"भगवत्पादश्रीशङ्कराचार्याणां शाक्तसिद्धान्तसमीक्षा"

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
विद्यावारिधिः (पी-एच्०डी०) इत्युपाधये प्रस्तुतोऽयं

शोध-प्रबन्धः

२०१०

निर्देशकः
प्रो० रामकिशोरत्रिपाठी
आचार्यो वेदान्तविभागे
दर्शनसङ्कायाध्यक्षश्च
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी

अनुसन्धाता
गोविन्दप्रसाद-अर्यालः
वेदान्ताचार्यः
पञ्जीकरण सं० - ३९१४/५५१५
पञ्जीकरण दि० - २८-०९-२००७

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी

सम्वत् २०६६ वसन्त-पञ्चमी सन् २०१०

4.4 VHP-2

"भगवत्पादश्रीशङ्कराचार्याणां शाक्तसिद्धान्तसमीक्षा"

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
विद्यावारिधिः (पी-एच्०डी०) इत्युपाधये प्रस्तुतोऽयं

शोध-प्रबन्धः

२०१०

निर्देशकः

प्रो० रामकिशोरत्रिपाठी
आचार्यो वेदान्तविभागे
दर्शनसङ्कायाध्यक्षश्च
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी

अनुसन्धाता

गोविन्दप्रसाद-अर्यालः
वेदान्ताचार्यः
पञ्जीकरण सं० - ३९१४/५५१५
पञ्जीकरण दि० - २८-०९-२००७

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी

सम्वत् २०६६ वसन्त-पञ्चमी सन् २०१०

"भगवत्पादश्रीशङ्कराचार्याणां शाक्तसिद्धान्तसमीक्षा"

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
विद्यावारिधिः (पी-एच्०डी०) इत्युपाधये प्रस्तुतोऽयं

शोध-प्रबन्धः

२०१०

निर्देशकः

प्रो० रामकिशोरत्रिपाठी
आचार्यो वेदान्तविभागे
दर्शनसङ्कायाध्यक्षश्च
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी

अनुसन्धाता

गोविन्दप्रसाद-अर्यालः
वेदान्ताचार्यः
पञ्जीकरण सं० - ३९१४/५५१५
पञ्जीकरण दि० - २८-०९-२००७

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी

सम्वत् २०६६ वसन्त-पञ्चमी सन् २०१०

निर्देशक संस्तुतिः

आयुष्मता गोविन्दप्रसाद-आर्यालेन मन्निर्देशने ''भगवत्पादश्रीशङ्कराचार्याणां शाक्तसिद्धान्तसमीक्षा'', इति विषयमधिकृत्य तथ्यातथ्यविवेचनपुरःसरं शोधप्रबन्धो व्यलेखि। आयुष्मता अनुसन्धात्रा तत्तत्छाक्तग्रन्थान्मत्तोऽधीत्य तदुपयोगिशाङ्करसिद्धान्तान् पर्यालोच्य सम्यगनुसन्धाय शोधप्रबन्धो विरचितः।

अत्र शोधप्रबन्धे आद्यशङ्कराचार्यादारभ्याद्यतनशङ्कराचार्यपर्यन्तं तत्तत्पीठेषु प्रवर्तमान-शाक्तपरम्परायाः साङ्गोपाङ्गविवेचनं कृतमस्ति। शाक्तग्रन्थेषु शङ्कराचार्यप्रणीतटीकानां शङ्कराचार्यप्रणीतशाक्तग्रन्थानाञ्च रहस्यमत्र शोधप्रबन्धे समुद्घाटितमस्ति। शङ्कराचार्य-प्रणीताद्वैतवेदान्तग्रन्थेषु तट्टीकासु च समुपलब्धशाक्तसिद्धान्तः सम्यक्समालोचितः। अत्र शोधप्रबन्धे पराशक्तेरुपासनाप्रकारः श्रीयन्त्रार्चनाप्रकारश्च सविधि प्रतिपादितोऽस्ति। शक्त्याराधकानां श्रीयन्त्रार्चकानां तज्जिज्ञासूनाञ्च शोधप्रबन्धोऽयं महते कल्याणाय भविष्यति।

सरसया भावगभीरया भाषया निबद्धं साधकानां परमोपकारकं शोधप्रबन्धममुं परीक्षाणार्थमग्रेसारयति।

संस्तुतिपूर्वकमग्रेसारयति
[signature]
27-1-10

अध्यक्ष
वेदान्त विभाग
सं० सं० वि० वि०, वाराणसी

[signature]

प्रो० रामकिशोर त्रिपाठी
आचार्यो वेदान्ते
दर्शनसङ्कायाध्यक्षश्च
सं०सं०वि०वि०, वाराणसी

मङ्गलाचरणम्

विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं
पश्यनात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया ।
यः साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्वयं
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तते ।।

बीजस्यान्तरिवाङ्कुरो जगदिदं प्राङ्निर्विकल्पं पुन-
र्मायाकल्पितदेशकालकलनावैचित्र्यचित्रीकृतम् ।
मायावीव विजृम्भयत्यपि महायोगीव यः स्वेच्छया
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ।।

जननीजनकौ वन्दे गंगागीतास्वरूपिणौ ।
तथैव स्वगुरून् नौमि ज्ञानसम्बर्धनाय च ।।

विषयानुक्रमणिका

●●●

कृतज्ञताज्ञापनम्

आब्रह्मलोकादशेषादालोकालोकपर्वतात् ।

ये वसन्ति द्विजा देवास्तेभ्यो नित्यं नमाम्यहम् ।।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशर्षिभ्यो नमो गुरुभ्यः सर्वोपल्लवरहितप्रज्ञानघनब्रह्माहमस्मि, सोहमस्मि, ब्रह्माहमस्मि ।

श्रीनाथादिगुरुत्रयं गणपतिं पीठत्रयं भैरवम् ।

सिद्धौघं वटुकत्रयं पदयुगं दूतीक्रममण्डलम् ।।

वीरान्द्व्यष्ट चतुष्कषष्टि नवकं वीरावलीयञ्चकम् ।

श्रीमन्मालिनीमन्त्रराजसहितं वन्दे गुरोर्मण्डलम् ।।

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात् परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरुवे नमः ।।

नारायणं पद्मभवं वशिष्ठं, शक्तिं च तत्पुत्रपराशरञ्च ।

व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ।

श्रीशङ्कराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकञ्च शिष्यम् ।

तं तोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून् सन्ततमानतोऽस्मि ।।

ॐ समस्तप्रकटगुप्त-गुप्ततर-संप्रदाय-कुलोत्तीर्ण- निगर्भ-रहस्याति-रहस्यपरापरातिरहस्ययोगिनीदेवताभ्यो नमः ।

महता प्रयत्नेनायं शोधप्रबन्धः पूर्णतां प्रति गच्छति । अस्य शोधप्रबन्धस्य पूर्णतावसरे प्राथम्येनाहं स्वेष्टदेवतां भगवन्तं विश्वनाथञ्च सादरं प्रणमामि यत्कृपालेशप्रभावेण विद्याराजधान्यां वाराणस्यामस्यामुषित्वा भारतीयज्ञानविज्ञानवैभवसमन्विते जगति सुप्रतिष्ठितेऽस्मिन्

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये कानिचिद् वर्षाणि शोधादिकार्यावसरे स्थित्वा किञ्चिच्छा-शास्त्राध्ययनानन्दं गृहीतवान् । पारिवारिकसंस्कारवशात् स्वल्पे वयस्येव मम आध्यात्मिकतां प्रति रूचिरासीत् । तत्कृते पूजनीययोः पित्रोः अहैतुकी कृपा ममोपरि आसीद् अतोऽहं सर्वतोभावेन नाकस्थं पितरं **गीतादत्तशर्माणं** (ज्ञानेन्द्रप्रसाद् अर्याल) संस्मर्य देवीस्वरूपां करूणामूर्तीं मातरं **श्रीमतीं गंगादेवीं** सादरं नौमि । आध्यात्मिकक्षेत्रे संस्कृतजगति च अभिरूचिर्ममं न केवलं पितृपक्षत एव जाता अपितु सनातनसंस्कृतिसमुपासकानां लोक-कल्याणपरायणानां वेदान्तदर्शने लब्धप्रतिष्ठतविदुषां महेशगुरुकुलविद्यापीठसंस्थापकानां **डॉ. स्वामिरामानन्दगिरि**महाराजाणाम् महत्या प्रेरणया ज़ाता आसीत् । अतः तेभ्योऽहं स्वहार्दिकं कार्तज्ञं समर्पयामि । पुनश्च वाराणस्यागमनसमये मह्यं निवासभोजनादिकीं सुव्यवस्थां प्रदाय अहैतुकी कृपा विहिता यैः स्वामिवर्यैः **पुण्यानन्दगिरि**महाराजैः तेभ्यः स्वामिवर्येभ्यस्तथा च महेशानन्दप्रभृतिभ्यः सर्वेभ्यः दक्षिणामूर्तिसंस्थापरिवारेभ्योऽहं यावन्तीमपि कृतज्ञतां ज्ञापयामि तन्न्यूनतामेव याति । अथ च शोधकार्येऽस्मिन् अहर्निशं यैः गुरुभिरहं प्रेरितोऽभुवम् तेभ्यः वेदान्तशिरोमणिभ्यः करूणामूर्तिभ्यः **प्रो० पारसनाथद्विवेदी**महोदयेभ्यः तथैव **प्रो० रामयलशुक्ल**महाभागेभ्यः तथैव वर्तमानवेदान्तविभागाध्यक्षेभ्यः डॉ० **जयप्रकाशनारायण-त्रिपाठि**वर्येभ्यः एवञ्च नाकस्थेभ्यः **रामचन्द्रत्रिपाठि**वर्येभ्य कैः शब्दैः कार्तज्ञं ज्ञापयामिति नास्ति मत्पार्श्वे तन्निर्णयकर्त्री बुद्धिः ।

एवमेव सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य दर्शनसङ्कायाध्यक्षाणां शास्त्ररक्षणपारायणनां अध्ययनाध्यापनादिकार्ये अनितरसाधारणोत्साहसम्पन्नानां गुरुचरणानां मच्छोधनिर्देशकानां **प्रो० रामकिशोरत्रिपाठि**महोदयानां मां प्रति अहैतुकी कृपादृष्टिवर्तते । तेषां महता सहयोगेन मार्गदर्शनेन च कार्यमिदं यथासमयम् अविघ्नतया सम्पूर्णतां गतमस्ति । वस्तुतस्तु शोधप्रबन्धोऽयं तत्कृपालेशजन्य एव वर्तते । अतः तेभ्यः वेदान्तशास्त्रमर्मज्ञेभ्यः गुरुचरणेभ्यो हार्दिकीं

कृतज्ञतां समर्पयामि । अपि च काश्यामविभावकत्वेन विराजमानानां सकलशास्त्रविशारदानां सदाछात्रहितचिन्तकानां संस्कृतसंस्कृत्योः असाधारणोपासकानां संस्कृतशिक्षाप्रचारप्रसारदत्तचित्तानां तुलनात्मकधर्मदर्शनविभागाध्यक्षाणां **डॉ० हरिप्रसादअधिकारि**महोदयानां शोधकार्यस्यास्य कृते असाधरणः सहयोगो विद्यते । अतस्तानपि गुरुमहोदयान् अहं सर्वभावेन प्रणमाञ्जलिं समर्पयामि। एवमेव प्रत्येकं क्षेत्रेषु उत्साहवर्धकेभ्यः अहर्निशं शोधकार्यस्यास्य कृते समुत्प्रेरकेभ्यः अभिभावकेभ्यः **डॉ० गोपालप्रसाद-अधिकारि**गुरुभ्यः सादरं स्वकृतज्ञतां प्रयच्छामि । अपि च उपासनाः भूमौ मत्प्रवेशकारकान् तस्मिन् क्षेत्रे महत्सहयोगकर्तॄन् रहस्यविद्यासमुपासकान् स्वनामधन्यान् **डॉ० रामप्रियपाण्डेयगुरून्** स्वकार्तज्ञवचोभिः सादरं प्रणमामि ।

एवमेव मम मित्र**विश्वनाथधिताल**वर्येभ्योऽपि हार्दिकीं कृतज्ञतां ज्ञापयामि, यैर्मध्ये मध्ये लेखने उत्साहवर्धनं कृतम् लेखनपद्धतिश्च प्रतिपादिता ।

एवमेवास्य शोधप्रबन्धस्य टंकणादिकार्ये प्रुफशोधनादिकार्ये मम भारमुढ्वा विशेषतः सहाय्यं विहितं मम मित्रवर्येण **केशवपोखरेल**महोदयेन तस्मै अपि सादरं कृतज्ञतां ज्ञापयामि । एवमेव **डॉ० कृष्णकान्त-अधिकारि**महोदयेभ्यो हार्दिकीं कृतज्ञतां ज्ञापयामि यैः शोधप्रबन्धसमाप्त्यर्थं महदुत्साहवर्धनं विहितम् ।

अन्ते च **श्रीचन्दनसिंह**महोदयाय हृदयेन धन्यवादं ज्ञापयामि । येन यथा समयं कुशलतापूर्वकं मम कार्यं सम्पाद्य सहयोगो विहितः । इति शम् ।।

विदुषामनुचरः

गोविन्दप्रसाद अर्याल 27.1.2010

गोविन्दप्रसाद-अर्यालः
वेदान्ताचार्यः
पञ्जीकरण सं.-३९१४/५५१५
पञ्जीकरण दि०- २८-०९-२००७

भूमिकाखण्डः

दर्शनस्योद्गमः

सर्वस्यापि भारतीयवाङ्मयस्योद्गमस्थानं वेद एव वर्तते। विविधरचनारूपेसंसारे प्रवृत्तानां प्राणिनां धर्मपरिपालनार्थं मोक्षार्थम् अनेक-मार्गदर्शनपरकस्य वेदशास्त्रस्याविर्भावो भवतीति मन्यन्ते विद्वद्भिः। अत्र सुतरां जिज्ञासा भवति, कोऽसौ वेदपदार्थः इति ।

विद्धातोः करणार्थे घञ्प्रत्यये कृते वेदशब्दो निष्पन्नो भवति। तत्र विद्यन्ते ज्ञाप्यन्ते धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयोपाया येन स वेद इति । व्युत्पत्या धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयोपायप्रदर्शकः शब्दराशिविशेषो वेद इति सिद्ध्यति । एवं च श्रीसायणाचार्येणापि कृष्णयजुर्भाष्यभूमि-कायां पुरुषार्थोपायप्रतिपादकत्वं वेदस्य स्वरूपं कथ्यते ।

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुद्ध्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ।।[१] इति ।

प्रत्यक्षादिभि; प्रमाणान्तरैर्योऽर्थोऽनवगतः । तादृशमर्थं स्वर्गमोक्षादिरूपश्रेयसाधनीभूतं यः शब्दराशिना वेदयति स एव वेदः।

अनेन उपरोक्तविवेचनेन अलौकिकोपायदर्शनपरकः शब्द-समुदायविशेषस्यैव वेदपदाभिधेयताम् इति निश्चीयते ।

१. भाष्यभूमिका पृ. ४.

''मन्त्र ब्राह्मणयोर्वेदानामधेयम्'' ।

इत्यापस्तम्भादिभिस्तु वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वमादाय तत्स्वरूपं प्रतिपादितम् ।

भारतीयवाङ्मयेषु सर्वत्रैव वेदप्रशंसा श्रूयते । स अनादिरनन्तः साक्षात्स्वयम्भूः नारायणस्वरूप ।

न कश्चिद्वेदकर्ता स्याद्वेदस्मर्ता चतुर्मुखः ।

वेदोनारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुमः ।

वेदस्य चेश्वरात्मत्वात् तत्र मुह्यन्ति सूरयः[१] ।। इति ।

श्रीगगनगिरिप्रतिपादितभारतीयदर्शनेऽपि इत्थम् अस्ति-

वेदो हि भारतीयवाङ्मयस्य प्राचीनतमं प्रमाणमस्ति । प्राचीनैः महर्षिभिः अतिकठिनबलेन अभयज्योतिरूपात्मकस्य परम-तत्वस्य साक्षात्कारः कृतः तदेव तत्वं वेदमन्त्रात्मकेन ज्ञायते इति । ''अपौरुषेयं वाक्यं वेद'' इत्यनेन वेदस्य पौरुषेयत्वं निवर्तयति । एतस्मात् कारणात् भारतीयवाङ्मयेषु वेदप्रमाण्यं स्वीकृतमस्ति ।

यथा ऋग्वेदभाष्ये आचार्याः कथयन्ति ''चोदना हि भूतं भूवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थ शक्यते अवगमयितुम्''[२] । इति ।

---

१. *वेदप्रशंसा प्रकरणे अ. सूत्रावल्यां अस्ति.*

२. *ऋग्वेद सायण भाष्य १.१.२.*

एवञ्च- वेदवाक्येन भूतभविष्यसूक्ष्मतमस्वरूपाणां पदार्थानां ज्ञानं कर्तुं शक्यते ।

अर्थात् वेदवाक्येषु सर्वं सामर्थ्यमस्तीति । एतादृशाः सर्वगुणोपेतः समस्तशास्त्रमूलभूतो वेदः । स च कतिभागेषु विभक्तोऽस्ति- तथा कानि शास्त्राणि वेद उद्गतानि इति वक्ष्यते ।

वेदाश्चत्वारः ऋग्यजुः सामाथर्वभेदात् । तेषाञ्च माध्यान्दिनीकण्वाद्या बह्वयः शाखाः सन्ति । ते च वेदाः काण्डत्रयात्मकाः सन्ति- प्रथमं कर्मकाण्डं, द्वितीयमुपासनाकाण्डं, तृतीयं ज्ञानकाण्डञ्चेति। सर्वेषां व्याकरणादिशास्त्राणां वेदेभ्य एव प्रादुर्भावो अस्ति । यथा-

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथवोच्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।।
तस्मात् साङ्गमधित्यैव ब्रह्मलोके महीयते[१] ।।

तथा च-

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदास्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशः[२] ।। इति ।

इत्यनेन धर्माधर्मयार्निर्णायिकानि विधिनिषेधपराणि वैयाकरणमीमांसादीनि शास्त्राणि वेदादेवाविर्भवन्तीति अवगम्यते ।

१. *वेदाङ्गप्रकरणे आह्निकसूत्रावल्या.*
२. *याज्ञवल्कयस्मृति १.३.*

अन्येपि - समस्तशास्त्रस्यादिश्रोतो वेदो स्तीति कथयन्ति आचार्याः ।

तथाहि-

''शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्[१]''

''शास्त्र योनित्वात्[२]''

इत्यनेन विश्वसिष्टृतत्सृष्टिप्रकाशकत्वेन वेदानामनितर साधारणं माहाम्यम् ।

तत्रागमपुराणन्यायसांख्ययोगमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गोपवृंहितविविधा-नवद्यविधोद्गमस्थानभूतानां वेदानां सर्वार्थविधोस्तित्वं सूतरां सिद्धोऽस्ति।

एवञ्च सर्वेषामपि दर्शनशास्त्राणामुद्गमः वेदादेव भवतीति सिद्धम्।

तत्रातावदधीतवेदस्यापि जनस्य चेतसि नानाविधाः प्रश्नाः समुपजायन्ते तद्यथा - कः संसारः, क आत्मा, कौ जीवेश्वरौ, विश्वं किम्, कस्मादागतम् के वा सुखदुःखे केन च तयोर्निवृत्तिः इत्यादि ।

एतेषां प्रश्नानां स्वकीयसामर्थेन समाधानं न भवति । तस्मात् पूर्वोक्तप्रश्नानां समाधानाय सम्यक्ज्ञानविषयीभूतसद्वस्तु प्रतिपाद-नाय च अखण्डवेदराशेः दर्शनाशास्त्रस्याविर्भावोऽभूत् । तस्य च दर्शन-शास्त्रस्याध्ययने न तज्जनितज्ञानेन च पूर्वोक्तप्रश्नानां सम्यक्ज्ञानं भवति । अत एवाह -

१. ब्र. सू. १.३.२८.

२. ब्र. सू. १.१.३.

सम्यक्दर्शन सम्पन्नः कर्मभिर्न निबद्ध्यते ।

दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते[१] ।।

भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्ट परावरे[१] ।। इति ।

इत्थंभूतं निरतिशयकल्याणपरकं दर्शनशास्त्रम् ।

२. दर्शनस्यलक्षणम् -

तत्र दर्शनं नाम तत्वप्रतिपादकं शास्त्रम् । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनम् । ''करणाधिकरणयोश्च'' इति सूत्रेण करणे ल्युट् प्रत्यये दर्शनशब्दः सम्पन्नो भवति ।

यज्जनितवृत्त्या विषयीक्रियते तत्वमिति दर्शनपदार्थः दर्शनशास्त्रम् ।

यदि दृश्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या चक्षुरादीन्द्रियाण्येव दर्शनपदार्थ इत्युच्येत, तदापि तेषामिन्द्रियाणां सर्वस्वभूतं ब्रह्मैव, तेषां तदधिष्ठानकत्वेन सत्ताप्रदत्वात् । ब्रह्म यथार्थं वस्तु वा गृह्यते। तच्च न चक्षुषा द्रष्टुं शक्यते । वस्तुमात्रस्य दृष्टत्वेऽपि तत्र यथार्थत्वस्य द्रष्टुमशक्यत्वात् ।

तत्प्रतिपादकेन शास्त्रेणैव तद्बोध्यते । अतः तत्वप्रतिपादकं शास्त्रमेव दर्शनं गम्यते । सर्वैरपि दर्शनशास्त्रैः तत्वमेव मुख्यतया प्रतिपाद्यते ।

१. *मनुस्मृति. ६.७४.*

यत्र शास्त्रेषु प्रपन्चस्य निरुपणं अस्ति चेत्, तदपि ब्रह्मणो-ज्ञापनार्थमेव ।

यतः प्रपञ्चस्य परिदृश्यमानं यथार्थस्वरूपं नास्ति । वेदान्त-दर्शने प्रपन्चस्य कल्पित्वमङ्ग क्रियते । ब्रह्मातिरिक्तनानाविधभोक्तृ-भौतव्यादि भेदाप्रपञ्चः सर्वोऽपि तस्मिन्नविद्ययामायापरपर्याया-परिकल्पितः ।

''सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्''[१] । इत्यादि श्रुतिप्रामाण्यात् । अविद्या च अनादिभावरुपाऽनिर्वचनीया । उक्तञ्च-

अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्तिरनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका या।
कार्यानुमेया सुधियैव माया यया जगत् सर्वमिदं प्रसूयते[२]।।

तथा -

अनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते ।
तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षते[३] ।।

अविद्या यानिर्वचनीयत्वञ्च कथयन्ति भामतीकारा अध्यास-भामत्याम्-

''न असत्, न सत्, नापि सदसत्, परस्पर विरोधादिति अनिर्वाच्यमारोपणीयम्'' इति ।

---

१. *छान्दोग्यउपनिषद.* ६.२.

२. *विवेकचूडामणि.* १.११०.

३. *चित्सुखी.* १.९

तस्मात् -

अविद्याया अविात्वमिदमेव तु लक्षणम् ।

यत् प्रमाणसहिष्णुत्वमन्यथा वस्तुसा भवेत्[१] ।।

ईदृशाविद्याकल्पितत्वात् मृषाभूतं जगत् । एतस्माद् दर्शनशास्त्रेण प्रतिपाद्यं तत्वमात्मज्ञान एव पर्यवसितं भवति ।

अनया रीत्या कुत्रचित् साक्षात् कुत्रचित् परंपरया आत्मतत्वमेव दर्शनशास्त्रप्रतिपाद्यं वर्तते । इति ।

३. दर्शनस्य शास्त्रत्वं प्रयोजनत्वञ्च -

एतच्च दर्शनं शास्त्रं वर्तते । अनुशासनार्थकात् शास् धातो ''सार्वधातुभ्यः ष्ट्न'' इति ष्ट्रनप्रत्यये कृते सति निष्पन्नस्य शास्त्रशब्दस्य शासनकर्तृत्वमर्थः ।

शासनं हि द्विविधं विधिरूपं निषेधरूपञ्च विधिरूपं शासनं परिपालनीयं भवति, हितकरं च भवति । यथा ''सत्यं वद'' ''धर्मं चर'' ''आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः''।

इत्यादिकं शास्त्रं सत्यवदनादिकं विद्यते । अत एव एतद्विविधशास्त्रमिति कथ्यते ।

द्वितीयं शासनं निषेधरूपम् । निषेधकत्वञ्च निन्दितकर्मभ्यो निवृत्तिबोधकत्वम् । एतद्धि निन्दितकर्मभ्यो मानवान् निवर्तयति ।

१. वृहदारण्यकभाष्यवार्तिक १०१.

यथा "सुराः न पातव्या" "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" "मा हिंस्यात् सर्वभूतानि" "न कजञ्जं भक्षयेत्" इत्यादियः । अत एव एतद् निषेध्र शास्त्रमिति कथ्यते ।

भामत्यामपि- "प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च सन्दर्भाणां शास्त्रत्वम्" इति । भट्टपादा अपि कथयन्ति -

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ।।

अयं प्रवृत्तिमार्गः, अत्र प्रवर्तितव्यम् । अयं निवृत्तिमार्गः, अत्र न । येन नित्येन वैदिकेन शब्देन कृतकेन वा लौकिकेन शब्देन प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा बोध्यते । कर्माधिकारिणः कृते तच्छात्रमित्युच्यते। एवमन्यत्रापि -

शासनात् शंसनात् शास्त्रं शास्त्रमित्यभिधीयते ।

शासनं द्विविधं प्रोक्तं शास्त्रलक्षणवेदभिः ।।

शंसनं भूतवस्त्वेकविषयं न क्रिया परम् ।।[१] इति ।

अत्र क्रियापरं मीमांसादर्शनम् । भूतवस्तु विषयकं वेदान्तादिदर्शनम् ।

दर्शनं हि न केवलं विधिनिषेधविषयमेव शासनं करोति अपितु आत्मज्ञाने अभिकारिणं शासनं करोति ।

१. *वेदान्तसारे.*

यथा- "अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन्जन्मनि-जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरस्सरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतानिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्न प्रमाता"[१] इति ।

एतादृशमधिकारिणं प्रति तत्वज्ञानमुपदिशति । अत एव शांकरभाष्ये कर्मविद्याब्रह्मविद्ययोः भेदमाह भाष्यकरो यथा- "नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न धर्मजिज्ञासयाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" इत्यारभ्य ब्रह्मज्ञानं न चातुष्णनान्तरापेक्षम् "।

इत्यन्तेन भाष्येण ब्रह्मकर्मविद्ययोर्द्वयोर्भेदं प्रदर्शयन् भगवान् भाष्यकारः सिद्धार्थबोधकवेदान्तवाक्यानामपि शास्त्रत्वं समर्थितवान्। अन्यदपि,

कुर्वन्नेवेहकर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे[२] ।।

इत्यादिना कर्मकर्तव्यता प्रतिपादिता । "न कर्मणा न प्रजया धनेन" अत्रामृतत्वसाधनतायाः कर्मदिषु निषेधः कृतः ।

भामतीकारेणापि दर्शनस्य शास्त्रत्वं प्रतिपादितम् । यथा-

"चातुर्वर्ण्यस्य चतुराश्रमस्य च यथायथं निषेकादिस्मशाना-

---

१. *भारतीयदर्शन.*

२. *ईशावास्योपनिषद्.*

इह खलु सत्यानृतरागद्वेषादिद्वन्द्वषिते विरञ्चिप्रपञ्चे भवति समेषां जनानां दुःख प्रहाणपूर्वकं परमसुखाप्तये सततमुद्योगः । दुःखप्रहाणं परमसुखावाप्तिश्च मोक्षः । तस्य च परमात्मस्वरुपत्वाद् विवेकनामविवेकिनां वा सर्वथैवास्त्यात्मजिज्ञासेति नात्र विसंवादः । यथोक्तुम् -

इह जगति हि सर्व एव जन्तुर्निरतिशयं सुखमुत्तमं ममास्तु।
व्युपरमतु तथोपधातरूपं विषमजदुःखमिति स्पृहां करोति।।
निरतिशयसुखं च दुःखजातव्युपरमणं च वदन्ति मोक्षत्वम्।
उभयमपि जनेऽभिवान्छतीति स्फुटतरमस्य सदास्ति मोक्षवाञ्छा।।

उभयमपि परात्मनः स्वरूपं विमलचिदेकरसं स्वयं प्रकाशम्। इति भवति विना प्रमाणमस्मिन्नुदितनयादभिवान्छनोपपत्तिः । तथा च श्रुतिरपि -

''तमेवविदित्वाऽमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेयनाय''
''तरति शोकमात्मवित्'' इति च ।

आत्मज्ञानाय दर्शनानि द्वादशास्तिकनास्तिकभेदेन वर्तन्ते। परञ्च तेषाम् वेदान्तदर्शनात्सर्वाण्यनात्मन्यात्मबुद्धिं कुर्वन्ति आत्मज्ञानपरिपन्थीन्येवेति विचार्य भगवता वादरायणेन चतुर्लक्षणी मीमांसोद्धापिता। परञ्चतामपिद्वैतादिग्रहग्रहिलैरन्यथाऽन्यथा व्याख्याय प्रपीड्य परमार्थं स्वस्वाभिमतमन्तव्यापरतयैवयाजितामुपलभ्य सर्वतन्त्रापरतन्त्रैर्भगवद्भिः शंकरादिभिरद्वैतपरं वादरायणस्याशयमुद्घाट्याङ्कुरिता पल्लविता-

पुष्पिता फलिता चेति ।

अस्य दर्शनस्य सूत्रकारः महर्षिव्यासो वर्तते । भाष्याकारास्तु बहवः सन्ति, यद्यपि द्वैतशुद्धाद्वैतद्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैताद्वैतप्रतिपादन-परतया भाष्यप्रणतेतारो माध्व-वल्लभ-निम्बार्क-रामानुजशंकरादयः। तथापि तत्राद्वैतस्यैव प्रधानतया तत्प्रतिपादको मुख्यः प्राचीनश्चाचार्यः शङ्कराचार्यो भाष्यकारो वर्तते । अत्रापि सांख्यादिदर्शनानिवद् प्रमाण-प्रमेयादिविचारो वर्तते । व्यवहारे भट्टनय इति प्राचीनोक्त्यनुसारेण भट्टवदेतन्मतेऽपि षट् प्रमाणानि सन्ति । ''प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्था-पत्यनुपलब्धिभेदादिति''[१] मोक्षस्य परमपुरुषार्थः ।''

तदुक्तम् - ''धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः'' । न स पुनरावर्तते'' इति श्रुत्यां तस्य नित्यत्वा-वगमतात् । इतरेषां त्रयाणां प्रत्यक्षेण ''तद्यथेह कर्मचितोलोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते'' इत्यादिश्रुत्या चानित्यत्वा-वगमात् । स च ब्रह्म ज्ञानाद् इति स च मोक्ष ब्रह्मज्ञानादेव भवति । इति । इत्थं प्रकारेण आस्तिकदर्शनान्यपि परस्परसिद्धान्तभेदेन सांख्ययोगः न्यायः वैशेषिकम् मीमांसा वेदान्त इति षट् दर्शनानि सन्ति ।

७. ''दर्शनेषु वेदान्तः''

एतेषु नास्तिकास्तिकदर्शनेषु सर्वेषु वेदान्तदर्शन महत्वपूर्ण-

---

१. वेदान्तपरिभाषायाम्.

मस्ति । सर्वाणि दर्शनानि साक्षात्परंपरया वा परपुरुषार्थसाधकान्येव सन्ति । परन्तु सर्वेषां दर्शनानां वेदान्तदर्शनेऽवसानं भवति ।

"वेदान्तशब्दश्रवणेनापि समस्तशास्त्राकरवेदस्य रहस्यानुभूयते । यत्र दर्शनेषु विभिन्नमतावलम्बिभिराचार्यैः तत्वप्रतिपादनकाले बहवः सिद्धान्ता उपदिश्यन्ते । तत्र वेदान्तेन "एक ब्रह्म द्वितीयं नास्ति" इत्यनेन सर्वा शङ्का निराक्रियते । अस्मिन् दर्शने प्रतिपाद्यविषयो ब्रह्म अस्ति । तद् ब्रह्म एकमनन्तनामरूपादि वर्जितं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमस्ति ।

यथोक्तम् -

एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितम् ।

सृष्टेपुराऽधुनाप्यस्य तदृकं यदि तीर्यते ।।

अतः परं ब्रह्म सदद्वितीयं विसुद्धाविज्ञानघनं निरञ्जनम्। प्रशान्तमाद्यन्तविहीनमक्रियं निरन्तरानन्द रस स्वरूपम् । इति ।

निरन्तरानन्दरसस्वरूपं ब्रह्मणि समस्तशास्त्रैकगम्यत्वे सत्यपि सांख्याचार्याणां विभिन्नमतानि दृश्यन्ते । केचिदस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमत्वम तिष्ठन्ते ।

केचित्कर्तृत्वमेवनभोक्तृत्वम् । केचिद् गुणत्वमात्मनः वदन्ति। केचिन्महत्वम् । केचित्प्रकाश्यत्वमात्रम्, केचित्प्रकाशकत्वमात्रमिति। इत्थं प्रकारेण परस्परविरोधिसिद्धान्तेन आत्मानमधिकृत्य भूयांसि

प्रवृत्तानि सन्ति दर्शनानि । तेषु दर्शनेषु दर्शानान्तरस्य केनचिदाचार्येण-युक्तिगाढतया, केनचिदंशेन परिगृहीतया श्रुतिमूलत्वेनाभासमानत्तया च, मन्दप्रज्ञमुमुक्षुजनव्यामोहकतया सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतत्वात्तन्निश-करणाय सम्यग्दर्शनोपायभूतोपनिषद् भागार्थनिर्णयाय च भगवन्बाद-रायणो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं विरचयामास । यत्र -

''तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाये''

''तरतिशोकमात्मविदिति'' ।

तथा -

''तमेवभान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति।।''

''भिद्यते हृदयग्रन्थिछिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ।।

इत्यादीनि ब्रह्मविद्यापरकाणि श्रुतिवाक्यानि प्रतिपादितानि सन्ति ।

अतः विशिष्टमिदं वेदान्तदर्शनं सर्वेषु दर्शनेषु ।

इति सिद्धम् ।

८. वेदान्तस्य वैशिष्ट्यम् -

सर्वेषु दर्शनेषु वेदान्तस्य वैशिष्ट्यं प्रसिद्धमेव । तथापि नास्तिकास्तिकादीनि सर्वाणि दर्शनानि तत्वप्रतिपादनपरकाणि सन्ति। तैरपि स्वाभिमतानुसारेण श्रुतिस्मृतिप्रमाणेन च निरतिशय-

जैनमते -

सततोर्ध्वगमनं सम्यग्दर्शनादिसाध्यम् मोक्षः । तदुक्तम् - सम्यग्दर्शनज्ञानचरित्राणिमार्ग'' इति ।

सांख्यमते -

प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानात् पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मोक्षः ।

नैयायिकमते -

देहेन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः दुःखं सुखचेत्येकविंशति-प्रभेददुःखपाच्छेदो मोक्षः ।

मीमांसामते -

सकलबुद्धादिविशेषगुणविलये सति आत्मनः स्वरूपाव-स्थानं मोक्ष इति । प्रभाकरः ।

भाट्टमते -

स्वर्गप्राप्तिरेव मोक्षः । स्वर्गश्च दुःखासम्भिन्न सुखस्वरूपः।

तदुक्तम् -

''दुःखात्यन्तरसमुच्छेदे सति प्रागात्मवर्तिनः ।
सुखस्य मनसा भुक्तिर्मुक्तिरुक्ता कुमारिलैः ।।

तथा -

''आनन्द ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यत'' इति ।

इत्थं सर्वेषु दर्शनेषु मोक्षस्वरूपविषये विभिन्नानिमतमतान्त-

राणि दृश्यन्ते ।

अत एव वेदान्तदर्शनेन- तेषां तानि तानि मतानि यथायथ मङ्गीकृत्य तत्र च सम्यग्विचार्य ''सदेवसौम्येदमग्र आसीत्'' ''एकमेवा द्वितीयम्'' ।

इत्यादिवचननिश्चयप्रामाण्यान्नानाविधमभोक्तृमोक्तव्यादिभेद-प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यविधापरिकल्पिततत्वात् ।

''मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति'' इत्यादि-निन्दया पारमार्थिकभेदस्य निराकरणात् ।

''तरतिशोकमात्मवित्''

इत्यादिं श्रुतिशिरः शतवशेन निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वविद्यया-नादिविधानिवृत्तिबोधनात् ।

''तं तौपनिषदं पुरुषं पृच्छाम''

इत्यादिश्रुत्यात्मन उपनिषदेकगम्यत्वावधारणादैकान्तिकेष्टा-निष्टप्राप्तिपरिहारोपायभूतां ब्रह्मविद्यामाम्नाय शिरोभूतेनापि निषच्छास्त्रेण प्रतिपादयता नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमिति। अविद्यानिवृत्तावात्मनः स्वरुपावस्थानं मोक्ष इति चावधार्यते ।

एतस्माद्वेव दर्शनेषु सर्वेषु वेदान्तस्य वैशिष्टमिति ।

१०. अद्वैतवेदान्तस्य प्राधान्यम् -

वेदान्तदर्शनेषु प्राचीनैराचार्यैर्भाष्यटीकाटिंप्पण्यादि विरच्य

अध्ययनाध्यापनादिव्यवहारेण च वैशिष्ट्यमाहितम् ।

यद्यपि वेदान्तेऽद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैताद्यनेके सम्प्रदायाः दृश्यन्ते तथापि सूक्ष्मेक्षिकयाऽवलोकने सति सर्वासामप्युपनिषदां मुख्यं तात्पर्यमद्वैते एव पर्यवसितं भवति । तत्रान्येषां परम्परया सार्थक्येऽपि साक्षाद् मोक्ष-साधनत्वमद्वैतज्ञानस्यैव । तथाहि मुमुक्षोः सतां सङ्गत् साकारसगुणब्रह्मभक्ति-ववस्तश्चित्तशुद्धिलक्षणं विषयवैराग्यं ततो निर्गुणनिराकारब्रह्मभक्ति-स्ततोऽद्वयब्रह्मविज्ञानं ततो ब्रह्मानिर्वाणलक्षणः कैवल्यमोक्ष इति सर्वशास्त्रेषु-वर्णितम् । अत एव अद्वैतस्य प्राधान्यमिति ज्ञायते । अद्वैतब्रह्मभाव एव शास्त्रप्रयोजनं मोक्षलक्षणम् । इदमेव वास्तविकं स्वतः सिद्धं नितान्तस्पृहणीयं स्वास्थ्यं प्रतिरोधनिरासद्वारा समुपादेयं स्वात्मनि पूर्णाद्वये समवस्थानलक्षणम् । तस्य लाभस्तु ब्रह्मात्मविज्ञानेनाविधा-कल्पित द्वैतप्रपञ्चोपशमेनैव सम्पद्यते । तवाद्वैतप्रशांसकानि वाक्यानि एतानि सन्ति ।

''तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायः''

''ज्ञानादेव कैवल्यम्'' ''ऋते ज्ञानान्नमुक्तिः''

''तरतिशोकमात्मवित्''

स्मृतिरपि -

''ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शने यदाहुवर्णयेतत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम्'' ।

''अनन्यदृष्वाभजतां गुहाशयः''

स्वयं विधत्ते स्वगतिं परंपराम्'' ।

''ज्ञानेन शमयेत्क्षत्ता शोकमुत्पत्तितं बुधः'' ।

''ज्ञानीत्वात्मैवमे मतम्'' ।

इत्यादीनि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि अद्वैतभावं प्रमाणीकुर्वन्ति। अद्वैतभाव एवानन्तशान्तिसुखपूर्णः, न तत्र लेशतोऽपि भयं दुःखमनिष्टशंका वा विद्यते । अतएव गीतोपनिषदादिशास्त्रैर्ब्रह्मणः पारमार्थिकस्वरूपमद्वैतभावेनैव वर्ण्यते । द्वैतभावस्तु प्रभूतदुःखपूर्णः भयावहः । श्रुतिः गायति -

''अथ तस्य भयं भवति'' ।

''एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरूते'' इति ।

अथ तस्य भयं भवति श्रुतिवाक्येभ्यः ।

अत एव शास्त्रैरसकृत् स हेयतया कथ्यते । यथा श्रीमद्भगवद्गीताध्यानश्लोके ''अद्वैतामृतवर्षिणी इत्यादिनामृतताऽद्वैतभावस्योपादेयता भवद्वेषिणी'' इत्यनेन द्वैतभावस्य भवस्य द्वेषविषयताबोधनेन हेयता च प्रतिपाद्यते । सत्येवं संतापप्रचुरसंसृतिजनकाज्ञानजन्यं पृथक्त्वदर्शनमेव सर्वविद्यानर्थहेतुतया हानायासकृत्शास्त्रेषु सर्वत्र निन्द्यते। अर्थतश्चा पृथक्त्वदर्शनमेव तत्र मुख्यतया मोक्षसाधनमिति भूयोभूयः स्तूतये ।

अतएव माण्डूक्योपनिषत्कारिकाषु श्रीशंकरभगवत्पादस्य परमगुंरवो भगवन्तः श्रीगौडपादाचार्याः कथयन्ति ।

जीवात्मनोरनन्यत्वभेदेन कथयन्ति ते ।

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समन्जस्म ।।

जीवात्मनो पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।

भविष्यद् वृत्त्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ।। इति।

अनेन प्रकरेण जीवात्मनोरनन्यत्वनात्वन्वाचार्याः प्रतिपादयन्ति-

''स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'' ।

''य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति'' ।

''न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्य विभक्तं यत्पश्येत'' ।

इत्यादिभिर्वक्यैरनन्यत्वं प्रशस्यते ।

''मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति'' ।

''उदरमनन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति'' ।

''द्वितीयाद्वै भयं भवति'' ।

''ब्रह्मतपरादाद्योऽन्यत्राऽत्मनो ब्रह्मवेद'' ।

इति च नानात्वं निन्द्यते ।

सेयं जीवात्मनोरनन्यत्वस्य प्रशंसा तन्नानात्वस्य च निन्दा अद्वैतस्य केवलस्य शास्त्रीयत्वे द्वैतस्य च अशास्त्रीयत्वेऽङ्गीक्रियमाण

एवं संगच्छते ।

अत एव अद्वैतं स्वीकरणीयमिति तात्पर्यम् ।

अपि च- "ब्रह्मात्मज्ञानं-स्वोत्पत्तिमात्रेण द्वैतप्रपञ्चोपशमं कर्तुमलमिति तावन्मात्रेणाऽद्वैतभावः स्वस्थता प्रयोजनं लभ्यते । कथमेतदिति? उच्यते । द्वैतप्रपञ्चस्याविद्याकृतत्वात् विद्यया तदुपशमः स्यादेव अद्वैतभावरूपा हि स्वस्थता नित्यप्राप्ता मुमुक्षोः स्वभाव एव" ।

अत एव सर्वे वेदान्तिनः उद्घोषयन्ति -

निरतिशयाद्वयानन्दबोधरूप आत्मैवानाद्यविद्यानिवृत्त्युपलक्षितो मोक्षः । अविद्यायाः च दुःखजडावृतरूपनिखिलद्वैतप्रपन्चोपादानत्वादात्मतत्वसाक्षात्कारेण निवृत्तायां तस्यां तदुपादानकस्य निखिलद्वैत प्रपञ्चस्य नाशादनादेश्च तस्याः पुनरुपस्यापादनस्याशक्यत्वात्- आत्यन्तिकनिखिलदुःखनिवृत्तिरप्युपपद्यते । तस्य च स्वरूपे साधनानपेक्षत्वेऽपि व्यञ्जकतायाऽनाद्यविद्याऽऽवरणापनयेन वेदान्तमहावाक्यकरणकस्तत्स्वरूपसाक्षात्कार एव प्रतिबन्धचतुष्ट्यरहितः साधनम् । विषयभोगवासना, प्रमाणगतासंभावनायाः प्रमितिगतासंभावना चेति प्रतिबन्धचतुष्ट्यम् । तत्र विषयभोगवासनायाः श्रवणांगभूताः शमादयो निवर्तकाः प्रमाणगासंभावनायाः श्रवणं निवर्त्तकम्, प्रमेयगतासंभावनायाः निवर्त्तकाः मननम्, प्रमितिगतासंभावनायाश्च साक्षात्कारोमीत्येवं विधव्यवहारविरोधिन्या निदिध्यासनं निवर्तकमिति शमादिश्रद्धाभक्त्यादिसहितेन मुमुक्षुणा श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं

गुरुमुपसृत्य मोक्षसाधनब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारप्रतिबन्धासंभावनादनिवृत्तये वेदान्तसिद्धान्तविचारस्तन्निवृत्तिपर्यन्तभांवतनीयम् इति ।

अतः स्वस्वरूपाद्वयनिरतिशयानन्दब्रह्मप्राप्तस्य मुमुक्षा कर्तृकरणादिसाधनाभावात् । कर्त्तव्यं नास्ति किमपि ज्ञातृज्ञेयादित्रिपुष्टी-भेदा भावाच्चेति ज्ञातव्यम् किमपि नास्ति । अतस्तस्य कृतकृत्यता पूर्णता धन्यता च स्वत एव सिद्ध्यति । यदाहुः- श्रीसंक्षेपशारीरकाचार्याः-

रूपं तावकमुज्झितद्वयमभूदद्वैतमेवान्जसा ।

तच्चाद्वैतमपास्य मोहजनितं पारोक्ष्यमात्माह्यभूत् ।।

एवं वेदशिरः पदान्वयवमादेकत्वमेकान्ततः ।

सिद्धं वेदशिरः पदान्वयवसादेकत्वमेकान्ततः ।।

सिंद्धं प्रतयगनन्तयोरिति तव श्रेयः समाप्तिं गतम् ।।''

प्रत्यगात्मनः परमानन्दाद्वयब्रह्मप्राप्तिरेव श्रेयः समाप्ति पदार्थः ।

''सा काष्ठा सा परागतिः'' इति श्रुतेः

''आत्मालाभान्नपरं विद्यते''

''एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान स्यात्कृत्यकृयश्च भारत''[१] ।

इत्थं समस्तगीतोपनिषदादिशास्त्रेषु साक्षात्परंपराया येन केन प्रकारेण अद्वैतज्ञानमस्ति ।

---

१. *श्रीमद्भागवद्गीता.*

शाङ्करमते प्रसिद्धाचार्याः -

सर्वेषु दर्शनेषु दर्शनीयतमम् अद्वैतवेदान्तदर्शनम्, ब्रह्मात्मैक्यस्य परमार्थतत्त्वस्य प्रतिपादनात् । वेदान्ता उपनिषदो ब्रह्मविद्याप्रतिपादका उच्यन्ते । ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवेदान्तवाक्यान्युपजीव्यब्रह्मसूत्राणि प्रवृत्तानि । भगवता बादरायणेन वेदान्तवाक्यानि यतो वा इमानि भूतानीत्यादीनि समाश्रित्य तेषां तात्पर्यनिर्णयार्थमीमांसाशास्त्रं अथातो ब्रह्म जिज्ञासा इत्यारभ्य अनावृत्तिः शब्दादित्यात्मकं चतुरध्यायलक्षणं प्रणीतम् । भगवता श्रीकृष्णेन च वेदान्ततत्त्वमद्वैतविज्ञानं भक्तायार्जुनाय तदेव प्रायच्छत् ।

तदेवमद्वैततत्त्वमुपनिषद् ब्रह्मसूत्रगीतात्मकेन प्रस्थानत्रयेण प्रकाशितं शोभतेतराम् । प्रस्थानत्रयेऽपि भगवता शङ्करावतारभूतेन श्रीशङ्कराचार्येण प्रसन्नं गम्भीरं यथार्थप्रदीपकं शारीरकभाष्यं विरचितम्। तदुपरि श्रीपद्मपादाचार्याणां भगवतां पञ्चपादिका तदुपरि वेदान्तरहस्यविद्भिः श्रीप्रकाशात्मयमिभिः विवरणव्याख्यानं महत्त्वपूर्णं कृतम् । शाङ्करभाष्ये सम्पूर्णे सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः श्रीवाचस्पतिमिश्रैर्भामतीव्याख्या यथार्थावलम्बिनी जगत्प्रसिद्धा विरचिता । तदुपरि च अमलानन्दसरस्वतीपादैः वेदान्ततत्त्वमर्मज्ञैः कल्पतरुव्याख्या प्रस्तुता । तदुपरि च श्रीमदप्पयदीक्षितेन्द्रैर्महापण्डितैः कल्पतरुपरिमलाख्या व्याख्या विस्तृता व्यलेखि । अनेकाय व्याख्याः श्रीशाङ्करभाष्यस्य प्रसिद्धाः प्रकाशिताश्च सन्ति । एवं श्रीहर्ष-

मिश्राः श्रीचत्सुखाचार्याः श्रीमधुसूदनसरस्वतीपादा महान्त आचार्याः अद्वैतवेदान्तशास्त्रं स्वापूर्वपाण्डित्यपूर्णरचनाभिः सम्यग् उपवृंहितवन्तः। इत्येवमद्वैतवेदान्तशास्त्रं परिपूर्णं कुतोऽपि न हीयते । तत्राद्वैततत्त्वस्य मूलमुपनिषदेव । तदनन्तरं ब्रह्मसूत्रं गीता च । एतत्त्रयमेव सर्वेषामद्वैताद्वैतशुद्धाद्वैतविशिष्टाद्वैतादिवेदान्तानां प्रसवस्थानां यद्यप्यस्ति तथाप्यस्मिन् अद्वैततत्त्वमेव मुख्यतः प्रतिपादितम् ।

अद्वैततत्त्वस्य प्रधानं मूलशास्त्रं शांकरभाष्यमेव । यद्यपि ततोऽपि पूर्वमद्वैतवेंदान्तप्रतिपादका ग्रन्था आसन्, तथापि परिपूर्णतः यथातथ्येनाद्वैततत्त्वमूलं शाङ्करभाष्यमेव तच्चं प्रस्थानत्रयोपरि विराजते।

बादरायणः -

भगवान् बादरायणो वेदव्यासः श्रीमद्भागवतमहाभारतादिमहाग्रन्थकर्ता सुप्रसिद्धः । तत्र विषये किं वक्तव्यम्, केचन ब्रह्मसूत्रे बौद्धजैनमतानां खण्डनं दृष्ट्वा अन्यः कश्चित् बादरायणो महाभारतादिकृतः ब्रह्मसूत्राणां प्रणेतेति वदन्ति । तदसद्, आर्षेण चक्षुषा सर्वज्ञाः परममुनयः त्रिकालाज्ञाः ऋतम्भराभरणभूषिता भगवन्तो बादरायणा वेदव्यासाः श्रूयन्ते तेषां कृतं किमशक्यं भविष्यद् भूतं वर्तमानमपि अवलोकनीयम्।

भगवत्पादाः श्रीशङ्कराचार्याः -

इमे भगवन्तः श्रीशङ्करावतारभूताः श्रीशङ्कराचार्या नम्बूदरीपादाख्येषु दाक्षिणात्येषु ब्राह्मणेषु सत्कुलेषु वैदिककर्मोपासनाविज्ञानविशु-

द्धेषु आविर्भूताः अष्टमे वस्येव समस्तवेदवेदाङ्गाः विद्यापरिपूर्णाः जाताः । किमशक्यं श्रीशंकरावतारभूतानां भगवत्पादानां कृते । उक्तञ्च-चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यति तत्र भवन्तश्चत्वारः शिष्याः-श्रीपद्मपादाचार्याः श्रीसुरेश्वराचार्या श्रीहस्तांमलकाचार्या श्रीतोटकाचार्याः। द्वादशाब्दमिते वयस्येव भाष्य दि सर्वं प्रणीय द्वात्रिंद्वर्षं यावद् भूतले-ऽद्वैतमतं प्रचारयन्तः आसन्। अनन्तरं ते भगवन्तः स्वधाम प्राप्तवन्तः।

भगवत्पादप्रणीतं वाङ्मयविशालं महासागरमिव वर्तमानं प्रशान्तमस्ति । महान्तो विद्वासः अविच्छिन्नालुप्तधीमेधाप्रतिमाशक्ति-मन्तो शांकरशास्त्रसमुद्भालोऽयन्तः शाङ्कररहस्यं निगूढमपि रत्नमिव प्रकाशयन्तः परमतात्पर्यामृतं च जगत्प्राणिनः पाययन्तः स्वादूष्यवैदुष्यं प्रकाशयन्तः पद्मपादसुरेश्वरश्रीवाचस्पतिचित्सुखाचार्यप्रभृतयः प्रकाशमाना दृश्यन्ते धन्यतममिदं प्रसन्नं गम्भीरं च शङ्करभगवत्पादकृतं भाष्यं नाम ज्योतिः यदा लोके लोकाः स्वस्वरूपमभृतमद्वैतं ब्रह्माभिन्नं नित्यमुक्तं शुद्धबुद्धस्वरूपकाविच्छिननं पश्यन्ति, तरन्ति च शोकसागराल् शरीर-भावात् । जन्ममरणजराव्याधिमहाकष्टसङ्कुलात् । सप्तमाष्टमशताब्द्यो-र्मध्ये एषां प्रादुर्भाव इति ऐतिहासिका वदन्ति ।

एतेषां भाष्यानन्तरं ब्रह्मसूत्रेषु बहूनि नानापथमतावलम्बीनि भाष्याणि प्रणीतानि तद्विरुद्धानि, किन्तु नैकमपि भाष्यं श्रीशाङ्करस्य शङ्करस्य श्रियं मनागपि जहार । सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धतममिदं शाङ्करमतं

सर्ववेदान्ततात्पर्यं विषयीभूतं सर्ववेदवेदाङ्गनिष्यन्दभूतममृतमिवास्वाद्यते विद्वद्भिः प्राकृतैश्च लोकभाषाभिः शाङ्करमतानुवादिभिः । तदेवं श्रीमच्छङ्करभगवत्पादानां महिमानं क एव जीवो वर्णयितुं पारयेत्, यत्र शेषसरस्वतीप्रभृतयोऽपि अशक्ताः ।

श्रीपद्मपादाचार्याः (८२० ई०)

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादशिष्याः आजन्मसिद्धाः पूज्यपादेषु परमश्रद्धावन्तः श्रीपद्मपादाचार्या दाक्षिणात्याः तत्समकालिका एव प्रादुर्बभूवः । एतैराचार्यैः ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये चतुरध्यायब्रह्मसूत्रसारभूत पञ्चपादेषु सूत्रेषु पञ्चपादिका व्याख्यानमितिगम्भीरं विरचितं शतशः टीकाग्रन्थमूलभूतम् ।

श्रीमन्तः सुरेश्वराचार्याः (८०० ई०)

मिथिलामण्डलमहीं मण्डयन्तः स्वजनुषा पूर्वाश्रमे श्रीमण्डन-मिश्रनामनः महामीमांसकाः शास्त्रार्थे श्रीभगवत्पादप्रभावितास्तदीय शिष्यतां जग्मुः । श्रीभगवत्पादपरमस्नेहस्नाताः शास्त्रनिष्णाता इमे वृहदा-रण्यकभाष्यमाश्रित्य वार्तिकं महत्त्वपूर्णं भाष्याशयवर्णनपरमुक्तानुक्तदुरुक्त चिन्तापरं ग्रन्थं रचयामासुः । ब्रह्मसिद्धिर्विधिविवेक इतीमौ ग्रंथावपि एभिरेव पूर्वाश्रे विरचितौ चकास्तः । श्रीभगवत्पादमताद्वैतवादमिमे युक्तिभिरुपपादयामासुः ।

श्रीवाचस्पतिमिश्राः

अद्वैतवेदान्तमहाकाशे महाभास्करा इवालोकिताः मिथिलामण्डलमण्डनायमानाः सर्वतःश्रस्वतन्त्राः त्रिषु नास्तिकेषु षट्सु चास्तिकेषु दर्शनेषु निर्भान्तं निर्भयं विचरन्तः न्यायसांख्ययोगवेदान्तादिषु शास्त्रेषु परमप्रमाणभूता इमे श्रीवाचस्पतिमिश्राः भगवदंशनाविर्भूताः ।

ते तत्र भवन्तश्चानेकं महत्त्वपूर्णाः प्रमाणभूताः ग्रन्था रचयामासुः।

१. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये-भामतीनाम्नी अतिविशिष्टा भाष्यार्थप्रकाशिता टीका ।

२. तत्त्ववैशारदी योगसूत्रव्यासभाष्योपरि कृता परमप्रमाणतां भजते ।

३. न्यायदर्शने "न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका" प्रमाणभूता प्रणीता ।

४. ब्रह्मसिद्धौ - ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा

५. सांख्यकारिकायां सांख्यतत्त्वकौमुदी व्याख्या प्रमाणभूता।

६. पूर्वमीमांसाशास्त्रे "न्यायसूचीनिबन्धः" ।

७. मण्डनमिश्रकृतविधिविवेकोपरि न्यायमणिका टीका ।

८. व्याकरणविषयमवलम्ब्यः भाट्टमतप्रतिपादिका तत्त्वबिन्दुनिबन्धः इत्येवमादयो बहवो ग्रन्था एभिर्विरचिताः चकासति । समस्तं भगवत्पादीयं भाष्यं भमत्यामेव यथार्थरूपेण व्याख्याताम् ।

सर्वास्वपि कृतिषु श्रीवाचस्पतिमिश्राणां भामती कृतिरत्यन्त विशिष्टास्ति । सर्वप्रथमं भाष्यकाराणामाशयं स्फुटं स्फोरयन्ती भामती

अतिशेते सर्वा अपराष्टीका इति वक्तुं शक्यते । एभिर्न प्रतिबिम्बवादो नाभासवादोऽङ्गीकृतः अपित्ववच्छेदवादः समर्थितः अविद्या च जीवाश्रिता ब्रह्मविषयिणी स्वीकृता । ब्रह्म च शुद्धं न वृत्तिव्याप्यम्। उपहितमेव वृत्तिव्याप्यम् । अविद्यावच्छिन्नचैतन्यमीश्वरः अन्तःकरणाव-च्छिन्नचैतन्यं जीव इति समर्थितम् । सर्वशास्त्रज्ञानमेषामुपपादनशैली सर्वलोकविलक्षणा विद्वन्मनोरमा पाण्डित्यपूर्णास्ति । एषां पाण्डित्यप्रतिभाबुद्धिकृतीनां वर्णनं न पुंसां कर्तुं शक्यते । एतत्कृतिरपि वेदान्ते भामतीप्रस्थाननाम्ना विख्याता ।

श्रीप्रकाशत्मयतयः (द्वादशशताब्दी)

श्रीप्रकाशात्मयतयः गुरुकृपातो लब्धचक्षुषोऽद्वैततत्त्वनिष्ठा न्यायमीमांसादिनिखिलशास्त्राम्भोधिपारङ्गताः श्रीपद्पादाचार्यकृतपञ्च-पादिकामाश्रित्य अतिमहत्त्वपूर्णं विवरणाख्यं व्याख्यानं प्रणीतवन्तः। विवरणव्याख्या वेदान्तशास्त्रे विवरणप्रस्थारूपेण प्रसिद्धिं गता । विवरण-मधिकृत्य शतशः टीकाग्रन्थाः विवरणप्रमेयसङ्ग्रहादयश्चानेके ग्रन्था विरचितास्तत्तदाचार्यैर्दृश्यन्ते । श्रीवाचस्पतिमिश्रेभ्य एषां मतं किञ्चिद् भिन्नं दृश्यते । एतेषां मतेन विद्याया आश्रयत्वविषयत्वञ्च ब्रह्मण्येव। प्रतिबिम्बवादसमर्थकाश्च इमे । श्रवणस्य नियमविधित्वमेभिरङ्गीक्रियते। मननिदिध्यासने तु श्रवणस्याङ्गभूते । मननिदिध्यानाभ्यामङ्गाभ्यां

श्रवणमङ्गिविधीयते दर्शने च न कोऽपि विधिः । एवमेते प्रथितयशस्का द्वादशशताब्द्यां प्रादुर्भूता श्रीमदनन्ताचार्य शिष्याः परमविद्वांसो बभुवुः।

सर्वज्ञात्ममुनयः -

सङ्क्षेपशारीरककारा इमे आचार्याः संक्षेपशारीरकं नाम ग्रन्थं शाङ्करभाष्यमधिकृत्य यथाप्रकरणं विविधच्छन्दोभिविर्राजितं ललितं पाण्डित्यपूर्णं सकलपरवर्तिनामाचार्याणां पथप्रदर्शकं विरचितवन्तः। भाष्यकाराणां मतं युक्तिभिः श्रुतिभिश्चानुमोदितम् ।

अमलानन्दसरस्वतीपादाः -

इमे महानुभावा भामतीं व्याख्यामाश्रित्य श्रीवाचस्पतिमिश्रमते अतिश्रद्धावन्तः कल्पतरुरिव कल्पतरुव्याख्यां प्रणीतवन्तः । सा व्याख्या भामतीप्रस्थाने मुख्यतमा । भामतीमाश्रित्य अनेकाष्टीकाः प्रागीताः सन्ति, तासु कल्पतरुः मुख्यतमः परमं प्रामण्यं भजते । अद्वैतवेदान्ततत्त्वमर्मज्ञानमेषां कृतिः भामती च परवर्तिनी श्रीमदप्पयदीक्षितमधुसूदनसरस्वती-प्रभृतीनामाचार्याणामाश्रयो जातः ।

श्रीमदप्पयदीक्षिताः -

सर्वशास्त्रेषु मीमांसान्यायव्याकरणवेदान्तादिषु निष्णाताः परमप्रमाणिका इमे आचार्याः प्रसिद्धाः । सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः, कल्पत-रुपनिर्मलः, कुवलयानन्दः इत्येवमादीनां प्रमाणभूतानां ग्रन्थानां प्रणेतार

इमे दिगन्तव्यापिविश्रवसः महामान्या आसन् । एतषां पाण्डित्यमगाधमासीत् । भामतीप्रस्थानामनुयायिन इमे श्रीवाचस्पतिमिश्रमतमनुरुन्धानाः सर्वदैव दृश्यन्ते ।

श्रीविद्यारण्यस्वामिनः-

इमे आचार्या विवरणप्रस्थानानुयायिनः बहुभिः ग्रन्थैः विवरणमतं पोषयामासुः । एषां विवरणप्रमेयसङ्ग्रहो नाम ग्रन्थः वेदान्तशास्त्रे अतिमहत्त्वं भजते । पञ्चदशीपुस्तकमनुष्टप्छन्दोबद्धं सुगमं वेदान्तादिवद्धाप्रकाशकं मन्दमतीनामपि महोपकारकं चकास्तितरां लोके ।

श्रीहर्षाः -

खण्डनखण्डखाद्यग्रन्थकर्तारः कश्मीरदेशालङ्कारभूता अपूर्वप्रतिभासम्पन्नाः शारदावरदपुत्रा इमे आचार्या परमखाण्डनिका अद्वैतमतपोषका आसन् । न केवलं तार्किका अपि तु महाकवयो बभुवुः एते । नैषद्यचरितं नाम महाकाव्यं काव्यशास्त्रे पूर्णचन्द्रमिव प्रकाशमानं चक्रुः । खण्डनग्रन्थे स्वकीये सर्वेषां लक्षणानि खण्डितानि । प्रमाणप्रमेयप्रमाणानां यावन्ति लक्षणानि निश्चितान्यासन् तेषां सर्वेषां तार्किक-शिरोमणिभिरभिः युक्तिभिः खण्डनं कृतम् । न ह्येतेषां लक्षणखण्डने तात्पर्यमपि त्वनिर्वचनीयतायामेव । अत एवानिर्वचनीयता सर्वस्वमेतद् ग्रन्थ उच्यते । सद् ब्रह्म विहायान्यत् सर्वमनिर्वचनीयं सत्त्वासत्त्वाभ्याम-निर्वचनात् ।

चित्सुखाचार्याः -

तत्त्वप्रदीपिकाग्रन्थकर्तार इमे आचार्याः अति प्रौढाभिर्युक्तिभिः न्यायबौद्धादिदर्शनमतानि खण्डितवन्तः । अयं ग्रन्थः चित्सुखीति नाम्ना प्रसिद्धि गतः । प्रायः सर्वेष्वपि वेदान्तसिद्धान्तेषु पूर्वपक्षिभिः आक्षिप्ता दोषाः चित्सुखीग्रन्थे आचार्यैर्निरस्ताः सन्ति । नूतनाश्चानुमानप्रयोगाः महाविद्यानाम्ना प्रसिद्धा एभिः कृताः । इमे आचार्या महामान्याः अद्वैतमतपोषकाः भाष्यभामतीखण्डनादिग्रन्थे आक्षिप्तदूषणोद्धारका आसन् । चित्सुखीग्रन्थमङ्गलश्लोकतो विज्ञायते यदेते दक्षिणदेशनिवासिन आसन् ।

श्रीमधुसूदनसरस्वतीपादाः -

बङ्गदेशालङ्कारभूता अतिसूक्ष्मप्रतिभामण्डिताः अद्वैतसिद्धान्तशिरोमणयः श्रीमधुसूदनसरस्वतीपादाः । अद्वैतसिद्धिरद्वैतरत्नरक्षणादेः ग्रन्थस्य प्रणेतारः श्रीमधुसूदनसरस्वतीपादाः महान्त आचार्या आसन्। न्यायादिशास्त्रनिष्णातानामेषामद्वैतसिद्धिग्रन्थः मध्वसम्प्रदायानुगामिश्रीव्यासतीर्थाचार्यप्रणीतन्यायामृतग्रन्थस्य प्रतिपदं खण्डनग्रन्थोऽस्ति । अद्वैतमतं परिष्कृत्य एभिः स्थापितं माध्वानां मतञ्च खण्डितम् ।

युक्तितर्कश्रुतिस्मृतिप्रमाणपरिपूर्णोऽयं ग्रन्थः अधुना परमं प्रामाण्यं भजते । वादि विजयाय सिद्धान्तातबोधाय चायं ग्रन्थः विद्वत्समाजेषुः शास्त्रार्थेषु चापूर्वोऽस्ति ।

श्रीमद्धर्मराजाध्वरीन्द्राः -

वेदान्तपरिभाषाख्यस्य वेदान्तशास्त्रसम्बद्धत्वेन प्रकरणग्रन्थस्य रचयितारः महाविद्वान्सः धर्मराजाध्वरीन्द्रा आसन् । धर्मराजाध्वरीन्द्रैश्चिन्तामणिग्रन्थे नव्यन्यायप्रवर्तकश्रीगङ्गेशोपाध्यायकृते तर्कचूडामणिर्नामा टीका विरचिता । अस्मिन् ग्रन्थे अपरासां दशानां टीकानां खण्डनमस्ति। सा तु विद्वन्मनोरमास्ति । एतेनैषां देवदुर्लभं पाण्डित्यं प्रथितं भवति। न चैतद् आत्मश्लाघा, अपि तु वेदान्तपरिभाषाग्रन्थे प्रारिप्सिते शिष्यादिबुद्ध्यावर्जनाय कीर्तनम् ।

अस्य परमगुरवः श्रीनृसिंहाख्याः यतीन्द्रा महान्तः विद्वांस आसन्, एतेनैव तेषां महत्त्वमाख्यायते यद् यतीन्द्रवर्याणां परमगुरूणां गुरूणामपि गुरूणामन्तेवासिनोऽपि सिंहसदृशा निर्भया शास्त्रकान्तारे निरस्तसमस्तद्वैतिगजेन्द्रा आसन् । एतेषां च धर्मराजाध्वरीन्द्राणां स्वविद्यागुरवः सर्वशास्त्रप्रवर्तकाः जगद्गुरवः वेलाङ्गुदिस्थाननिवासिनः श्रीमद्वेङ्कटनामाख्या आसन् । अनेन विज्ञायते ग्रन्थकाराणां गुरुपरम्परा परमपाण्डित्यापूर्णा आसीत् । इयमत्र वेदान्तदर्शनान्तर्गतं प्रसिद्धाचार्याणां परिचयः अत्र शोधप्रबन्धे संक्षेपेण निरूपितः ।

●●●

प्रथमोऽध्यायः

(क) श्रीविद्यायाः स्वरूपम्

"ज्योतिषामपि ज्योतिर्निर्दृश्यदृक्स्वरूपयो महान् प्रकाशः शिवः । तद्विज्ञाने जाते सर्वं विज्ञातं भवति । तस्मिन् दृष्टे सर्वं बाधितं भवति । तस्य नैसर्गिकी स्फुरता विमर्शरूपा शक्तिः, तद्योगादेव विश्वोत्पत्ति-स्थितलयलीलात्वं शिवस्य । तदुक्तं वरिवस्यारहस्ये- "स जायते महान् प्रकाशो यस्मिन् दृष्टे न दृश्यते किमपि । कथमिव तस्मिन् जाते सर्वं विज्ञातमुच्यते वेदे । नैसर्गिकी स्फुरता । विमर्शरूपाऽस्य वर्तते शक्तिः" इति । तद्विज्ञानार्थमेव चतुर्दश विद्यास्थानानि। तेष्वपि सारभूता वेदाः । तेष्वपि गायत्री । तस्या रूपद्वितयम् । तत्रैकं स्पष्टम्। द्वितीयं परमगोपनीयं श्रीविद्याख्यम् । तदेव कामोयोनिः कमलेत्येवं साङ्केतिकैः शब्दे वेदोऽपि व्यवहरति ।"[१] यथा- त्रिपुरोपनिषदि-

"कामो योनिः कमला वज्रपाणिर्गुहाहसा मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः।
पुनर्गुहा सकला मायया च पुरुच्येषा विश्वमातादि विद्या।।"[२]

अस्यार्थः कामः ककारः, । योनिः एकारः । कमला ईकारः ।

---

१. *श्रीविद्यारत्नाकरः पृ. सं. २८८.*

२. *त्रिपुरोपनिषद मन्त्र पृ. सं. ४७२.*

वज्रपाणिः लकारः । गुहा ह्रींकारः । हसा हकार-सकारौ, विभक्तिलोप- इच्छान्दसः । मातारिश्वा ककारः । अभ्रं हकारः । इन्द्रोलकारः। पुनर्गुहा- पुनःशब्दः पूर्वोक्तपरामर्शी, गुहा ह्रींकारः । स-क-ला सकारः ककारः- लकाराः । मायया च ह्रींकारेण युक्तेति शेषः । चकारात् पूर्वोक्तैः कागादिशब्दवाच्यैः वर्णैरपि सहित्येर्थः । पुरूची पुरून् बहून् वर्णान्, अञ्चति गच्छति प्राप्नोतीति पुरुची, पञ्चदशाक्षरतां प्राप्तेत्यर्थः । विश्व- मातेति विश्वस्य (शिवादिधरण्यन्तः) जनयित्री, विद्या स्त्रीवाचका मन्त्र इति।

अत्रेदमनुसन्धेयम्- 'क ए ई ल ह्रीं ह स फ ह ल ह्रीं, सकल ह्रीं' आग्नेयखण्डम्, सौरखण्डम्, सौम्यखण्डम् त्रिखण्डात्मक पञ्चदशी विद्या श्रीमत्त्रिपुरसुन्दर्याः स्वरूपम् एव अवगन्तव्यम् । "श्री विद्याया वाग्भवकामराजशक्तिकूटानां व्यष्टिसमष्टिभेदेन चतुर्धा भिन्नानां चत्वारि बीजानों सृष्टिस्थितिसंहारानाख्या रूपाणि भावनीयानि । तान्येव ज्ञातज्ञानज्ञेयानि तत्सामञ्जस्यञ्च, तान्येवाग्निचक्रसूर्यचक्राणि ब्रह्मचक्रञ्च, मित्रशिनाथषष्ठीशनाथोद्दीशनाथचर्यानन्दनाथश्च, जाग्रत्स्वप्न- सुषुप्तयुस्तुरीया च वामा जेष्ठारौद्रयः शान्ता च इच्छा ज्ञानक्रिया अम्बिका च कामेश्वरी ब्रजेश्वरी भगमालिन्यो महात्रिपुरसुन्दरी च, आत्मान्तरात्म- परमात्मनोज्ञानात्मा च आत्मातत्वविद्यातत्त्वशिवतत्त्वानि सर्वतत्त्वञ्च, कामरूपपूर्णगिरिजालन्धराण्योड्यानपीठञ्च, प्राग्दक्षिणपश्चिमान्वयाउत्तरा- न्वयश्च एत एव समयाम्नायपदाभ्याञ्च कथ्यन्ते । स्वयम्भूषाणेतारापि

परञ्च, पश्यन्तीमध्यमावैखर्य्यः परा च, एतान्येव पुरधामतत्वपीठान्वय-लिङ्गमातृकारुपेण चिन्तनीयानीत्यर्थः ।

क ए ई ल ह्रीं-

अनेन धर्माख्यपुरुषार्थसाधनब्रह्मचर्यसमृद्धिनिर्मितिरुक्ता। तस्मादेव 'वाग्भव' कूटमित्युच्यते । वाक् प्रकृतिज़ालनिर्मित्तत्त्वात् । अनेन ब्राह्मणैरुपाश्यमानगायत्रीमन्त्रसार उक्तः । इष्टदेवताप्रशंसनात्मकत्वेन वाग् जालप्रवर्तकत्वात् ऋग्वेदात्मकत्वम् ।

'ह स क ह ल ह्रीं'-

अनेन अर्थकामपुरुषार्थानिर्मितिरुक्ता । तस्मादेव काम-राजतम् । अनेन क्षत्रियवर्णोपाश्यमानत्रिष्टुप्छन्दःसारत्वमुक्तम् । स्वकीया-भीष्टसाधककर्मजातविधायकत्वत् यजुर्वेदस्य अर्थकामयोः क्रियासाध्यत्वात् यजुर्वेदात्मकत्वम् । सकलकलाभिः अवयवैः शिवादितत्वैर्वा सहिता सकल, अथवा सकलम् । कलाभिः चतुःषष्टिकलाभिः वा सहिता सकला । अथवा सम्यक् कलयतीति सकला । 'ह्रीं' संहृति-सृष्टि-स्थितिशक्तिः । अथवा विहरति सकलप्रपञ्चरूपेणेति ह्रींः । अथवा हरिरूपेण विहाररूपेण इन्दति परमानन्दयितृत्वेन वर्तते इति ह्रींः । वा हृत् पुण्डरीकमध्यसुषिरान्तदहराकाशेवर्तमानमहाप्रकाशान्तर्गतातिसूक्ष्मा-तिप्रकाशात्मस्थानोर्ध्वगतदीपशिखा । सकल प्रपञ्चदेहेन्द्रियादिकं द्रवीकृत्य अनिर्वचनीयप्रकाशरूपात्मैक्यगमकमित्यर्थः ।

'सकल ह्रीं '-

सकलहृदयाकाशवर्तिदीपशिखान्तर्गततत्त्वाधिष्ठातृनिरतिशय-सत्यानन्दानुभवप्रकाशनादात्मकचिच्छक्तिः । अनेन मोक्षसाधनादलय-योगानन्दानुभवा उक्ताः । तस्मादेव शक्तिखण्ड इत्युच्यते, चित्तवृत्तिनिरोध प्रधानत्वात् । वैश्यजात्युपाश्यमानजगतीच्छन्दःसार उक्तः । सामवेदस्य-गानप्रधानत्वेन नादविलीन चित्तत्वात् । अत्र नादलय योग्यस्योपरि वर्णितत्वाच्च अस्यमन्त्रस्यैवमर्थः । अर्थात् उत्तरोत्तरप्रकाशबुद्धिव्यापना-तिशयवाग् वृवया अनिष्टनिवारणभोगभाग्यादि वृहद्यतिशयकीर्तिजय-जनकदहरान्तर्गतदीपशिखान्तर्गतसर्वतत्वाधिष्ठातृनिरतिशयानन्द-संविदनुभवप्रकाशकनादातीता चिच्छाक्तिरिति' इत्थं पञ्चदश्या अर्थः संक्षेपरूपेण प्रदर्शिताः ।

आचार्यशङ्करानुसारं तु -

भगवत्पादश्रीशङ्कराचायेण सौन्दर्यलहर्यां पञ्चदशीमन्त्रोद्धार-विषये -

''शिवशक्तिः कामः क्षितिरथ रविश्शीतकिरणः
स्मरो हंसश्शक्रस्तदनु च परमारहरयः ।
अमी हृल्लेखाभिस्तिसृभिरवसानेषु घटिता,
भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवताम् ।।''[१]

---

१. *सौन्दर्यलहरी श्लोक सं. ३२.*

हे मातः ! शिवः शक्तिः कामः क्षितिः रविः शीतकिरणः स्मारः हंसः शक्रः, तदनु च परामारहरयः इत्येते वर्णाः तिसृंभिः हृल्लेखाभिः अवसानेषु घटिताः ते वर्णाः तव नामावयतां भजन्ते जनाः ।

"अत्रेदमनुसन्धेयम्- शिवः शक्तिः कामः क्षितिरिति वर्ण-चतुष्टयम् आग्नेयं खण्डम् । रवि शीताकिरंणः स्मरः हंसः शक्र इति वर्णपञ्चकं सौरं खण्डम् । उभयोः खण्डयोः मध्ये रुद्रगन्थिस्थानीयं हृल्लेखा बीजम् । परामारहरस्य इति वर्ण त्र्येण सौम्यं खण्डं निरूपितम्। सौम्यसौरखण्डयोर्मध्ये विष्णुग्रन्थिस्थानीयं भुवनेश्वरी बीजम्, तुरीयमेकाक्षरं चन्द्रकलाखण्डम् । सौम्यचन्द्रकलाखण्डयोर्मध्ये ब्रह्मग्रन्थिस्थानयिं हृल्लेखाबीजम् । चन्दकलाखाण्डं तु गुरुपदेशवशादवगन्तव्यमिति न प्रकाशितम् ।"[१] एतस्याः पारिभाषिकं पञ्चदशाक्षरीत्वम्।

"अनङ्गः पूर्वं विद्यारत्नं पञ्चाशद्वर्णात्मकं षोडशनित्यात्मकं षोडशकलात्मकं नानावेदेषु नानास्मृतिषु ननापुराणेषु नानाविधागमेषु विप्रकीर्णं दृष्टवान् । तदनन्तरं विप्रकीर्णं इमं मन्त्रं दृष्ट्वा सविनं कृतवान् । पञ्चाशद्वर्णानां त्रिधा विभज्य खण्डत्रयं कृत्वा त्रिपुरसुन्दर्यादि षोडशनित्याः तत्र अन्तर्भाव्य प्रतिपदादितिथीन् षोडश तत्रैव अन्तर्भाव्य, पञ्चदशवर्णात्मकं त्रिखण्डं कृत्वा तत्र सोमसूर्यनलात्कतया ब्रह्मविष्णु महेश्वरात्मकतया सत्वरजस्तमस्तत्त्वव्यस्थितंतया जाग्रतस्वप्नसुषुप्त्य-

१. *सौन्दर्यलहरी लक्ष्मीधराटीका पृ. सं. ८१.*

वस्थापन्नतया सृष्टिस्थितिलयहेतुभूततया निश्चित्य भुवनेश्वरीप्रभृतीनां योगिनीविद्यानां नवानां त्रिकस्य त्रिकस्य एकैवह्रींकारेण अन्तर्भावमङ्गीकृत्य, सर्वभूतात्मकं सर्वमन्त्रात्मकं सर्वतत्वात्मकं सर्वावस्थात्मकं सर्वदेवात्मकं सर्ववेदार्थात्मकं सर्वशब्दात्मकं सर्वशक्त्यात्मकं त्रिगुणात्मकं त्रिखण्डं त्रिगुणातीतसदाख्यापरपर्यायं षड्विंशाशिवशक्तिसंपुटात्मकं निश्चित्य वर्णपञ्चकदशेन मूलविद्याम् असीव्यत् । तदनन्तरं स्यूतं मन्त्रराजं ग्रीवायं धृतवान्, चिरकालं ध्यानयोगेन पूजितवान् । तदनन्तरं चन्द्रकलामृतास्वादं कृतवानिति सः मन्मथः ऋषिः अस्यः मन्त्रस्येर्थः ।''[१]

इयं श्रीविद्या संकेतविद्या-महाविद्या-गुह्यविद्याऽऽत्मविद्या त्रिपुरात्रिपुरेशानीत्रिपुरसुन्दरी ललिता-पञ्चदशीविद्या षोडशी विद्याब्रह्मविद्यास्वरूपा भुक्तिमुक्तिप्रदा प्रोक्ता । तस्याः सूक्ष्मरूपं तु सद्गुरोः पुण्यजनैः सौभाग्येनोपलभ्यते, तृतीयरुपंस्य साक्षात्कृतिः विरला एव साधकसत्तमाः परमपवित्रेण मनोमयोन्द्रियेणैव कर्तुं शक्नुवन्ति । तुरीयस्वरूपं तु वाङ्मनसगोचरम्, तस्य साक्षात्कृतिस्तु मुक्तजनैरेव कर्तुं शक्या । एवं पूर्वोक्तरूपा भगवती त्रिपुरसुन्दरीललिता त्रिपुरा त्रिपुरेशानी षोछशी श्रीविद्याऽऽत्मविद्यादि शब्दबोधिता परब्रह्मसम्पृक्तादि शक्तिरेव शङ्कराचार्यस्यसमुपास्याऽस्ति ।

---

१. *सौन्दर्यलहरी लक्ष्मीधराटीका व्याख्या पृ. सं. २८६.*

श्रीविद्यारत्नाकरे श्रीविद्यामन्त्रभाष्ये -

"जातिगुणाक्रियासम्बन्धादिशून्ये वाचामगोचरे सर्वेन्द्रियागम्ये मनसोऽप्यविषये वेदान्तमहातात्पर्यविषये शिवादिक्षित्यन्त षट्त्रिशतत्वातीते महतो महीयसि तथैवाणोरणीयसि निरुक्तलक्षण व्योम्नोऽप्युपरि स्थितिमतिउपासनांर्थकल्पितस्थानविशेषैणोपलक्षिते विश्वाधिष्ठाने स्वप्रकाशे चित्सुखस्वरूपे परे ब्रह्मणि स्वात्मा नियोज्य, प्रत्येक् चैतन्याभिन्नपरब्रह्मावबोधेन भेदकज्ञानानिवर्तनद्वारा तदात्मनावस्थितिंविधेया, "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतेः । सकलतत्त्वमूलभूतत्वादयं महातत्वार्थ उच्यते ।"[१]

सुभगोदयमते -

आचार्यशङ्कराणां परमगुरुः भगवद्गौडपादाचार्यविरचिते सुभगोदयस्तोत्रे पञ्चदशीविद्यायाः स्वरूपम् -

"स्मरो मारो मारः स्मर इति स्मरो मारमदन-
स्मरानङ्गश्चेति स्मरमदनमार मनुरिति ।
त्रिखण्डः खण्डान्ते कलितभुवनेश्यक्षरयुत-,
श्चतुः पञ्चार्णास्ते त्रय इति त्रिपञ्चाक्षरमनुः ।"[१]

स्मरः=हः । मारः=सः । मारः=कः । स्मरः=लः । इति प्रथमखण्डः । स्मरः= हः । मारः=सः । मदनः=कः स्मर=हः । अनङ्गः=लः

---

१. *सुमगोदयस्तोत्रम् श्लोक. १९.*

इति द्वितीय खण्डः । स्मरः=सः । मदनः=कः । मारः=लः । इति तृतीय खण्डः । इति=एवं मनुः मन्त्रः त्रिखण्डः । अर्थात् -

ह स क ल ह्रीं, प्रथमाखण्डः

ह स क ह ल ह्रीं, द्वितीयखण्डः

स क ल ह्रीं, तृतीय खण्डः

अत्र प्रथमो वाग् भवकूट इत्युच्यते । द्वितीयः कामराजकूट इति । तृतीयः शक्तिकूट इति । प्रथमे पञ्चाक्षराणि द्वितीये षडक्षराणि। तृतीये चत्वार्यक्षराणीति पञ्चदशाक्षरी विद्याः । सा द्विधा । कादिविद्यां हादिविद्या चेति । प्रथमकुटे एवोभयोर्विशेषः । कादिविद्यायां क ए ई ल ह्रीं इति प्रथमकूटम् । हादिविद्यायां 'हसकल ह्रीं' इति प्रथमकूटम्।

अत्रेदं बोध्यम् - "व्योमबीजानि षड् हकाराः । वायुबीजानि ईकाराः त्रयोऽकारश्चैकः तेजो बीजानि त्रयो रेफाः । जलीजानिख्यः सकाराः । पृथिवी बीजानि त्रयो लकाराः । एतैरेकनविशंत्सयाऽक्षरैरर्थादेव वागादयः पञ्च श्रवणादयः पञ्च आकाशादयः पञ्च सूक्ष्मास्तन्मात्राः पञ्चस्थूला-श्चोक्तप्रायाः एकादशाकारस्य प्राणभूतत्वोक्त्या भूतपञ्चकान्तर्भावेन। विंशतिसंख्यापूर्तेः"[२] ।

कादिहादिभेदेन स्वः स्वः सांप्रदायकत्वात् उपासनापद्धतौ भेद इव दृश्यते । उपास्यतत्वं तु एकमेव अस्माकं धारणा । उपासकभेदेन श्रीविद्यापदवाच्यामन्त्रावर्णाश्रीविद्यार्णवतन्त्रसंग्रहे प्रदर्शिताः ।

१. सुमगोदयस्तोत्रम् तत्रैव पृ. सं. ११०.

श्रीविद्यार्णवमते -

यथा -

''मनुश्चन्द्रः कुवेरश्चलोपामुद्राचकामराट् ।
अगस्त्यनन्दिसूर्यांश्च विष्णुस्कन्दशिवास्तथा ।।
दुर्वासाश्च महादेव्याद्वादशोपासकाः स्मृताः ।
शक्तश्च चोत्पनी चैव तथा च वरुणस्तथा ।।
धर्मराजोऽनलो नागराजो वायुर्बुधस्तथा ।
ईशानश्च रतिश्चैव तथा नारायणस्तथा ।।
ब्रह्मा जीवो महादेव्यास्त्रयोदश उपासकाः ।
पञ्चविंशति संख्याकोपासकानां महेश्वरि ।।
उपास्यमन्त्रभेदांस्ते प्रवक्ष्यामि समासतः ।। इति [१]'' ।

१. लोपामुद्रोपासिता श्रीविद्यरा - हसकलह्रीं, हसकहलह्रीं, सकल ह्रीं ।

२. मनूपासिताः - कहएईलह्रीं, हकएइलह्रीं, सकएईलह्रीं ।

३. चन्द्रोपासिता - सहकएलह्रीं, सहकहएईलह्रीं सहकएइलह्रीं ।

४. कुवेरोपासिता - हसकएईलह्रीं, हसकहएईलह्रीं, हसकएईलह्रीं।

५. अगस्त्योपासिता- कएइलह्रीं, हसकहलह्रीं, सहसकलह्रीं ।

६. नन्द्युपासिता - सएईलह्रीं, सहकहलह्रीं, सकलह्रीं ।

७. इन्द्रोपासिता - कएईलह्रीं, हसकहलह्रीं, सकलह्रीं ।

---

१. *श्रीविद्यार्णवतन्त्र सप्तमश्वास - पृ. सं. १०६.*

८. सूर्योपासिता - कएईलह्रीं, सहकलह्रीं, सहसकहह्रीं ।

९. शिवोपासिता - कएईलह्रीं, हसकहलह्रीं, सहसकलह्रीं,

१०.विष्णुसंहिता- कएईलह्रीं हसकहलह्रीं, सहसकलह्रीं,

सएईलह्रींसहकहलह्रीं, सकलह्रीं ह्रीं ।

११.दुर्वाससोपासिता- कएईलह्रींह्रीं, हसकहलह्रीं ह्रीं, सकलह्रींह्रीं।

श्रीद्यार्णवतन्त्रे-इत्यादि भेददर्शनात् ।

"एषा श्रीपरमा परात्परतमा सर्वार्थासिद्धिप्रदा ।

सारात्सारतरा समस्तजगतामुत्पत्तिभूता शिवा ।।

सेयं श्रीब्रह्मरूपा सकलगुणमयी निर्गुणानिष्प्रपञ्चा ।

साक्षात्कामदुधा सुरमुनिनिवहैर्वन्दितानन्दरूपा ।।"[१]इति।

शब्दार्थप्रकाशकवेदादिशास्त्राध्यायनस्मरणप्रयोजकबुद्धिव्यापनलहरीयुक्तया स्वप्रकाशसंविदा अनिष्टनिवारणभोगभोग्यादिप्राप्त्याधिक्यकीर्तिजालप्रयोजकगुणसन्ततिरचयित्री सर्वतत्वकलाधिष्ठात्री विश्वोत्पत्तिस्थितिसंहारकर्त्री अनुग्रहनिग्रहकृत्यपञ्चकजनकः निरतिशयानन्दानुभव प्रकाशिका निरतिशयानन्दात्मकदहराकाशस्थसर्वसामर्थ्यंपरमात्मास्व रूपिणी स्वप्रकाशचिच्छक्तिरेव "श्रीः", स्त्रीवाच्यार्थवोधिका विद्या श्रीविद्येति । 'या विद्या सा विमुक्तये' इति श्रुतिः । श्रयति शक्तिरूपेण शिवमिति श्रीः श्रीयते सर्वैर्गुणै वा श्रीयते परशिवेन सेव्यते या सा

---

१. श्रीविद्यार्णवतन्त्र पृ. सं. १०९.

श्रीरिति-

यद्यपि उपाशनापद्धत्या स्वपदवाच्यं केवलानुभूतिस्वरूपा एषा विद्या अवाङ्मनसगोचरा अतीन्द्रियपरा नादविन्दुकलायुक्ता कथं शब्दमाध्यमेन प्रदर्शयितुं शक्नुमः ? तथापि शास्त्रयोनिजनिता अस्मद्गुर्वाचार्य- संप्रदायकृपा फलकत्वाद् आगमनिगमरहस्य-संहिता-यामल-आर्णव-तन्त्रादिशास्त्रेषु वर्णिनानुश्लम् यन्त्रमन्त्रादिकम् आचार्यादिकृत-भाष्याद्यनुशीलनपूर्वकं यथामति श्रीविद्यास्वरूपवर्णनाय यतिष्ये।

प्रकाशविमर्शात्मकपरा शक्तिः विमर्शात्मकरूपेण विश्वात्मक-परिणमन रूपेण शब्द-अर्थ-चक्र-देहस्य चतुर्धा विभज्य उपादानकारण-रूपेण भाति । विश्वाकारेण विश्वप्रकाशेन विश्वसंहारेण अकृतिमानाहम् इति विस्फुरणम् । आचार्यभाष्करेण वरिवस्या रहस्ये -

सावश्यं विज्ञेया यत्परिणामादभूदेषा ।

अर्थमयी शब्दमयी चक्रमयी देहमय्यपि च सृष्टिः ।।[१]

एकामेव भगवतीं नानानामरूपैर्गृणन्त्यागमविदः । परम-ब्रह्ममहिषीं महाविद्यां महामायां महात्रिपुरसुन्दरीम् । एकैव सा कार्यकारणरुपा विश्वस्य स्वात्मनां विश्ववपुषा परिणमयितुं चिदानन्दाकारं बिभर्ति । सप्तसंत्यामपि -

'एवं युवतः सद्यः पुरुषत्वं प्रपेदिरे ।

चक्षुष्मन्तो नु पश्यन्ति नेतरेऽतद्विदो जनाः ।'

१. *श्रीविद्यामन्त्रभाष्यम् - श्रीविद्यारत्नाकर श्रीकरपात्रीस्वामिना पृ० २८८.*

सैवेयं ब्रह्मविद्या श्रीविद्या सच्चिदानन्दस्वरूपिणी यस्याः समाराधनेन जीवनं सुख-स्वरूपतां याति । अस्या मन्त्रात्मकं यन्त्रात्मकं विग्रहात्मकञ्च त्रिरूपं साधकैः समाराध्यते ।

श्रीस्वरूपा विद्या श्रीप्रदात्री स्वरूपप्रदात्री वा श्रीविद्येति कथिता । यथोक्तं श्रीविद्यारत्नाकरे -

आब्राह्माण्डपिपीलिकान्ततनुभृत् सूज्जृम्भमाणास्फुटम्
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभासकतया सर्वत्र या दीव्यति ।
सा देवी जगदम्बिका भगवती श्रीराजराजेश्वरी
श्रीविद्याकरूणानिधिः शुभकरी भूयात्सदा श्रेयसे ।।

देव्युपनिषदि-

सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः । कासि त्वं महादेवि । साब्रवीदहं ब्रह्मस्वरूपिणी । मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगच्छून्यं चाशून्यं च । अहमानन्दामानन्दे विज्ञानाविज्ञाने अहम् । ब्रह्माब्रह्मणी वेदितव्ये। इत्याहर्थं वर्णाः श्रुतिः । अहं पञ्चभूतान्यपञ्चभूतानि । अहमखिल-जगद् । वेदोऽहमवेदोऽहम् विद्याहमविद्याहम् । अजाहमनजाहम् । अथ चोर्ध्वं च तिर्यगाहम् । अहं रुद्रैर्वसुभिश्चराभ्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः । अहं मित्रवरुणावुभौ बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनावुभौ । अहं सोमं त्वष्टारं पूषणं गङ्गदधाम्यहम् ।। इति ।

भगवत्येव सर्वकारणभूता शक्तिः श्रीविद्यारूपा सर्वत्र सर्वं बिभर्ति । धर्मार्थकाममोक्षाभिलाषी मनुष्यो विविधोपासनाया वाञ्छितफलं प्राप्नोति । उपासनाक्रमे नैकमतानि सन्ति, स्व-स्व सांप्रदायकत्वात् । एषां परम्परा अतिप्राचीना दुर्लभा च । वस्तुतस्तु सर्वकारणभूता शक्तिर्मानवशरीरे स्थूल-सूक्ष्मपरारूपेण विद्यमान मेवास्ति। निगमागमदर्शनेषु विविधरूपकतया लक्षणव्यञ्जनया भाषायां वर्णितमस्ति। यथा- कायिकवाचिकमानसिकादीच्छाज्ञानक्रियादीनि अग्निः सोमादीनि विविधानि नामरूपाणि विविधानि मतानि चोपलभ्यन्ते ।

बह्वृचोपनिषदि तु -

देवी ह्येकाग्र आसीत् सैव जगदण्डमसृजत् । कामकलेति विज्ञायते । शृङ्गारकलेति विज्ञायते । तस्य एव ब्रह्मा अजीजनत् । विष्णुरजीजनत् । रुद्रोऽजीजनत् । सर्वे मरुगणा अजीजनत् । गन्धर्वप्सरसः किन्नरावादित्रयवादिनः समन्तादजीजनम् । भोग्यमजीजनत् । सर्वमजीजनत्। सर्व शाक्तमजीजतन् । अण्डजं स्वेदजं युद्भिज जरायुजं यत्किञ्चितंत्प्राणि-स्थावरजंगममनुष्यमजीजनत् सैषा परा शक्तिः । सैषा शांभवीविद्या कादिविद्येति वा हादिद्येति वा सादिविद्येति वा रहस्यम्।

अयमात्मा ब्रह्मेति वा ब्रह्मैवाहमस्मीति वा भाष्यते । सैवा षोडशी श्रीविद्या पञ्चदशाक्षरी श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी वालाम्बिकेति बगलेति....... इत्यादि ।

षोडशी कला नाम शकार-रेफ-ईकारविन्द्वतो मन्त्रः । एतस्यैव बीजस्य नाम श्रीविद्येति । श्रीबीजात्मिका विद्या श्रीविद्येति रहस्यम् ।

ख. श्रीविद्योपासनाविचारः

समीप्यार्थककोपोपसर्गपूर्वकादुपवेशनार्थकार्थकासुधातोर्युचि टाप् प्रत्यये कृते सति उपासनाशब्दो निष्पद्यते । यस्यायमर्थः- स्वीयोपास्यदेवस्य समीपेऽन्तः करणस्योपस्थापनमुपासना । उपासको ह्युपासनास्वपि अन्तःकरणं स्वस्योपास्यदेवस्यपादपद्मयारूपस्थायानल्पमानन्दमनुभवति । शंकराचार्येण शास्त्रसमर्थितं किञ्चिदालम्बनमुपादाय तत्सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत् तदाकाराकारिताचित्तवृत्तिसन्तानप्रवाहेण सुखेनासनमुपासनमित्याख्यातम् । यथा चोक्ते शांकरभाष्ये छान्दोग्योपनिषद्भास्यभूमिकायां भगवता शंकरणे लिखितम्- यत् -

(क) उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्थितं किञ्चिदालम्बनमुपादाय तस्मिन् समानचित्तवृत्तिसन्तानकरणं तद्विलक्षणप्रत्ययानन्तरितमिति विशेषः।

(ख) उपासना नाम यथाशास्त्रमुपास्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपागम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं पदासनम् उपासनामाचक्षते-

(ग) उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् ।

(घ) उपासनं च यथाशास्त्रं तुल्यप्रत्ययसंततिः ।

उपासना हि भक्तिमूला । उपासना द्विधा निर्गुणोपासना सगुणोपासना चेति । उपासना ह्यपास्याधीनो उपास्यं च ब्रह्म । समाधिकाले

तस्य ब्रह्मणः साक्षात् कृतिरेवोपासना। तदनन्तरेण निरतिशयानन्दोपलब्धिः त्रिविधदुखानामत्यन्तिकी निवृत्तिश्च न जायते । निर्गुणनिष्कलब्रह्मणः साक्षात्कृतिरतिकठीनाऽस्ति । अत एवं प्रथमं सगुणोपासना कर्तव्येति मत्वा निर्गुणब्रह्मोपासनापेक्षया सगुणब्रह्मोपासनायाः श्रेष्ठत्वमुद्घोषितम्। तत्रोपास्योपासकभावपर्यन्तं द्वैतभावोऽवश्यमेव तिष्ठति, किन्तु यदोपास्योपासकभावभेदो नश्यति, उपासकश्चोपास्येन सह तन्मयो भवति, तदा द्वैतभावो विनश्यति, अद्वैतभावश्चोदेति । सैवास्ति परमानन्दस्य चरमावस्था । तत्प्राप्तिः श्रीविद्यापद्धत्या संभवति। समय-मिश्र-कौल वाह्याभ्यन्तर-विविध-संप्रदाय स्वस्वपरम्परानुसारेणोपासना भवति। त्रिकशास्त्रानुसारेण क्रपोपासना स्थूलसूक्ष्मपरारूपेणाधिकारी भेदतया दृश्यते ।

आचार्यशङ्करेण स्वरचितग्रन्थे यतिदण्डैश्वर्यविधाने- श्रीविद्या-चक्र क्रम संप्रतं प्रति -

(१) हयग्रीवक्रम,

(२) आनन्दभैरवक्रमः,

(३) दक्षिणामूर्तिक्रमः

क. हयग्रीवमतानुसारं -

१. त्रिपुरा ।

२. त्रिपुरेशी,

३. त्रिपुरसुन्दरी,

४. त्रिपुरवासिनी,

५. त्रिपुरा,

६. श्रीत्रिपुरमालिनी,

७. त्रिपुरासिद्धा,

८. त्रिपुराम्बा,

९. श्रीविद्या पञ्चदशाक्षरी,

१०. श्रीविद्या षोडशाक्षरी चेत्ययं हयग्रीवक्रमस्तथाऽयं शुष्कभाव एव भवति । आद्रभावे नैव।

ख. आनन्दभैरवक्रमे -

१. त्रिपुरा,

२. त्रिपुरेशी,

३. त्रिपुरसुन्दरी,

४. त्रिपुरवासिनी,

५. त्रिपुरा,

६. श्रीत्रिपुरमालिनी,

७. त्रिपुरासिद्धा,

८. त्रिपुराम्बा,

९. त्रिपुरभैरवी,

१०. श्रीविद्या पञ्चदशाक्षरी,

११. श्रीविद्या षोडशाक्षरी ।

अयमानन्दभैरवोक्रमोऽस्ति ।

३. दक्षिणामूर्तिसंप्रदाये -

१. त्रिपुरा,

२. त्रिंपुरेशी,

३. त्रिपुरसुन्दरी,

४. त्रिपुरवासिनी,

५. त्रिपुरा,

६. त्रिपुरा,

७. श्रीत्रिपुरमालिनी,

८. श्रीत्रिपुरा सिद्धा,

९. त्रिपुराम्बा,

१०. त्रिपुरभैरवी,

११. श्रीविद्या पञ्चदशाक्षरी,

१२. लघुपाशुपतः,

१३. मध्यपाशुपतः,

१४. महापाशुपतः,

१५. श्रीविद्या षोडशाक्षरी,

१६. षडन्वयशाम्भवः,

१७. पूर्णाभिषेकः,

१८. सर्वाधिकारदीक्षा,

१९. श्रीविद्या सप्तदशी चायं श्रीदक्षिणामूतिक्रमो विद्यते।

यथार्थतः शिवत्वप्राप्तये षडाम्नायानामावश्यकता विद्यते तैरेव षडाम्नायैश्चत्वार उपाम्नाया भूत्वा दशाम्नाया भवन्ति अतो दशाम्नाया-नामुपासनाऽऽवश्यकमिति ।

षट्त्रिंशदागमतत्वानि -

तदेव सूक्ष्मचिद्रूपशक्तिविशिष्टस्य परशिवस्य कारणत्वं स्थूलचिदचिद्रूपशक्तिविशिष्टस्य प्रपञ्चस्य च कार्यत्वमिति सामान्यतः कार्यकारणभावो निरूपितः । अतःपरं विशेषतः षट्त्रिंशतत्त्वरूपाणां शिवादि-भ्यूभ्यन्तानां तत्वानां विकासक्रमो निरूप्यते ।

तत्र तावद् वीरशैवसिद्धान्ते -

१. शिवः,

२. शक्तिः,

३. सदाशिवः,

४. ईश्वरः,

५. शुद्धविद्या,

६. माया,

७. कला,

८. विद्या,

९. रागः,

१०. कालः,

११. नियतिः,

१२. पुरुषः,

१३. प्रकृतिः,

१४. महान्,

१५. अहंकारः,

१६. मनः,

१७. श्रोत्रम्,

१८. त्वक्,

१९. चक्षुः,

२०. जिह्वा,

२१. घ्राणम्,

२२. वाक्,

२३. पाणिः,

२४. पादः,

२५. पायुः,

२६. उपस्थः,

२७. शब्दः,

२८. स्पर्शः,

२९. रूपम्,

३०. रसः,

३१. गन्धः,

३२. आकाशः,

३३. वायुः,

३४. अग्निः,

३५. जलम्,

३६. पृथिवी ।

चेति षड्त्रिंशत्तत्वान्यङ्गीक्रियन्ते । एतेषां तत्वानां मूलकारणं तु सूक्ष्मचिदचिद्रूपशक्तिविशिष्टः परशिव एव ।

अत एव सिद्धान्तसिखामणौ -

त्रैलोक्यसम्पदालेख्यसमुल्लेखनभित्तये ।

सच्चिदानन्दरूपाय शिवाय ब्रह्मणे नमः ।।

यस्सोर्मिबुद् बुदाभासः षट्त्रिंशत्तत्त्वसंचयः ।

निर्मलं शिवनामानं तं वन्दे चिन्महोदधिम् ।।

सदाशिवमुखाशेष तत्त्वमौक्तिकशुक्तिकाम् ।

वन्दे माहेश्वरीं शक्तिं महामायादिरूपिणीम् ।।

इत्यादिरूपेण ग्रन्थकारः शिवयोगिशिवाचार्यो ग्रन्थारम्भे स्तुतिव्याजेन परशिवस्य तन्निष्ठमूलशक्तेश्च षट्त्रिंशतत्त्वानां मूलकारणत्वं निरूपयामास । अयं परशिवः प्रपञ्चातीत इति व्यावहारिकपदार्थेषु षट्त्रिंशत्तत्वेषु तस्य गणना न क्रियते । तस्मात् सिद्धान्तशिखामणौ- "अस्ति सच्चित्सुखाकारमलक्षणपदास्पदम्" इत्यारभ्य अद्वितीयमनिर्देश्यं परं ब्रह्म सनातनम्" इत्यन्तं तस्य विश्वोत्तीर्णत्वं प्रतिपाद्य" तत्र लीनमभूत् पूर्वं चेतनाचेतनं जगत्" इति प्रलयावस्थायां विश्वस्य परशिव एव विलीनत्वमुक्तम् । तस्मादत्र विलीनमासीदिदं विश्वं सृष्टिकाले तस्मादेव बहिरायातीति परशिवस्य षट्त्रिंशत्तत्व विलक्षणत्वं युक्तमेव ।

षट्त्रिंशत्तत्त्वानां विकासक्रमः -

एतादृशे परशिवे सर्वैश्वर्यसम्पन्नस्य महाराजस्यैव केवलावस्थायामरतिर्जाता । तादृशारतेर्निवृत्त्यर्थं तस्य लीलायां स्वाभाविकतया प्रवृत्तिरुन्मिषति । तदा "स ईक्षाञ्चक्रे" तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय इत्यादिश्रुत्युक्तानुसारेण "इदं जगत् सृजेयम्" इतीच्छोपन्ना । एतादृशेच्छावशान्निस्तरङ्गे समुद्रे वायुसम्पर्केण किञ्चिद्विचनमेव परमात्मनि किञ्चिदिव विक्रिया भवति । ईषच्चलनरूपोऽयं प्राथमिकोऽपि योगो विमर्शशक्तिरित्युच्यते । परशिवेच्छारूपाया विमर्शशक्तेः पुनराकारद्वयं विकसति तत्रैकोऽन्तरङ्गभूतो ज्ञानपदवाच्यः द्वितीयश्च बाह्यः क्रियाशब्दवाच्यः। तदेवमाहत्व "विमर्शशक्तिरिच्छाज्ञानम् क्रिया चेत्कारत्रयं धारयति ।

तदुक्तं रेणुकभगवत्पादैः -

गुणत्रयात्मिका शक्तिब्रह्मनिष्ठसनातनी ।

तद्वैषम्यात् समुत्पन्ना तस्मिन् वस्तुत्रयाभिधा ।।

अत्रेदमाकूतम्- विमर्शशक्तेरवस्थाद्वयं भवति । तत्रैका 'अविभागपरामर्शा' द्वितीया 'विभागपरामर्शा' इति । सृष्टेः प्रागियं विमर्शशक्तिः मयूराण्डारसन्यायेन सृष्टिकारणीभूतेच्छा-ज्ञान-क्रिया शक्तिविभागं विनैव तिष्ठति । इयमेवा विभागपरामर्शदर्शत्युच्यते । सृष्ट्युन्मुखावस्थायां चेयमेवेच्छाज्ञान-क्रियारुपेणपरिणमत इति सेयमवस्थाविभागपरामर्शदशेत्युच्यते । सृष्ट्युन्मुखीभूतात् परशिवात् प्रथममिच्छादिशक्तित्रयस्योत्पत्तिरभवदित्यागमेऽप्युक्तम् - तथाहि-

अनादिनिधनाच्छान्ताच्छिवात् परकारणात् ।

इच्छाशक्तिर्विनिष्क्रान्ता ततो ज्ञानं ततः क्रिया ।।

तयोत्पन्नानि भूतानि भुवानि चतुर्दश ।। इति ।

ननु तत्त्वगणनायां शिवः शक्तिः सदाशिवः इति गणनायाः पूर्व तत्प्रथमोत्पन्नानामुपर्युक्तानां "शक्ति त्रयाणां गणनां कथं न कृता? इति चेन्मैवम् यथा सांख्यनये न कार्योत्पादानत्वं प्रकृतित्वम् किन्तु स तपस्तपत्वा इदं सर्वमसृजत तत्त्वान्तरोपादानत्वमित्यङ्गीक्रियते, तथा वीरशैवदर्शनेऽपि परिणामसामान्यस्य न तत्वशब्देन व्यवहारः किन्तु स्वतन्त्रं वस्त्वन्तरोपादानभूतं द्रव्यमेव तत्त्वशब्देन व्यवह्रियते। तस्मादुपर्युक्त-

शक्तित्रयं न स्वतन्त्रद्रव्यम् किन्तु परशिवस्वरूपभूतमेव परशिवस्य शक्तिविशिष्टत्वाङ्गीकारात् ।

शक्तिनां क्रमविचारः -

ननु जानाति, इच्छति, यतते, करोति इत्येव क्रमो युक्तः विनैव ज्ञानमिच्छाया अनुदयात् । तस्मात् कथं प्रथमतः इच्छाशक्तेरुदय इत्युक्तम् ? इति चैन्मैवम्, यद्यपि स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञान चिकीर्षा कृतिमत्वं कर्तृत्वमिति नैयायिकाः प्रतिपादयन्ति, तथापि नैयायिकानामयं क्रमो न श्रौतः । श्रुतिस्तु "सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेयेति, स तपोऽतय्यत' इति सृष्टिव्यवस्तु विषयं परिशीलनरूपं ज्ञानम् ततः पुनः इदं सर्वमसृजत् । इति क्रिया न प्रतिपादिता । तस्मात् 'इच्छा, ज्ञानम् क्रिया इत्येव श्रुतिंसम्मतः क्रमः ।

बहिर्यागोऽन्तर्यागश्च -

श्रीयन्त्रे शक्तिमावाह्य तद्यन्त्रं साक्षात् भगवतीस्वरूपं मन्वानः शास्त्ररीत्या तत्पूजनं वहिर्यागो मानसी पूजा चान्तर्याग इति।

सौभाग्यभास्करे- "अन्तर्यागो नामराट्राजन्तान्तं तैजस्तन्तोर्विभावनं मानसी देवपूजा वा । बहिर्यागः पात्रासादनादिशान्तिस्वान्तः कर्मसमूहः" ।

तत्रान्तरपूजाऽन्तर्यागो वा समयाचारो बाह्यपूजाबहिर्यागो वा कूलाचारश्चोच्यते । सौन्दर्यलहर्यां लक्ष्मीधरभाष्ये कथितम् यत् -

(समयाचारोनामान्तरपूजारितिः कूलाचारो नाम बाह्यपूजारिति रहस्यम्) तत्र बहिर्यागस्य दक्षिणवाममार्गाविति द्वावुपासनाप्रकारौ निर्दिष्टौ । तत्र दक्षिणमार्गे नैवेद्यादयः सात्त्विकपदार्था भवन्ति, वाम-मार्गे तु पञ्चमकारोपासनापद्धतिः अनिवार्यः भवति । अन्तर्यागो साधको यदा भौतिकजगदपेक्षयो चक्रश्यां प्रविश्याध्यात्मिकक्षेत्रे विचरति, तदा भौतिकस्थूलपदार्थे विना हि भावनामयं श्रीचक्रं पूजयन् तद्भावना भावितस्तदभिन्नो भवति । परमानन्दमयी स्वात्मानुभूतिरूपाऽलौकिकानु भवैकगम्याऽवस्थैवान्तर्यागः । यागेऽस्मिन् प्रकाशाकाशहस्ताभ्यामुन्म-नीषुचाधर्मधर्मरूपकर्मसमर्पणं कृत्वा जीवन्मुक्ततां याति ।

अन्तर्यागः -

सर्वव्यापिकायाश्चिच्छक्तेः स्वमहिनिप्रतिष्ठाभावनाऽऽसनम्, आकाशादिप्रपञ्चरूपायाश्चिच्छक्तेश्चरणेषु संलग्ननात्मरूपात्मकलस्य सच्चि-दानन्दस्वरूपैकभावनात्मकनिर्गलजलेन प्रक्षालयन् पाद्यम्, सूक्ष्मप्रपञ्चात्म-कराश्रितनामरूपात्मकमलस्य सच्चिदानन्दरूपैकभावनारूपैकभावनारूप-स्वच्छाम्भसाप्रक्षालनमर्घ्यध्यानम्, भावनारूपाणां कवलीकरणमाचमनीयम्, सच्चिदानन्दादिभावनासलिलैरखिलावयवसंपर्श एवं स्नानम् । उत्तावयव-संसक्तरूपवृत्तिविषयतावृत्यविषयतारूपभावनास्त्रेण प्रोञ्छनम्. देहप्रोञ्छन्, अजरामरत्वनिर्विषयत्वाधनेकधर्मात्मकाभूषणैर्धर्मिणामभेद-भावनैवाभूषणसमर्पणम्, स्वशरीरनिष्ठ्यपार्थिवांशसंसक्तजरतामपनयन्

चिन्मात्रभावनैव गन्धलेपनम्, स्वदेहनिष्ठाकाशीयवायवीयतैजसांशानां चिन्मत्रिभावनैव पुष्पधूपदीपादिसमर्पणम्, अमृतांशस्य चिन्मात्रभावना नैवेद्यार्पणम्, षोडशान्तेन्दुमण्डलस्य चिन्मात्रभावना ताम्बुलार्पणम्, परापश्यन्तीवैखय्यादिनादद्वारा ब्रह्मण्युपसंहारः स्तुतिक्रिया, विषयोन्मुख-चित्तवृत्तीनां विषयनिरसनपूर्वकब्रह्मण्युपसंहार एव प्रदक्षिणक्रिया, चित्तवृत्तिनां विषयान्यरावर्त्य ब्रह्मैक्यप्रणवं प्रणति निवेदनमित्थमन्तर्यागः। अस्मिन्नेव यागे शङ्कराचार्य आसीत् । तेन हि सौन्दर्यलहर्यां स्व-समाराध्यकादिविद्यानिरुपणावसरे रहस्यमिदं संकेतेन व्यक्तम् । एवं विद्याः योगिनः समस्तमपि विश्वं ब्रह्मरूपं समस्तमपि लौकिक कार्यकलापं भगवदमाराधनं मन्वते । तेषां सकलमपि जागतिकव्यवहारमेवात्मार्पण बुद्ध्या भगवत्याः सपर्याः । अत एव मूलाधारचक्रे क्षितितत्वं स्वाधिष्ठाने जलमणिपुरे तेज अनाहतेवायुः विशुद्धे आकाशतत्वम् विजित्य भ्रूमध्यास्थिते आज्ञाचक्रे मनस्तत्वं विजित्य सहस्रारचक्रे ज्योतिरुपायाः कुण्डलिन्याः परमशिवेन सह विहरणं कुण्डलिनीबोधना क्रिया चान्तर्यागार्थमेव निरूपिता ।

(ग) श्रीविद्याया वैदिकत्वशाक्त्व विमर्शः

श्रीविद्याया उपास्तिर्वेदेष्वागमेषु च सम्यङ्निरुपिता समुपलभ्यते । एतेन ये केचन श्रीविद्यायास्तन्त्रैकप्रतिपाद्यत्वं मन्यन्ते ते सर्वथा भ्रान्ता एव । तत्र च प्रमाणमूर्ध्यन्यभूता तावदियमेवोंघनिषत्, त्रिपुरतापिनी, कौलोपनिषत् अरुणोपनिषत् प्रभृत यश्चान्ये च परःशता मन्त्रब्राह्मण भागा मन्त्रोपासनादि रहस्यानि समुचितो शब्दरभिव्यञ्जयन्त्येन । अत्रेदमनुसाधेयम् । आत्मावाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इति श्रुतिपादितदृशा श्रवणमनननिदिध्यासनादिभिरात्मसाक्षात्कारं कामयमानानां कदाचित् श्रवणादिकैवल्ये सति आत्मदर्शन न स्यात्, शोकोतीर्णता च न सम्भवत् । न चैकस्मिन् जन्मनि सर्वेषां श्रवणमननादीनि साकल्येन सम्पाद्यात्मसाक्षात्कारः सुलभः । बहुजन्मकृतपुण्यपुञ्जप्रभावेण साध्योऽयम् आत्मसाक्षात्कारमार्गः ।

श्रीविद्याया वेदकमूलकत्वादेव निखिलनास्तिकयाखण्डुखण्डिखण्डनाय गृहीतावतारणाय श्रीभगवत्यादशंकराचार्याणां सौन्दर्यलहरीस्तोत्रव्याजेन श्रीविद्यामाहात्म्यप्रतिपादनं त्रिशतीस्त्रोतस्य भाष्यंकरणं प्रपञ्चसाराख्यतन्त्रनिर्माणञ्च सङ्गच्छते । त्रिपुरोपनिषदादि श्रुतिषु प्रतिपादितो विषय एव दक्षिणामूर्तिसंहिता-ज्ञानार्णव-तन्त्रराजपरशुरामकल्पसूत्रादिग्रन्थेषु प्रपञ्चितः समुपवृंहितश्च वर्तते । श्रीभास्कराचरणैः स्वकीय

व्याख्यानेषु तत्र तत्र मूलश्रुतिवचनानां तन्त्रवचनैः साकमुपजीव्योपाजीवकभावः स्फुटीकृत्य प्रदर्शित एव । प्राचीनेषु श्रीमद्विधारण्य स्वामिचरणानां 'विद्यार्णव' निबन्ध निर्माणं श्रीगौडपादाचार्याणां श्रीविद्यारत्नसूत्र'निर्मितिः अगस्त्यस्य महर्षेः शक्तिसूत्रप्रणनयनं दुर्वाससो महर्षो त्रिपुरामहिम्नस्तोत्रविरचनञ्चेत्येवंविद्यानिपरः शतानि प्रमाणानि एतस्या विद्यायाः त्रय्या इव पारम्पर्येण समधिगमत्वमुपारचत्वञ्च दृढी कुर्वन्ति । अत एव भगवत्पादानां मठेषु सर्वत्र श्रीचक्रप्रतिष्ठापनं तदुपास्ति परायणता च दृश्यते ।

श्रीविद्याया शाक्तत्वम् -

धीमन्तोऽभीष्टसाधने प्रवर्तन्ते, अनिष्टसाधनात् निवर्तयन्ते, तदुभयभिन्नमुपेक्षन्ते । इष्टत्वादितारतभ्यात् प्रवृत्यादेरपि तारतम्यं भवति। परमपुरुर्थरूपमोक्षाभिलाषी विवेकिनः जीवनस्य उत्कृष्टोपलब्धि स्वस्वरूप प्राप्त्यर्थ शास्त्रीविधितविधिपूर्वकचेष्टा कर्तुं स्वाभाविकमेव । स्वरूपोपलब्धी विधिरेव श्रीविद्येति आचार्यैः मन्यन्ते ।

तत्र विद्या द्विविधा-परा अपरा चेति । अपरा कर्मकाण्डविद्या, पराब्रह्म विषया । तथा च मुण्डकोपनिषदि- द्वे विधे वेदितव्ये इति ह "स्म यत् ब्रह्मविदो वदन्ति' । परा चैवाऽपरा च । तत्राऽपरा ऋग्वेदे, यजुर्वेदः सामवेदीऽथर्ववेदः । शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषामिति । अथ परा यया दक्षरमधिगम्यते ।"[१]

१. मुण्डकोपनिषददि - मन्त्र सं. ४,५ (पृ. १४).

तत्र ब्रह्म विद्या द्विप्रकाश स्थूला सूक्ष्मा च स्थूला उपनिषद्रुपा, सूक्ष्मा प्रणवरुपा । स्थूलाया प्रतिपादकत्वेन ब्रह्मविद्यात्वं गौणम्। सूक्ष्मायाः प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्म विद्यात्वयुख्यम् । पराविद्यायाः श्रीविद्यैव उपनिषद्वाक्यानि निर्दिशति । सूतसंहितायाम् -

चिन्मात्राश्रयमायायां शक्त्याकारे द्विजोत्तमाः

अनुप्रविष्टा या संवित् निर्विकल्पा स्वयम्प्रभा

सदाकारा परानन्दा संन्सारच्छेदकारिणी ।

सा शिवा परमादेवी शिवाभिन्नशिवाकरी

एषा सा साक्षिणी शक्तिः शङ्करस्यापि शाङ्करी

शिवाभिन्ना तयाहीनः शिवः साक्षान्निरर्थकः ।।''[१] इति।

एतत्कथनेन परब्रह्माविद्याया एव नामान्तरे श्रीविद्येति ।

तथा चोक्तम् तापिन्यामपि-

अथ भगवन् कथं परमहा ब्रूहि का ब्रह्म विद्या ? मनूनां सर्वेषां भूतानां प्रथमा श्रीविद्या ।

श्रीविद्यारत्नभाष्येऽपि भगवत्पादैः श्रीविद्यैव ब्रह्मविद्येति प्रतिपादितम् । शृहिंसायाम् इति शृणाति=हिनस्ति ब्रह्माहमस्मीति अखण्डाकारवृंत्तिफलकारूढं सत् कार्यकारणात्मकं लोकप्रपञ्चं प्रविलापयीति 'श्रीः' प्रत्यक्चितिः परमात्मा, स एव विद्यादशायां विचारतः ब्रह्मात्मभावं वेत्ति । यथा -

१. *सूतसंहिता पृ. ३८०.*

"समस्तप्रकटगुप्त-गुप्तेतर-सम्प्रदायकुलोत्तीर्ण-निगर्म-रहस्यातिरहस्यपरापरातिरहस्ययोगिनीदेवताभ्यो नमः"[१] । श्रीचक्रे विद्यमाना नव योनय नव चक्रसम्मिलिता भवन्ति तेषु नवयोनिषु नव योगिनो समूहः श्रीविद्येवाङ्गभूता इति मन्यन्ते उपासकाः । यथा प्रकटयोगिन्यो गुप्तयोगिन्यो गुप्ततरयोगिन्यो संप्रदाययोगिन्यः कुलोतीर्णयोगिन्यः निगर्भयोगिन्यः रहस्ययगिन्यः रहस्यतरयांगिन्य परापररहस्ययगिन्य इत्येवं नवयोगिन्यश्चक्रसतीत्यर्थः । तत्र प्रकटयोगिन्यास्तु- सिद्धिदेव्यो दश ब्राह्माद्यष्टशक्तयः, मुद्रादेव्यो दृश्या, एतास्त्रिविधाः । एतासां सिद्धदेव्याऽणिमाद्याः अणिमा, लघिमा, महिमा, गरिमा, ईशित्वं, वशित्वं प्राकाम्यं भुक्तिः प्राप्तिः सर्वकामेति । एताश्चतुर्भुजा जया-कुसुमवर्णाः चिन्तामणिकपालात्रिशूलालसिद्धकज्जल जलधराः ध्येयाः। ब्राह्माद्यास्तु ब्राह्मी माहेश्वरी वैष्णवी वाराही माहेन्द्री चामुण्डी कौमारी महालक्ष्मीत्यष्टशक्तयः । एता द्विभुजाः शोणविग्रहाः कपालमुत्पलं च दधाना रक्तवस्त्राध्येयाः । ब्रह्मादि सदृशाराः ब्रह्मादि सदृशायुधधरांश्च। मुद्रादेव्यास्तु सर्वसक्षोभिणी, सर्वविद्राविणी, सर्वाकर्षिणी, सर्वव-शङ्करिणी, सर्वोन्मादिनी, सर्वमहाङ्कुशा, सर्वखेश्वचरी, सर्वबीजा, सर्वयोनिः सर्वत्रिखण्डिनीति दश । एता दाडिमीपुरुषसङ्का-शाश्चतुर्भुजा मुद्राविरचनयुक्त-हस्त-गदा भुजद्वययुतचर्मकृपाणिकाः मन्दरक्त-

---

१. श्रीविद्या रत्नाकरः पृ. १००.

विलोलाक्ष्यः ध्येयाः । एवमष्टाविंशतिः संख्याकाः प्रकटयोगिन्यो ज्ञेयाः । गुप्तयोगिन्यः षोडश । कामाकर्षिणी वुद्ध्याकर्षिणी, अहङ्काराकर्षिणी, शब्दाकर्षिणी, स्पर्शाकर्षिणी, रुपाकर्षिणी, रसाकर्षिणी, गन्धाकर्षिणी चित्ताकर्षिणी, धैर्याकर्षिणी, स्मृत्याकर्षिणी, नामाकर्षिणी, बीजर्षिणी, आत्माकर्षिणी, अमृताकर्षिणी, शरीराकर्षिणी चति । एताः षोडश शीतांशुलारूपाः विद्रुमनिभाः मन्दःस्मितमुरवार-विन्दाश्चतुर्भुजाः स्त्रिकोण चन्द्रार्धमुकुटोज्वलाः चाप-बाण-खड्गचर्मधरा ध्येयाः । अष्टौ गुप्तेतरयोगिन्यः अनङ्गकुसुमा, अनङ्गमेखला, अनङ्गमदना, अनङ्गमदनातुरा, अनङ्गरेखा, अनङ्गवेगा, अनङ्कुशा, अनङ्गमालिनीति । एता जयाकुसुमनिभा इक्षुचाप- पुष्प-शरपुष्पकन्दकोत्प-लानि चतुर्भुजैदधानाध्येयाः । संप्रदाययोगिन्यश्चतुर्दशः, सर्वसक्षोभिणी, सर्वविद्राविणी, सर्वाकर्षिणी, सर्वाह्लादिनी, सर्वसम्मोहिनी, सर्वस्तभिनी, सर्वजृम्भिणी, सर्ववशङ्करी, सर्वरञ्जिनी, सर्वोन्मादिनी, सर्वार्थसाधिनी, सर्वसम्पत्तिपूरणी सर्वमन्त्रमयी, सर्वद्वद्वक्षयङ्करी चेति । एतावेणी-कृतकचा सिन्दुरतिलकोज्ज्वला अतितीव्रस्वभावाः, कालानल-समानकान्तयश्चतुर्भुजा, वह्निचाप-वह्निवाण-वह्निखड्ग वह्निचक्रफलकान् दधानाः दीप्तविग्रहाध्येयाः । कुलोतीर्णयोगिन्यो दश-सर्वसिद्धिप्रदा-सर्वसम्पदप्रदा सर्वप्रियङ्करी, सर्वमङ्गलकारिणी, सर्वकामप्रदा, सर्वदुःखविमोचनी, सर्वमृत्युप्रशमनी, सर्वविघ्नवारिणी, सर्वाङ्गसुन्दरी,

सर्वसौभाग्यदायिनी चेति । एताः स्फटिकसङ्काशाः परशु-पाश-गदा-घण्टा-मणिघटाः भ्रृकुटीकुटिलाननासाधकेषु दयार्द्रहृदयाः ध्येयाः। निगर्मयोगिन्योदशसर्वज्ञाः सर्वशक्तिः सर्वैश्वर्यप्रदा सर्वज्ञानमयी, सर्वव्याधिनिवासिनी, सर्वाधारस्वरूपा, सर्वपापहरा, सर्वानन्दमयी सर्वरक्षास्वरुपिणी सर्वोप्सितफलप्रदेति । एता मुक्ताहार समवर्णाः चतुर्भुजा वज्रशक्तिंतोभरचक्राणि दधाना ध्येयाः । अष्टौ रहस्योगिन्यः-वशिनी, कामेश्वरी, मोहिनी, विमला, अरुणा, जयिनी, सर्वेश्वरी, कौलिनी चेति । एताः रक्ताशोकप्रसूनवर्णाश्चतुर्भुजाः बाण कार्मुक-वीणा पुस्तकधारिण्यः कवचच्छन्नसर्वाङ्गयो ध्येयाः ।

रहस्येतरयोगिन्यः-महाकामेश्वरी, महाव्रजेश्वरी महाभाग-मालिनी, चेति । एता अष्टभुजाः चाप-बाण-पानपात्र-मातुलिंग-कृपाणफलक-नागपाशः-घण्टाधराः मदिरामत्ताः ललिता समानमाहात्म्य तेजसः ध्येयाः । परापररहस्ययोगिनी एकैव । पाशाङ्कुशेक्षुचाप-पुष्पबाणा-ऽलङ्कृतचतुर्भुजा जपाकुसुमपाटलाः कामेश्वराङ्कनिलया ध्येयाः । अस्या एव देहावयवा इतरो योगिन्यः । एता शक्तयः श्रीचक्रेमन्त र्भावत्वात् श्रीविद्यायाः शाक्तत्वं सिद्धत्येव ।

(घ) शंकराचार्यसंप्रदाये श्रीविद्याया महत्वम्

वैदिकेत्तर-बौद्धादि-वाद-वारिद-व्रजविघटय्यवैदिकधर्म-मयस्वर्णिम-प्रभात-प्रमया विद्वद् ब्रज-पुण्डरीक-पटलं प्रकाशयतो नितान्त-तान्त-स्वान्तानां दिग्भ्रान्तानामिव स्वसरणीय-सृतिभ्रष्टानां जनानां कृते प्राक्तन-पुण्य-पुरुष-प्रचारितां सरणिं समुपदिशतः कर्कशतर्क-कर-निकरैदुष्तर्कपङ्कलङ्कधूलिसात्कुर्वतो दार्शनिकदिनेशस्य श्रीशङ्करा-चार्यस्याभिधानं विश्वविश्रुत वैदुष्य-वैभवं वर्तते । लोकातिशायिमहापुरुषे सुवोभारतमुनीशेखर-समर्चन-संसक्त-चेतसो भक्ति-भागिरथी-भरितस्य श्रीशिवगुरोः श्रीशिवगुरोर्निकेतनसाक्षाच्छिवावतारेण लोकशङ्करेण सम-लंकृतम् ।

भारतीयदार्शनिकेषु ज्वाजल्यमानसूर्यसदृशः भगवत्पादा श्री शंकराचार्याः विदुषाम् आस्थायाः श्रद्धायाश्च केन्द्रविन्दवः सन्ति। संपूर्णशास्त्रस्याध्ययनमननादिकं कृत्वा ब्रह्मसूत्रोपनिषद्भाष्यंसंरचनायामेव वैदिकपरम्परायाः सारभूतं पदार्थं प्रामाण्यरूपेण उररी क्रुर्वन् वैधर्मिना-स्तिकानां सनातनीयपरम्परायाः शास्त्रीयमर्यादायाः सफलरूपेण व्यस्था कृतवन्तो भगवत्पादाः । सैद्धान्तिकरूपेण वेदस्य सारभूतपदार्थस्य (वैदान्तस्य) स्पष्टरूपेण स्थापनां कर्तुं आस्तिकानपि दार्शनिकान् मीमांसका-तान्त्रिकनैयायिकादीन् परास्तां कुर्वन् अद्वैत सिद्धान्तस्य स्थापना

कृतवता भगवता । लोककल्याणार्थं सनातनधर्मरक्षणार्थं अद्वैत सिद्धान्त-प्रकाशनार्थम् अनेके ग्रन्था विरचिताः सन्ति । यथा -

१. (क) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्,

(ख) उपनिषद्भाष्यम्,

(ग) गीताभाष्यम्,

(घ) १. योगसूत्रभाष्यम्,

२. ललीतात्रिशतीभाष्यम्,

३. सनत्सुजातीयम्भाष्यम्,

४. विष्णुसहस्रनामभाष्यम्,

२. प्रकरणग्रन्था- श्रीमद्च्छकारार्चाविरचिता बहवः प्रकरण-ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । तेषां संख्या सम्यक् निर्णेतुं न पार्यते । प्रकरण-ग्रन्थेषु उपदशसाहस्री मूर्धमणिरिव विराजते ।

३. स्तोत्रग्रन्थाः- आचार्यशङ्करभगवत्पादकृतानि परःशतानि स्तोत्राणि प्रसिद्धानि विद्यन्ते । स्तोत्रग्रन्थेषु कस्य नाम प्रथमं ग्रहणार्हं कतमं द्वितीयमिति दुर्वचमेव तथापि विपश्चितां दृष्ट्यां सौन्दर्यलहर्याः प्रथमगणनार्हत्वं प्रतीयते । एतत्स्तोत्रोपरि लक्षीधराचार्यविरचिता गम्भीरतरा टीका वरीवर्ति । तन्त्रग्रन्थें प्रपञ्चसार अतीव गाम्भीर्यं दृश्यते । पद्मपादा-चार्येण टीका कृतास्ति ।

यद्यपि ज्ञानकर्मसमुच्चयं मोक्षसाधनतया बहवो वदन्ति।

शङ्करभगवत्पादास्तु ज्ञानकर्मसमुच्चयं निराकृत्य ज्ञानस्यैव साक्षान्मोक्ष-साधनत्वं गीतायां स्थापयामासु परन्तु भगवता उपासनायाः महत्वमपि न परित्यक्तमपितु उपासनापद्धतेः प्रचुरमात्रायां प्रतिपादनं कृतम् ।

वैदिकदर्शनमेव ज्ञानागारः, तस्य प्रादयुपायञ्च उपासनैव वर्तते । महर्षिभिः वेदस्य त्रयो भागाः उपवर्णिताः, तेषु कर्मकाण्डे अशीतिः सहस्रा मन्त्रा उपासनाकाण्डे षोडश सहस्राणि, ज्ञानकाण्डे चतुर्सहस्राणि मन्त्राणि सन्ति । उपासनायाः अतीवमहत्वमस्ति । अधिकारि भेदेन, उपासनाया अनेकविधाः भेदाः दृश्यन्ते तेषु षड्विधाः भेदाः प्रामुख्येन वर्तन्ते । ते च आगम-रहस्य-संहित्ता-यामल-आर्णक्तन्त्राख्याः सन्ति । एतासां सर्वासां एवं विद्यानां पृथक् पृथक् पद्धतयः परम्पराः आचार्यात् संप्राप्यन्ते । सृष्टेरादिकालादेव देवताः शरीराद्यारिणः मुनयः महर्षयः मनुष्याश्च सर्वे उपासनापद्धतिमेव प्रामुख्येन उररीकृतवन्तः। उपासनाभावे नान्तःकरणशुद्धिः, मलिनान्तःकरणेन ज्ञानाभासः, मनसो बहिर्वृत्तिः वुद्धौ अस्फुर्तिता, शरीरे आलस्यता, चित्ते चाञ्चल्य-मुत्पादयति एतदेव मलिनान्तःकरणस्य फलम्, एतद्रहस्यम् हृदि निधाय भगवत्याः श्रीत्रिपुरसुन्दर्या उपासनापद्धतिः भगवत्पादेन आचार्यशङ्करेण प्रतिपादिता अस्ति ।

आदिकालादेव उपासनाद्वारा उपास्येष्टस्य प्राप्तिः तदनन्तरं उपासनायाः उच्चैस्तरभूमिप्रवेशस्याधिकार अर्थात् स्वरूपप्राप्तिः मोक्षप्राप्तिः

परम्परायाश्च उल्लेखनं साधनाग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते । सगुणरुपेण शिव-विष्णुब्रह्मालक्ष्मीन्द्रादय असख्या देवता ऋषिमुनिमानवादय एतत्-पद्धतिद्वारैव सर्वे साधकाः सिद्ध-मानवौघ-सिद्धौघ-दीव्यौघः इत्यादि पदेषु प्राप्ताः सन्तः तासु तासु पंक्तिषु आसिनाः सन्ति । एतेषु मध्ये सर्वप्राचीना सर्वातिशयशुद्धा श्रुतिशासिता एका सर्वोत्तमा गुप्ता परम्परा वर्तते श्रीविद्यापरम्परा ।

श्रीदक्षिणामूर्ति-हयग्रीव-आनन्दभैरवा-लोपामुद्रादय अनेन नाम्ना प्रसिद्धा अतीवकठीना, अतीवगुप्ताः केवलं स्वगुरुपरम्परायैव प्राप्तुं शक्या एषां श्रीविद्या वर्तते । एतस्याः श्रीविद्यायाः सम्बन्धः आदिगुरुलोकगुरु श्रीश्रीविश्वनाथैः सह संयोजिता वर्तते । परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्य प्रात्त्युपायः मानवशरीरमेव नान्यः ।

अतः मानवशरीरधारणं विना अनन्तः जन्मार्जितवासना संस्कारस्य दहनोपायः कोऽपि नास्ति एतदर्थं सिद्धमहर्षादयः अवतार-रूपेण धरणीतले अवतीर्य एतदुपासनाद्वारा स्थूलदेहास्थिता आणवमल, सूक्ष्मदेहस्थिता मायिकमलकारणंदेहस्थिता कार्मिकमले परिशोधनार्थं क्रमेण मान्त्र-शाक्त-शांभवीक्रियाद्वारा मलदहनानन्तरम् स्वरूपानुभूतिं कृत्वा स्वगुरोपदिष्ट एवं नादविन्दुकला एकीभूय अपरोक्षानुभुतिं उपासना-द्वारैव साधाका कुर्वन्ति ।

एतदर्थं भगवत्पादेन शंकरेण श्रीमत्त्रिपुरसुन्दर्य्या उपासना

पद्धतेः सरल-सरसभाषायां प्रतिपादितम् ।

यद्यपि भगवत्पादश्रीशंकराचार्यात् पूर्वमपि पूर्वाचार्यैरपि एतद्रहस्यम् उद्घाटितम् एवमेव भगवत्पादत्तरमपि एतद्रहस्यो घाटनाय बहवो ग्रन्था लिखिताः । भगवत्पादश्रीशङ्कराचार्यपरम्परायां दीक्षितो विद्यारंण्ययतिनाम्नाख्याकृतश्रीविद्यार्णवतन्त्रे अधोलिखितपरम्परायाः उल्लेखं कृतवान् यथा -

कपिलोऽत्रिवसिष्ठश्च सनकश्च सनन्दनः ।

भृगु सनत्सुजातश्च वामदेवश्च नारदः ।।

गौतमः शुनकः शक्तिर्मार्कण्डेयश्च कौशिकः ।

पराशरः शुकश्चैवाङ्गिराः कष्वस्तथैव च ।।

जावालिश्च भरद्वाजो वेदव्यासतथैव च ।

ईशानोरमणश्चैव कपर्दी भूधरस्ततः ।।

सुमरो जलजश्चैव भूतेशपरमस्ततः ।

विजयो भरतश्चैव पद्मेशसुभगस्ततः ।।

विशुद्धः समरश्चैव कैवल्यश्च गणेश्वरः ।

सुपाद्यो विवुधो योगो विज्ञानोऽनङ्गविभ्रमौ ।।

दामोदरश्चिदाभासश्चिन्मयश्च कलाधरः ।

वीरेश्वरश्चमन्दारस्त्रिदशः सागरो मृडः ।।

हर्षं सिंहश्च गौडश्च वीरोऽधीरो ध्रुवस्ततः ।

दिवाकरश्चक्रधरः प्रमथेशश्चतुर्भुजः ।।

आनन्दभैरवो धीरो गौडपावक एव च ।

पराशय सत्यनिधी रामचन्द्रस्ततः परम् ।।

गोविन्दशङ्कराचार्य एकसप्ततिः संख्यकाः ।

शङ्कराचार्यशिष्याश्च चतुदर्श दृढव्रताः ।।

देव्यात्मानो दृढात्मानो निग्रहानुग्रहक्षमाः ।

शंकरः पद्मपादाख्यो बोधो गीर्वाण एव च ।।

आनन्दः तीर्थनामा च पञ्चैते भिक्षवः स्मृता ।

सुन्दरो विष्णुशर्मा च लक्ष्मणो मल्लिकार्जुनः ।।

त्रिविक्रमः श्रीधरश्च कपर्दी केशवस्ततः ।

दामोदर इति ख्याता गृहिणो नवसंख्यकाः ।।[१]

एतादृशया शङ्कराचार्याणां परम्परया समस्तेष्वपि भारतेषु श्रीविद्यासंप्रदायः प्रचलितो दृश्यते । आचार्यशङ्कराणाम् उत्तरवर्ती यथा सन्यासिनः शङ्कर-पद्मपादाचार्यः, बोधगीर्वाणः, आनन्दतीर्थश्च गृहस्था-शिष्याः- सुन्दर विष्णुशर्मा, लक्ष्मणः, मल्लिकार्जुन, त्रिविक्रम, श्रीधर, कपर्दिः, केशवः, दामोदरश्च एते नव संख्यकाः यथा श्रीविद्यार्णवे प्रथमश्वासे प्रतिपादिताः ।

मठपीठोपपीठाधिपत्ययुक्त्यान्तदीक्षिता ।

अन्त्येष्ठिकृच्छंङ्कराख्या विवित्ताश्रमसंयुता ।।

१. *श्रीविद्यार्णवतत्रेप्रथमश्वासे.*

देव्यात्मनः शङ्करस्य विख्याता शिष्यसन्ततिः ।

पद्मपादस्य षट्शिष्याः माण्डलपरिपावकाः ।।

निर्वाणो गर्धिनश्चैव चिदानन्दः शिवोत्तमः ।।

विविक्ताश्रमिणो धीरा मानिनस्त्यक्तमत्सराः ।

विचरन्ति वृथा लोके तत्तच्छिष्यपरम्पराः ।।

बोधस्य बहवः शिष्या विविधा भूवि केरले ।

गीर्वाणेन्द्रस्य वै शिष्यो विद्वद्गीर्वाण एव च ।।

तच्छिष्यो विबुधेन्द्रः स्यात् सुधिन्द्रो विबुधस्य च ।

तच्छिष्यो मन्त्रगीर्वाणस्ततः स्युर्विविधा नराः ।।

आनन्दतीर्थनाम्नाच शिष्या स्युर्गृहिणो भुवि ।।

आराध्यपादुकापीठ संप्रदायविदो भुवि ।

सुन्दराचार्यशिष्यास्तु विविधाः पीठनायंकाः ।

१. शङ्करः

२. पद्मपादः

मण्डलः परिपावकः निमार्णः गीर्धनः चिदानन्दः शिवोत्तमः

३. बोधः

केरल प्रदेशान्तरे

४. गीर्वाणः

विद्यागीर्वाणः

विबुधेन्द्रः

सुधिन्द्रः

मन्त्र गीर्वाण

५. आनन्दतीर्थः

६. सुन्दर

७. विष्णु शर्मा

प्रगल्भाचार्य

विद्यारन्य यति

८. लक्ष्मणः

९. मल्लिकार्जुनः

मल्लिकार्जुनस्य शिष्यपरम्परा विन्ध्याक्षेत्रे प्रचलिता

१०. त्रिविक्रम

पुरिप्रदेशे प्रचलिता परम्परा

११. श्रीधरः

तु गौडमिथिलावङ्गदेशे

१२. कपर्दीः

काशी अयोध्यानगरे

१३. केशवः

१४. दामोदरः

मल्लिकार्जुनसंज्ञस्य शिष्या विन्ध्यप्रदेशशीयाः ।
त्रिविक्रमस्य वै शिष्याः श्रीजगन्नाथदेशीयाः ।।
गौडमैथिलवङ्गालदेशे वै श्रीधरस्य तु
कारयायोध्या प्रदेशेषु शिष्याः ख्याताः कपर्दिनः
सम्प्रदायो हि नान्योऽस्ति लोके श्री शङ्कराद्बहि ।।
कादिशक्तिमते तन्त्रं तन्त्रराजं सुदुर्लभम् ।।[१]

श्रीविद्यासंप्रयायकादिहादिसादिभेदेन विविधेषु ग्रन्थेषु पलभ्यन्ते श्रीदक्षिणामूर्तिसंप्रदाये कादिविद्या परम्पराया अस्मद् गुरव भगवत्याद श्रीशंङ्कराख्य समावेशः वर्तते एतद्रहस्यम् श्रीविद्यार्णव-

१. *श्रीविद्यार्णवतन्त्रप्रथमश्वासे.*

तन्त्र उपलभ्यते । एषा परम्परा चात्यन्तगुह्यतमत्वात् एवमत्यन्तकठिनतया च सर्वेषां कृते न सुलभा । सौन्दर्यलहर्य्यां श्रीशङ्करेण कादिविद्यायाः प्रतिपादनं कृतं वर्तते । एवमेव ललीता त्रिशतिस्तोत्रस्य लेखनमपि भगवतैव कृतम् । तत्र भगवता पञ्चदशीति नाम्ना प्रसिद्धायाः विद्यायाः प्रत्येकम्-क्षरेण विशतिनामानि पञ्चदशाक्षरेण २०×१५ = ३०० त्रिंशतनाम्नां नाममालारूपेण ललितात्रिशती एवं तद्ग्रन्थस्य विशदं भाष्यमपि कृतम् । सा च विद्या श्रीविद्यासंप्रदाये अत्यन्तमहत्वपूर्णा वर्तते ।

(ङ) श्रीविद्योपासनाफलम्

ब्रह्मेन्द्रादिदेवा: सूर्यचन्द्रादिग्रहा, अश्विन्यादिनक्षत्राणि मेषादिराशय: वश्वादयो नागा: वरुणवैनतेयादयो मन्दारादयो वृक्षा:, रम्माद्यप्सस: कपिलादय: सिद्धा वशिष्ठाद्यद्या: मनीश्वरा:, कुवेरप्रमुखा यक्षा: राक्षसागन्र्धवाकिन्नरा:, विश्वावस्वादयोगायका: ऐरावताद्या: गजेन्द्रा: उच्चहिमालयाद्या: पर्वता: गङ्गद्या: पुण्यनद्य: सर्वे समुद्रा: सर्वाणि नगरानि राष्ट्राणि सर्वाण्येतानि श्रीचक्रोत्पन्नानि ।

ज्ञानार्णवतन्त्रे -

वक्रकोटि सहस्रैस्तु जिह्वाकोटिशतैरपि ।
वर्णितुं नैव शक्येयं श्रीविद्या षोडशाक्षरी ।।
ब्रह्मविद्या स्वरुपाहि भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।
एकोच्चारेण देवांशिवाजपेयस्य कोटय: ।।
अश्वमेधसहस्राणि प्रादक्षिण्यं भुवस्तथा: ।
काश्यादितीर्थयात्रा:स्यु: सार्धकोटित्रयान्विता: ।।
तुलां नायान्ति देवेशि नात्र कार्या विचारणा ।
एकोच्चारेण गिरिजे किं पुन: ब्रह्म केवलम् ।।
षोडशार्णा मता विद्या न प्रकाश्या कदाचन ।
गोपितव्या त्वया भद्रे स्वयोनिरिव पार्वति ।।

अपि प्रियतये देयं सुतदारधनादिकम् ।

राज्यं देयं शिरो देयं न देयं षोडशाक्षरी ।।

सप्तलक्ष्य महाविद्यास्तत्रादौ कथिताः प्रिये ।

सारात् सारतया चेयं महाविद्या सुगोपिता ।।

लक्षमैकं जयेन्मत्रं दशांशं ह्यभाजरैः ।

पुष्पैस्त्रिमधुरोपेतैर्जुहुयात् पूजितेऽनले ।।

महाकालसंहितायां तु-

अतः परतरा विद्या न भूता न भविष्यति ।

केनापि नैव शप्तेयं न च केनापि कीलिता ।।[१]

भगवत्पादश्रीशंकराचार्यस्य समुपास्या श्रीविद्या वेदवर्णिता। मोक्षप्रदा परमपावना प्राचीनतमा पद्धतिः । आचार्येण विद्या गुरुपरम्परया प्राप्ता । आगमशास्त्रवर्णितासु दशमहाविद्यासु तृतीया महाविद्या श्रीषोडशी अस्या एव परिणतिरूपा । असारेऽस्मिन् संसारे भोगमोक्षप्रदात्री श्रीविद्या एव । मन्त्रशास्त्रानुसारं परमकारूणिको भगवाश्चन्द्रशेखरः शिवः लोकानुग्रहार्थं मन्त्रसृष्टिर्विहिता । परब्रह्मणोऽभिन्नः शिवः स्वस्थनैसर्गिकविमर्शात्मिका स्फुरताभिन्नशक्तिसमायोगात् जगदुत्पादयति पाति संहरति च । तत्परिणामादेशाऽर्थमयीशब्दमयीचक्रमयी देहमयी च सृष्टिर्जाता । तज्ज्ञानार्थं चतुर्दशविद्या प्रोक्ता । तासु सारभूता वेदास्तेष्वपि सारभूता गायत्री । तस्या रूपद्वयं

१. *श्रीविद्यारत्नाकरे.*

तत्रैकं सर्वत्र सुस्पष्टं ख्यातम् । द्वितीयन्तु श्रीविद्या गुप्ततमा इत्यादि सांकेतितैः शब्दैः व्यवहरति न तु प्रकटिता यां विद्यां वेद पुरुषोऽपि । इयं श्रीविद्या संकेतविद्या-महाविद्या-गुह्यविद्याऽऽत्मविद्यात्रिपुरा त्रिपुरे शानित्रिपुरसुन्दरी-ललिता-पञ्चदशी विद्याः । षोडशी विद्या-ब्रह्मविद्यास्वरूपा श्रीविद्या भुक्ति-मुक्तिप्रदा प्रोक्ता । त्रिगुणात्मकदेवेभ्यो ब्रह्म विष्णुमहेशेभ्यो वा त्रिगुणात्मिका-महाकाली-महालक्ष्मीमहासरश्वतीभ्यः पुरा प्राचनीतत्वात् गुणत्रयाती-ताप्रत्यकप्रकाशानन्दनिर्भरा त्रिपुरापदवाच्येति । पराशक्तिरूपमहा-विद्याविवर्जितः शिवोऽपि शक्तां याति । -

सौन्दर्यलहर्यां हादिकादिविद्ये निर्दिष्टे तत्रकादिविद्या श्रुष्ठतमोक्ता।
श्री विद्यैव तु मन्त्राणां तत्र कादिर्यथा परा'' ।

कामराजसंप्रदायसमुपास्याकादिविद्यासमुपासकेन श्रीशङ्करा-चार्येण श्रीविद्यां षोडशाक्षरी महाविद्या ब्रह्मविद्या स्वरूपा सर्वानन्दमयी जगन्मयो सर्वसम्पत्करी सर्वसाप्राज्यप्रदायिनी मुक्तिभुक्तिप्रदा प्रोक्ता अनयैव विद्यया ब्रह्मणा सृष्टिकर्तृत्वं विष्णुना पालनकर्तृत्वं रुद्रेण संहारकर्तृत्वमवाप्तम् । यथा क्षदिक्षामूर्तिसंहितायां .-

अनयैव पुरा ब्रह्मा सृष्टिकर्तृत्वमाप्ताम् ।
हरिः पालनकर्तृत्वं रुद्रः संहारकर्तृताम् ।।

सौन्दर्यलहर्यां भक्तजनोपासनासौविद्यार्थमात्मशक्तिस्वरूपायाः श्रीविद्यायास्त्रिपुरसुन्दर्याः स्थूलसूक्ष्मतुर्यादिरूपेषु स्थूलरूपस्य वर्णनं

कुर्वता शङ्कराचार्येणाह- हे देवी सुधासिन्धुमध्ध्ये पारिजातादिपरिवृत्त मणिद्विपे कदम्बवनमण्डिते चिन्तामणिगृहे शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्क-निलयां प्रकाशरूपेण शिवेनाभिन्नविग्रहां निर्भरानन्दरूपिणीं बालार्क-मण्डलाभासां त्रिनेत्रमण्डितां पाशाङ्कुराचार्यपशरांश्च धारयन्तीं चिदा-नन्दलहरीं त्वां केचन धीरा एव भजन्ति । 'शिवाकारे मञ्चेऽपि अस्य विपुलं वर्णनमस्ति लहहरीम् सौन्दर्य' । तस्या: सूक्ष्मरूपं तु सद्गुरो: पुंण्यजनैः सौभाग्यनोपलभ्यते, तृतीयरूपस्य साक्षात्कृतिः विरला एव साधकसत्तमाः परमपवित्रेण मनोमयेन्द्रियेणैव कर्तुं शक्यते । षोडशी श्रीविद्याऽऽत्मविद्यादिशब्दबोधितापरब्रह्मसम्पृक्तादिशक्तिरेव शङ्कराचार्यस्य समुपांस्याऽस्ति । यथाचोक्तम् -

शास्त्रं शरीरमीमांसा ध्येया त्रिपुरसुन्दरी ।

आचार्याः शङ्कराचार्याः प्राप्तव्यं परमं पदम् ।। इति ।

●●●

द्वितीयोऽध्यायः

क. शक्तिस्वरूपविमर्शः

शक्तिशब्दस्य व्युत्पत्तिः -

इयमस्ति यत् शक्धातो क्तिन्प्रत्यये कृते शक्तिशब्दो निष्पद्यते । शक्तिशब्दस्य प्रयोगस्तु कार्यजननसामर्थ्ये स्त्रीदेवतायां देवमूर्ति, न्याययुक्ते कारणस्य निष्ठे कार्योपादनयोग्ये धर्मे भेदे शब्दनिष्ठरूपे वृत्तिभेदे सर्वालाख्ये अस्त्रभेदे चास्ति । शक्यते अनया जेतुं सा शक्तिः। शक्तिः प्रवाहोत्साहा तस्याः मन्त्रभेदात् अनेकानि रूपाणि दृश्यन्ते । परमशिवः स्वप्रकाशरूप तस्य रूपस्य विमर्शात्मकस्पन्द एव शक्तिरिति शाक्तदर्शने वर्णितमस्ति । श्रीस्वरूपा भगवतीदेवीभागवते संक्षेपरूपेण विष्णुं प्रति उपदेशं ददाति । 'सर्वं खल्विदमेवाहं नान्यदस्तिसनातनम्' ममातिक्तं किमपि नास्ति । वेदान्ते वेद्यपरमतत्त्वं, शिवपुराणोक्तं शिवतत्वं, सूर्यपुराणोक्तं सूर्यतत्त्वं सर्वाणि रूपविभदेवसात् शक्तिरेव। करुणावरुणालया परमकृपामयी भगवती स्वदि व्यस्वरूपविषये कथयति यत् - "अहमेवासं पूर्वे तु नान्या क्रिञ्चिन्नगाधिप"[१] । सा परममंहिषी स्वतः सिद्धा शक्तिरेव । आचार्यशंकरेण सौन्दर्यलहर्यां प्रोक्तम्-

---

१. *देवीभागवते.*

शिवः शक्त्या युक्ता यदि भवति शक्तः प्रभवितुम् ।

न च देवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि

अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरञ्चादिभिरपि

प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ।।

शक्तिविषये विविधा व्याख्या उपलभ्यन्ते । शक्यते कर्तुं अनयेति शक्तिः । वेदान्तनये मूलाविद्या मायेत्यादिपदवाच्या, सांख्यनये प्रकृतिरूपा, न्यायनये सिसृक्षारूपा वा । तथा च शिवशक्त्यायुक्तः शिवस्तया शक्त्या युक्तश्चेन्न भवति, तदा देवः स्पन्दितुं किञ्चित् क्रियां कुमपि न क्षमः असमर्थ इत्यर्थः । यद्यपि विभोस्तस्य अशरीरिणः स्पन्दरूपायाः क्रियायाः संभवो नास्ति, तथाप्यत्र क्रिया सृष्ट्यादिकार्यरूपा ज्ञेया । यद्यपि शक्तेर्नित्यतया शिवस्य तद्युक्तत्वाभावः कदापि न संभवति तथापि अपादानरूपी बोध्यः । यदि तया सहकारिण्या युक्तो न स्यात्, तर्हि किमपि कर्तुं कुशलो न स्यात् ।

शक्तिपदार्थविचारः -

व्याकरणपक्षे- एतदर्थविषयकबोधजनकतावदिदं पदं भवतु इति पदविशेष्यिका, एतत्पदजन्यबोधविषयतावान्नर्थो भवतु' इति अर्थविशेषिका, ईश्वरेच्छा शक्तिरिति विशेषता श्रयपदपदार्थयोर्भेदाद् द्वैविध्यं तस्याः । ईश्वरेच्छया इव ईश्वरीयज्ञानस्य ईश्वरीयकृतेरपि शक्तित्वापत्तौ महद्गौरवमिति तु न शङ्कनीयम् । लोके पुत्रनामनिर्धारणे

देवदत्त इति पदं चेतनायुक्तमिदं मांसपिण्डं बोधयितुम् इति पितुरिच्छाया इव ईश्वरस्य इच्छया इव शक्तित्वमिति । सा चेश्वरेच्छा स्वविषयबोध-निष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत्वसम्बन्धेन यत्र स शब्दो वाचकः यत्र च स्वविषयबोधविषयत्वेन सम्बन्धेन, स खलु अर्थो वाच्यः संसर्गतया यत्र जन्य जनकभावः सम्बन्धः विशेष्यतावच्छेदकता वच्छेद-कतासम्बन्धेन यत्र स बोध इति नैतेषु सर्वेषु वाच्यवाचकत्वापत्तिः। ईश्वरेच्छा-शक्तिरेव पदपदार्थयोः सम्बन्ध इति ।

वैयाकरणकेसरिणः भट्टश्रीनागेशाः कथयन्ति यत् - तस्मात् पदपदार्थयोः सम्बन्धानन्तरमेव शक्तिः वाच्यवाचकभावपरपर्याया । तद् ग्राहकं च इतरेतराध्यासमूलकं तादात्म्यम् । तच्च संकेतः इति । अर्थात् पदपदार्थयोरुभयोर्वर्तमानः वाच्यवाचकभावरूपो यः सम्बन्धः सा एव शक्तिः न नैयायिका सम्मता इच्छा, न च प्राचीनवैयाकरणसभ्यता बोधजन-कतारूपा वा पूर्वोक्तदोषदूषितत्वादिति भट्टश्रीनागेशाभिमतमित्थं सर्वे व्याख्यातारो व्याचक्षते अत्र तत्वविदो गौडास्तु -

वह्निः काष्ठं दहति, 'दीपो घटं प्रकाशयति', जलं वस्त्रं क्लेदयति' सूर्यो जलं शोषयति' इत्यादौ दाहकता शक्तिर्वह्नवेव न काष्ठेऽपि प्रकाशकताशक्तिर्दीपे शोषणशक्तिः एव न तु घटेऽपि क्लेदनशक्तिर्जले एव न तु वस्त्रेऽपि शोषणशक्तिः । सूर्ये एव न तु जलेऽपि इतिवत् वाचकता बोधकता वा, शक्तिः केवलं पदे स्वं न

तु अर्थेऽपीति न शक्तेर्द्विष्ठत्वं कदापि संभवतीति तस्यां द्विष्ठत्वं स्वीकृत्य सम्बन्धत्वेन ख्यापनम् अविचारितरमणीयमेवेति वदन्ति ।

शक्तेरर्थो भवति परम-शिवब्रह्मणि अपृथक्सिद्धो भूत्वा स्थितिः यद् विशेषणम् शक्तिविशिष्टाद्वैवत इत्यस्मिन् मते या शक्तिरस्ति तस्या सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टशक्तिः तथा स्थूलचिदचिदविशिष्टशक्तिः इति मतद्वयमस्ति । अत्र प्रथमशक्त्या परशिवस्य ग्रहणं भवति तथा द्वितीयेन जीवस्येति शक्तिविशिष्टाद्वैत इति पदस्य विग्रहेण शक्तिविशिष्टपरमात्मनो जीवात्मानाञ्चैकस्यैव बोधो जायते । परमात्मनो भिन्ना शक्तिः तथा शक्तेर्भिन्नपरमात्मा नैव भवति । इदं चराचरात्मकं जगत् परमात्मनः शक्तिरूपमेवास्ति । एतच्छक्तेरेव समुत्पन्नः परमात्मा वर्तते । अग्निस्तथा तन्निष्ठदाहजनकता शक्तीनामिव शक्त्याः परमात्मनश्च सर्वथा अभेदो विद्यते नात्र संशयः ।

वीरशैवसिद्धान्ते शिवशक्त्योरविनाभावसम्बन्धः उक्तोऽस्ति। अयमेव समवायसम्बन्ध उच्यते, सम्बन्धस्यापृथक् भूतत्वात् । सूर्ये प्रभेव, चन्द्रे चन्द्रिकेव । अत एवात्र ब्रह्मणः शक्त्या सह नित्य-सम्बन्धः स्वीकृतः । परब्रह्मस्थिता विमर्शशक्तिरेव सूक्ष्म चिदचिदात्मिका शक्तिरुच्यते । या हि परमब्रह्मणि चिच्छक्तिरस्ति, सा च सर्वज्ञतारूपा वर्तते । अन्या च या सूक्ष्मा अचिच्छक्तिरस्ति, सा च सर्वकर्तृत्वरुपा विद्यते । अनयोर्द्वयोराश्रयरूपा इच्छाशक्तिविमर्शशक्तिरूपोच्यते । इयं

हि चराचरात्मिका विमर्शशक्तिः सत्त्वरजस्तमोगुणैर्युक्ता भवति । तमो-गुणात्मिका शक्तिरेव जडमाया कथ्यते ।

यथा सूर्यस्य किरणे सूर्यकान्तमणिसम्पर्केण सद्यः अग्निकणोभूत्वा तृणं संपृश्य अग्निर्जायते तथैव शिवस्य विमर्शशक्तिः जडात्मिकायां मायायां शक्त्या प्रतिस्फुरणरूपेण प्रविश्य सुखदुःखमोहादका त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः इति लोके व्यवह्रयते । वीरशैवाचार्यैः प्रकृतिरेव चित्तम् इत्युक्तम् । अयमेव चित्तशक्तिविशिष्टः शिवः प्रकाशरूपः, शिवांश एव जीव इत्युच्यते ।

शाक्तदर्शनानुसारं तु शिवः शक्तिद्वयं भवति समवायिनी तथा परिग्रहरूपा च ।

(क) समवायिनी शक्तिश्चिद्रूपा, निर्विकारा तथा परिणामिनी विद्यते यच्च शक्तितत्वमुच्यते एतच्च परमशिवे नित्यं समवेतभावेन तिष्ठति यथा सौन्दर्यलहर्यां भगवता श्रीमच्छङ्कराचार्येण प्रथमश्लोके निगदितम् -

(ख) परिग्रहशक्तिरचेतना तथा परिणामशालिनी वर्तते। इयमेव विन्दुरुच्यते । या च शुद्धाशुद्धभेदेन रूपद्वयं दधाति । शुद्धविन्दुरेव महामाया कथ्यते तथा अशुद्धविन्दुर्मायेति । उभयोरन्तरमेतदेवास्ति-यन्माहामाया सात्विकजगतः उपादानकारणमस्ति तथा माया प्राकृत-जगतः उपादानकारणमिति । जडस्य तथा परिणामशालिनो विन्दोः

चिदात्मकेन शिवेन सह समवायसम्बन्धो नैव स्वीकर्तुं शक्यते, अन्यथा शिवस्यापि अचेतप्रसङ्गत्वः स्यादिति यदा परमेश्वरेण स्वसमवायशक्त्या विन्दौ आघातः क्रियते तदा तत्र क्षोभ उत्पद्यते तथा शुद्धस्य जगतः सृष्टिर्भवति ।[१]

शाक्तमतानुसारं शिव एव स्वशक्त्या विश्वस्वरूपो भवति। अथवा शिवः स्वीयाम् अपरिच्छिन्नां सत्तां परित्यज्य परिच्छिन्नो जीवः संभवति तथैव सांसारिकत्वं च भजति ।

अहमेवास पूर्वं तु तद्यत्किंचिन्नगाधिप ।

तदात्मरूपं चित्संवित्यपरब्रह्मैकनामकम् ।।[२]

सर्वमेव वस्तु जातं जगत् सनातनम् अहमेव, तदभिन्नं तत्त्वं नास्ति । वेदान्तवेद्य परमतत्वमेव शिवस्वरूपम्, तथा शिवपुराणा प्रतिपादितं शिवतत्वं, स्कन्दपुराणप्रतिपादितंशिवतत्वं रामायणप्रतिपादितो रामः, विष्णुपुराणे प्रतिपादितां विष्णुः सूर्यपुराणनिर्दिष्टः सूर्यः शक्त्यादि रूपेण प्राकट्य गच्छति । तथैव सर्वपुराणेषु प्रतिपादितं सनातनतत्त्वं नानाविधनामरूपभेदेन एवञ्च वेदवर्णितोपनिषदादिप्रतिपादितसर्वोच्च श्रेष्ठतत्वरूपेण भगवती शिवा सर्वत्र विभाति । श्रीहिमालयं प्रति जात-कारुण्येन करुणामय्याः कल्याणमय्यम्बायाः दिव्यस्वरूपस्य उपदेशः दत्तः।

१. भारतीय दर्शन पृ० सं० ५८३ ।

२. श्रीमधेवीभागवत महापुराण ७/३२/२ पृ० सं० ५१० श्लोक-२ ।

'अहमेवास पूर्वे तु नान्यत्किञ्चिन्नगाधिप'[१]

हे नगाधिप अहमेव सर्वं वस्तु तत्वं मदीयम् अनन्ताखण्ड-ब्रह्मरूपम् अप्रतर्क्यम् एवम् अनिर्देश्यमस्ति, अनौयम्यं तथा अनामयञ्चा-स्ति। तस्य सर्वाधिष्ठानस्य स्वप्रकाशस्वरुपपरब्रह्मणः एका स्वतसिद्धा शक्तिरस्ति सैव माया नाम्ना प्रसिद्धास्ति। यथा घटोत्पादिनी मृतिकाशक्तिः यथा वा दाहिका वह्निशक्ति तथैव अनन्तकोटीजगदुत्पादिनी परब्रह्मणःशक्तिः सैव अखिलब्रह्माणस्य शक्तिः। एतत्पक्षे जगतः भ्रान्तिमयत्वं अध्यस्तञ्च कथं प्रपञ्चस्य स्वरूपसत्ताया अभावात् आरोप्यत्वम् आदिमसंस्कारो न भवति। एवञ्च जगतः भ्रान्तिमयत्वं अध्यस्तत्वञ्च कथं संभवति इत्यादिशंकानामपि स्थानं नास्तेव, यतो हि शक्त्या ब्रह्मणः एव प्रपञ्चरूपेणाभिव्यक्तिः जायते, तथा च अद्वैतसिद्धान्ते न कोऽपि विरोधः यतो हि पारमार्थिकं सद्रूपपरमात्मा एव अद्वितीयोऽस्ति प्रपञ्चरूपा तस्य जननी शक्तिश्च सदा सद् इत्यादिवृत्तेत्रयरुपाद् भिन्नास्ति। अत एव अनिर्वचनीया सा यथा वन्हिशक्तिः वन्हितोऽभिन्ना तथैव सतः परमात्मनः शक्तिरपि ततोऽभिन्ना अत एवोक्तम् -

न सती सा नासती च नोभयात्मा विरोधतः।
एतद्विलक्षणा काचिद्वस्तुभूताऽस्ति सर्वदा।।

ब्रह्मज्ञानेन तस्याः शक्तेर्बाधो जायते, अत एव ब्रह्म

---

१. *श्रीमधेवीभागवत महापुराण ७/३२/४ पृ० सं० ५१० श्लोक-२ ।*

सदृशी सा शक्तिः न नित्या न वा सत्यस्वरूपा परन्तु तस्याः कार्यरूपप्रपञ्चेन समस्तव्यवहारः प्रचलति । अतः सा सदपि नास्ति एवं परस्परविरोधेन उभयोः स्थितेः असंभवेन सदसदुभयस्वरूपापि नास्ति, अनिर्वचनीयस्वरूपा मायाशक्तिः मोक्षपर्यन्तं तिष्ठति । यथा पावके उष्णता, सूर्ये रश्मयः चन्द्रमसि चन्द्रिका वर्तते तथैव परामबायां भगवत्यां ब्रह्मात्मिका चिच्छक्ति-रूपा सहजसिद्धामायाशक्तिरस्ति । यथा सुषुप्तौ जगति जीवानां व्यवहारिक पदार्थाः विलीयन्ते, व्यवहारोऽपि विलीयते तथैव प्रलयकाले माया-परिकल्पितसमस्तजीवादयः तत्कर्मणि समस्तप्रपञ्चश्च अभेदभावेनै व तस्यामेव मायायां विलीयते । तथा च शक्तेः अनिर्वचीयसम्बन्धेन निर्गुणनिर्लिप्तचिच्छक्तिः जगतः बीजम् अर्थात् निमित्तोपादानकारणमपि भवति । तस्मिन् परमतत्वे आश्रिता माया शक्तिः तम् आवृत्तं करोति। अत एव ब्रह्मशक्तिरेव सदोषा मन्यते ।

मायाशक्त्यामेव विद्या, अविद्येति द्वौ भेदौ स्तः । तयोर्मध्ये विद्या विशुद्धसत्वात्मिका वर्तते अतः सा स्वाश्रयं न व्यामोहितं करोति अत सा निर्दुष्टा । तमसाभिभूतासत्वयुक्ता अविद्या स्वाश्रय व्यामोहकारिणी अत एव ब्रह्म सदोषं प्रतीयते, चैतन्यस्य सम्बन्धे तदगतंचिदाभास एवं चेतनप्रधानत्वात् निमित्तकर्तास्ति, एवं तस्या एव शक्तेः प्रपञ्चरूपेण परिणततया सा समवाय (उपादानं) कारणमपि अस्ति । केचन विद्वांसः तां मायां शक्तिम् इति वदन्ति परमेश्वरी तया

मायया एव विश्वस्य निर्माणं करोति ।

''सा तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत्''

केचन तामेव तमो वदन्ति 'तम आसीत् तम सा मूढमग्रे' तमोऽज्ञानेनावृतं सत् परमतत्वं प्रपञ्चरूपेण प्रतीयतें । तदेव अज्ञानं मायां, प्रधानां, प्रकृतिम्, अजाशक्तिमित्यादिरूपेण उरूरीकुर्वन्ति विद्वांसः। तामेव केचन अविद्याम्, विमर्शम् इत्यादिनाम्ना सम्बोधयन्ति । अत एवोक्तम् -

केचित्तां तम इत्याहुस्तमः केचिज्जडं परे ।
ज्ञानं मायां प्रधानञ्च प्रकृतिं शक्तिमप्यजाम् ।।
विमर्शम् इति तां प्राहुः शैवशास्त्रविशारदाः ।
अविद्यामितरे प्राहुर्वेदतत्वार्थचिन्तकाः ।।[१]

ब्रह्मणा निर्विकारसाक्षिणारूपेण स्वदशा दृश्यं दृश्यते, अतः स जडोऽस्ति अधिष्ठानज्ञानेन तस्य नाशो भवति अतः असत्योऽस्ति, अतः द्वैतजालदृश्यचैतन्यं, यदि तस्मिन्नपि चैतन्ये दृश्यता स्यात् तर्हि तस्यामपि जडत्वम् आयात् अतः स्वप्रकाशचैतन्यम् वस्तुभिन्ने न प्रकाशते । यथोक्तम् -

'तस्या जडत्वं दृश्यत्वाज्ज्ञान नाशत्ततो सती ।
चैतन्यस्य न दृश्यत्वं दृश्यत्वे जडमेव तत् ।।[२]

१. देवी भागवत - ७/३२ ९/१० (पृ० सं० ×१०)
२. देवी भागवत - ७/३२/११ ।

तच्च चैतन्यं यथा जडेषु न प्रकाशते तथैवान्यत्रापि जडे तस्य प्रकाशो न स्यात्, यतो हि एतादृशपक्षस्वीकारेऽनवस्था आपद्यते एवं तत् चैतन्यं स्वेनापि स्वस्य प्रकाशं न कारयेत् यतोहि एतादृशायां स्थितौ तस्मिन् कर्तृत्वं कर्मत्वमपि आपद्येत तच्च न संयतम् । कर्म तु पर समवेतक्रियाफलशालि, स्वेनैव स्वस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं च विरुद्धम्, कर्तृकर्मणोः स्वभावभिन्नत्वात् अतः तत्चैतन्यं प्रदीपवत् स्वं प्रकाशमानं सत् अन्यस्यापि प्रकाशकमस्ति । अत एव स्वयंप्रकाश इत्युच्यते। तत्र स्वप्रकाशत्वं नाम अवेद्यद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वम्।

''स्वप्रकाशञ्च चैतन्यं न परेण प्रकाशितम् ।

अनवस्थादोषसत्वान्न स्वेनापि प्रकाशितम् ।।

कर्मकतृविरोध स्यात् तस्मात्तद् दीपवत् स्वयं

प्रकाशमानमन्येषां भासकं विद्धि पर्वत ।।''[१]

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु दृश्यस्य व्यभिचारो दृश्यते, अर्थाद् जाग्रत्कालीनपदार्थः स्वप्नकाले न दृश्यते एवं स्वप्नकालीनपदार्थः जाग्रत्काले विलीयंते एवमेव तयोः उभयोः पदार्थयोः सुषुप्तिकाले लयेऽनुभूयते ।

परन्तु त्रिषु कालेषु अखण्डरूपेण यो बोधोऽथवा संविज्जायते सः सर्वभासकरूपेण नित्योऽभिचारी च संवितः व्यभिचारः अभावश्च

१. दे० भा० ७३२-१२/१३ ।

नानुभूयते । यदि संवित: अथवा बोधस्य अभाव आनुभाविकस्तदा तस्यापि अभावस्य येन साक्षिणा अनुभव: स: साक्षी यद्यस्ति तदा तस्य बोधस्य अभाव: कथम् ? बोधस्य अथवा संवितं विना भावाभावयो: उभयो: सिद्धिर्न संभवति । अत: संवितोऽभावसिद्ध्यर्थं संविद्रूप साक्षिण: आवश्यकतास्ति । तस्मात् संवित: सर्वभासकप्रकाशतया संवित: चैतन्यत्वम् अबाध्यत्वात् अव्यभिचारित्वात् सत्यत्वं नित्यत्वञ्च सिद्धम्। नास्मीति अनुभवाभावात् किन्तु सदास्मींति अनुभवाच्च जीवानां एवं निरतिशयनिरूपाधिकपरमप्रमेस्यास्वादितत्वात् तत् चैतन्यं परमानन्द-रूपम् । एवं तदभिंन्नस्य निखिलप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन तेन प्रपञ्चेन सह चैतन्यस्य तात्विकसंबन्धोऽपि न संभवति, तेन प्रपञ्चेन सह चैतन्यस्य असंगतत्वमपि सिद्धं भवति ।

एवमेव स्वप्रकाशसंविद्रूपभगवत्या भिन्नमाया एवं तस्या निखिलकार्यजातवस्तुन: सत: असत: सदसद्रुपात् विलक्षणरूपस्य जागतिकपदार्थस्य मिथ्यात्वं सिद्धम् इत्थञ्च परिच्छेदकस्य (भेदकस्य भासकस्य वा) देशकालवस्तूनाम् अभावात् तस्यापरिच्छिन्नत्वम् (त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वम्) अपि स्वत: सिद्धं भवति । पूर्वोक्त: सर्व दृश्यभासको यो बोध: साधित: स न आत्मधर्म: किन्तु आत्मैव तस्य धर्मत्वस्वीकारे आत्मन: तस्य दृश्यत्वेन आत्मनो जडत्वं स्यात् -

''तच्च ज्ञानं नात्मधर्मो धर्मत्वे जडतात्मन:''[१]

१. देवी भा० ७/३२/१५ (पृ० सं० ५१०) ।

यदि ज्ञानं स्वप्रकाशरूपात्मनः धर्मः तदा तस्य ज्ञानस्य कावश्यकता ? यदि च ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वम् आत्मनश्च जडत्वम् इत्थं स्वीक्रियेत तदपि न संभवति, यतो हि स्वप्रकाशरूपं ज्ञानं जडस्यात्मनः अङ्गम् अथवा शेष, इति स्वीकरणीयम्, परन्तु लोके जड एव चेतनस्याङ्गत्वेन इति प्रसिद्धिरस्ति । यथा बोधः अथवा ज्ञानं जडरुपात्मनः धर्मः न संभवति तथैव चिद्बोधकरूपात्मनोऽपि धर्मो बोधः न संभवति, यतो हि चितः चिता सह भेदो न संभवति । अतः भेदं विना धर्म धर्मिभावः कथम् ? अतः आत्मा ज्ञानस्वरूपः सुखस्वरूपश्च वर्तते। इदं तु अवधातव्यं ज्ञानाख्यतया सुखनामकेन च प्रसिद्धो यः सोऽनित्यो विनाशी च वर्तते सैवान्तःकरणवृत्तिः । तस्मिन्नेव ज्ञानभासे सुखामासे च मूढानां ज्ञानात्वसुखत्वयोराभासो भवति । परन्तु तस्य विनाशितः ज्ञानस्य सुखस्य च प्रकाशिको यः स्वप्रकाशोऽखण्डबोधरूपः तदेव वास्तविकं ज्ञानं सुखस्वरुपञ्च विद्यते । तस्य च ज्ञानस्य अत्यन्ताबाध्यत्वेन पारमार्थिकं सत्यस्वरूपत्वं, तदेव सर्वं जगत्, अत एव तत् परिपूर्णं असङ्गं द्वैतजालविवर्जितञ्च विद्यते, स एव कामकर्मादिसंहकृतया मायया पूर्वजन्मार्जितसंस्कारोद्भवेन कालकर्मादिविपाकेन च सृष्टिसा जनेच्छावान् भवति । यथा कश्चित् प्राणी पूर्व संसाचिव्येन अज्ञानवशादेव, निद्रातः जागरितो भवति तथैव सृष्टिरियम् आत्मना कालकर्मादिविपाकेन पूर्वजन्मार्जितसंस्कारसाचिव्येन अबुद्धिपूर्वकमेव भवति । स एव

जगद्बीजभूतप्रकृतिविशिष्टमत्स्वरूपः अव्याकृतपदेन, माया शवलशब्देन च प्रसिद्धः । तदेव सर्वकारणस्यापि कारणम्, समस्ततत्वानामादिभूत-मायाशक्तियुक्तः सच्चिदानन्दः स एवादितत्व'ह्रीं'कारस्वरूपः ओंकारा-दिशब्दवाच्यश्च वर्तते । तेनैव मायाशक्तिविशिष्टाव्याकृतेन शब्द-तन्मात्रिकक्रमेण आकाशादिसूक्ष्मपञ्चभूतानाम् उत्पतिर्भवति, एवं तेषामेव अपञ्चिकृतसूक्ष्मपञ्चभूतानां सात्विकांशात् अन्तःकरणम् एवं पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि चोत्पद्यन्ते, तेषामेव सूक्ष्मभूतानां रजोंऽशेभ्यः पञ्च प्राणा पञ्चकर्मेन्द्रियाणि चोत्पद्यन्ते एतेषाम् अन्तःकरणादिषाडशपदार्थानां समूह एव लिङ्गशरीरम् आत्मनः सूक्ष्मदेहश्च कथ्यते । लिङ्गशरीरमेव आत्मनः कारणशरीरमिति कथ्यते । भूतानां तमोंऽशेभ्यः पञ्चीकरण शैल्या स्थूलप्रपञ्चस्थविराड्रूपस्य चोत्पत्तिः भवति । पूर्वोक्तानां भूतानां सात्विकांशादुत्पन्नान्तःकरणस्य वृत्तिभेदेंन मनोबुद्धिचित्ताहंकार रुपेण चत्वारि रूपाणि भवन्ति । यदा सोऽन्तःकरण संकल्पादिकं कार्यं करोति तदा स मनोपदेनोच्यते, यदा निश्चयं कराति तदा बुद्धिः यदा स्मरणादिकार्यं करोति तदा चित्तपदा अहंभावेन सहितो भवति तदा अहंकारशब्देन प्रसिद्धः । प्रकृतावपि विशुद्धसत्वप्रधाना माया एवं मलिनसत्वप्रधाना अविद्या इत्यादयः कथ्यन्ते । स्वाश्रयम् अमोह्यमाना या विद्या, तस्याः प्रतिविम्बसमन्विताधिष्ठानः ईश्वरः कथ्यते । स च स्वाश्रयस्य ज्ञानेन युक्तः सर्वज्ञः सर्वानुग्राहको भवति । एवम् अविद्यायाः

प्रतिविम्बसमन्वितोऽधिष्ठानः अल्पज्ञः दुखाद्याश्रयो जीवः कथ्यते । उभावेव स्थूलसूक्ष्मकारणरूप त्रितयदेहयुक्तः तेष स्थूलसूक्ष्मकरणानां व्यष्टिः जीवः समष्टिश्च ईश्वरः व्यष्टौकारणदेहाभिमानी प्राज्ञः सूक्ष्मशरीराभिमानी तैजसः विश्वतैजसः प्राज्ञ पञ्चीकरणः । ईश्वर एव विश्वस्य निर्माणं करोति, सापि माया मत्तो न भिन्ना व्यावहारिक दृष्ट्या या माया अविद्या इत्यादिशब्देन व्यवह्रयते परमार्थतः पृथक् नास्त्येव -

व्यवहारदृशायेयं विद्यामायेऽतिविश्रुता ।

तत्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्वमेवास्ति केवलम् ।।[१]

स्वप्रकाशरूपपरमेश्वरी एव निखिलप्रपञ्चस्य निर्माणकर्त्री, प्रपञ्चस्य निर्माणं कृत्वा घटाकाश-महाकाशरूपेण स्वात्मानं प्रकटयति तथैव स्वप्रकाशरूपंचैतन्यमपि विद्याशक्तिविशिष्टतया ईश्वरः अविद्याशक्तिविशिष्टतया जीवरूपेण व्यक्तं भवति । उपाधिभेदादेव जीवेषु नानात्वं गमनादिक्रियावत्वञ्च संभवति । यथा भगवान् मरीचिमालिनी जगतः सर्वेषां नानागुणविशिष्टानां पदार्थानां प्रकाशं कुवन्नापि तेषां पदार्थानां गुणेन न युनक्ति तथैव अखण्डबोधरूपसर्वान्तरात्मा परमात्मापि सर्वेषां जागतिकपदार्थानां प्रकाशकोऽपि तेषां गुणेन लिप्तो न भवति, किन्तु पद्मपत्रमिव असंयुक्तः भवति तथा च दर्पणे प्रतिबिम्बवत् रज्जौ सर्पवत् तथैव शुद्धप्रकाशस्वरूपपरमात्मनि समस्ताः

१. देवीभागवत - ७/३३/२ पृ० सं० (५१२) ।

प्रकाश्यमानाः परिकल्पितपदार्थाः भवन्ति । अत एवेश्वरः सूत्रात्मा विराट् ब्रह्मा, विष्णुः, रुद्रः गौरी, वैष्णवी, ब्राह्मी, सूर्यः, तारकः, तारकेशः स्त्री पुमान् नपुंसकः एवं शुभाशुभाः समस्ताः प्रपञ्चादयः परमात्मनि परिकल्पिताः परिकल्पितया परमात्मस्वरूपाः । सर्वेषां पदार्थानां सत्तास्फूर्तिप्रदात्र्या चित्याऽभिन्नो यः स शून्य एव, यथा वन्ध्यापुत्रः।

प्रत्यभिज्ञादर्शनेऽपि शक्तिः स्वीकृतास्ति । तंत्र शक्तिः पञ्चधा वर्ण्यते चित्शक्तिः आनन्दशक्तिः इच्छाशक्तिः ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति । वृत्तिभेदशक्तिश्चार्थबोधानुकूलपदपदार्थसम्बन्धः स च इदंरूपममुमर्थं बोधयितुम् अस्मात् शब्दादयमर्थो बोधव्य इत्येव रूपम् इच्छात्मकः संकेतः, घटादिपदार्थविशेष्यकघटादिपदजन्यबोध्णविषयताप्रकारकेच्छा विषयो वा । मीमांसाकारास्तु अभिधानाम पदार्थान्तरसंकेतग्राह्ये शक्तिरित्याह, पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरं शक्तिरिति शाब्दिकाः । सा च शक्तिस्त्रिविधा। रुढियोंगो योगरुढा चेति । तत्राद्या घटादिपदेषु द्वितीया पाचकादि पदेषु तृतीया पंकजादिपदेषु । प्रभाकरमते शक्तिर्द्विविधा अनुभाविका स्मारिका च तत्राद्या कार्यत्वान्विते द्वितीया तु जातो तत्र गवादिपदानां जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरिति नैयायिकाः । व्यक्तादेव शक्तिरिति नव्याः । जात्यादिकृतिव्यक्तिषु शक्तिरिति वैयाकरणाः जातावेव शक्ति र्व्यक्तेर्मानत्वापेक्षादिति भट्यादयः । जातौ व्यक्तौ चोभयतः शक्तिः किन्तु जात्यंशे, ज्ञाता व्यक्त्यंशे स्वरूपशक्तिः प्रत्यापिकेति कार्यान्वित व्यक्तो शक्तिरिति प्राभाकराः । धातोऽस्तु फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिरिति नैयायिकाः । फलमेव शक्तिरिति मण्डनादयः । व्यापारे शक्तिरिति रत्नकोषकृत्व्याख्या तस्य कृतिशक्तिरिति नैयायिका कर्तरि शक्तिरिति शाब्दिकाः । व्यापारमात्रे शक्तिरिति मीमांसकाः । संकेतित चतुर्भेदो. जात्यादि र्जातिः जातिरेवेति जाति-गुण-क्रियाद्रव्येषु संकेतालाकारिके मते

''गोशुक्लश्चलोहित्थ इत्यादौ चतुष्टयशब्दानां प्रवृत्ति''रिति महाभाष्यकाराः। व्याकरणे चैतन्यस्य शक्तिः वाक् विद्यते । सा परा पश्यन्ति मध्यमा वैखरी भेदा चतुर्विधा सन्ति ।

ऋग्वेदोक्तदेवीसूक्ते शक्तिस्वरूपम् -

देवीसूक्तेन ज्ञायते यत् साक्षात् परब्रह्म एव शक्तिः देवी भगवतीति नाम्ना व्यवह्रयते । स्वयं देवी कथयति यत् स्व एव इन्द्र-वसु-आदित्य-विश्वेदेवैश्चास्मि, अहमेव मित्र-वरुण-इन्द्र-अग्नि अश्विनीकुमारान् बिभर्भि, सोमं त्वष्टारं प्रजापतिं भूषणं भगं दधामि, देवेभ्यो हविर्दात्रि यजमानाय फलप्रदानमप्यहमेव करोमि, अस्य संसारस्येश्वरी धनदात्री तत्वज्ञानिनी यज्ञार्थेषु अप्यहमेव मुख्य भवामि। अहमेव प्रपञ्चरूपे स्थितस्मि अत एव देवः अनेकेषु स्थानेषु विविधषु रूपेषु ममैवं विधानं विहितं वर्तते । विश्वरूपेण अहमेव स्थितास्मि। यत्रापि यदपि विधीयते सर्वं ममैव तत्र तत्र तेन तेन रूपेण सम्पत्तिरस्ति। भक्षणम् अवलोकनं प्राणनं भूवसनं व्यापारो मैव शक्तया संभाव्यते। योजनोन्तर्यात्रिणीं मां तत्त्वेन न वेत्ति सः क्षीयते । देवमनुष्यसेविताऽहमेव तेभ्यो ब्रह्म उपदिशामि । यमधिकं मन्ये तमेवम् उग्रम् अधिकं करोमि। ब्रह्माणम् ऋषिं शोभनप्रज्ञञ्च करोमि त्रिपुरविजयसमये हिंसकेभ्यो ब्रह्मविद्धयो सुरेभ्यो रुद्रस्य यापमतनोभि । भक्तजनसमुदाय शत्रुभ्यो युद्धं कृत्वा तान् हन्त्री । अहमेव परमात्मनः सर्वोपरिपदमाकाशं रचयामि

यथा तन्तुषु पटो भवति तथैव आकाशादिकार्य जगत् परमात्मनः उत्पद्यते । समुद्ररूपे परमात्मनि या बुद्धिः वृत्तिरूपं अपव्याप्तमस्ति, तस्याभ्यन्तरे वहिर्मध्ये यत् प्रसृतम् अनन्तं चैतन्यमस्ति तदेव मम भगवत्याविकारणभूतं रूपमस्ति । अत एव हि अखिलेषु जनेषु व्याप्य स्थितास्मि । कारणभूतेन मायामयेन स्वेन देहेन द्युलोकं स्पृष्ट्वा स्थितास्मि । किं वा भू-लोकस्योपरि आकाशं रचयामि । अहमेव सम्पूर्णभूतं सकलानि कार्याणि आरम्भयामि अन्यस्य प्रेरणां विना यथा वायुर्वाति तथेव परा शक्तिरूपाहं स्वेच्छया सर्वकार्यं करोमि। द्यावा पृथिव्याः परास्मि । असङ्गा, उदासीना ब्रह्मचैतन्यरूपास्मि।[१]

देव्या कवचे, अर्गलायां मूर्तिरहस्ये, दशमहाविद्यायां शक्तिस्वरूपम्-

श्रीदुर्गासप्तशत्या देवीकवचमतिप्रसिद्धम् । देव्याः कवचे मार्कण्डये ऋषिः ब्रह्मणं पृष्टवान् हे भगवन् ! लोके यत् परममुत्कृष्टं गुह्यं रहस्यमस्ति तन्मे बह । तत्किं ब्रह्मरूपम्-

''अस्ति गुह्यतमं विप्रं सर्वभूतोपकारकम् ।
देव्यास्तु कवचं पुण्यं तच्छृणुष्व महामुने ।।

तादृशं गुह्यतम् अतिगोप्पं सर्वभूतानामुपकारकं रक्षणाद्यमीष्टं देव्याः कवचमस्ति लाकोपकारार्थं तासां मूर्तिनां वर्णनं कृतम् -

प्रथमं शैलपुत्री च द्वितीयं ब्रह्मचारिणी तृतीयं चन्द्रघण्टेति कूष्माण्डेति चतुर्थकम् नामज्ञाने जाते तद्वाच्याकारस्य प्रसिद्धत्वादेव ज्ञानं

भविष्यतीति भावः । सर्वोत्तरैश्वर्यपि भगवती शीलेन भक्तेन हिमाचलेनातितपश्चर्यया प्रार्थिता सती कारुण्यवशादपुत्रीत्वं स्वीकृतवतीत्यहां भक्तत्वात्सल्यां कियदव पर्णनीयं भगवत्या इति कूर्म पुराणे प्रसिद्धम्। एतादृशं ब्रह्मचारिणी चन्द्रघण्टा कुष्माण्डा स्कन्दमाता कात्यायनी कालरात्री महागौरी सिद्धिदात्री नाम्ना प्रसिद्धास्ति । नवकंयोन्यात्मक नवद्वारात्मकं नवचक्रभूतं रहस्यात्मकशरीरपिण्डं, तद्वत् ब्रह्माण्डं नानाविधनामरूपात्मकं उपासनार्थं प्रकल्पितमस्ति । वस्तुतंस्तु स्व प्रकाशरूपा सर्वं चैतन्याधिष्ठात्री सच्चिदानन्दमयी भगवती षट्त्रिंशत्त्वात्मकं तदर्थमयत्वञ्च पिण्डब्रह्माण्डयोः सर्वव्यापिका एवास्ति । शरीरस्य विविधभागे तस्याः न्यासत्वेन कवचादि रक्षणाय वर्णितमस्ति देव्याः कवचे । -

नश्यन्ति व्याधयः सर्वे लूताविस्फोटकादयः ।
स्थावरं जंगमं चैव कृतिमं चापि यद्विषम् ।।
अभिचाराणि सर्वाणि मन्त्रयन्त्राणि भूतले ।
भूचराखेचराश्चैव जलजाश्चोपदेशिकाः ।।
सहजा कुलजा माला डाकिनी शाकिनी तथा ।
अन्तरीक्षचरा धीरा डाकिन्यश्च महाबला ।।
ग्रहभूतपिशायाश्च यक्षगन्धर्वराक्षसाः ।
ब्रह्मराक्षसवेताला कूष्माण्डा भैरवादयः ।।

नश्यन्ति दर्शनात्तस्य कवचे हृदि सं स्थिते ।

मानोन्नतिर्भवेत् राज्ञस्तेजोवृद्धिकरं परम् ।

यशसा वर्धते सोऽपि कीर्तिमण्डितभूतले

जपेत्सप्रशतीं चण्डीं कृत्वा तु कवचं पुरा

यावद्भूमण्डलं धत्ते सशैलवनकाननम् भू

तावत्तिष्ठति मेदिन्यां संततिः पुत्रपौत्रिकी

देहान्ते परमं स्थानं यत्सुरैरपि दुर्लभम्

प्राप्नोति पुरुषो नित्यं महामायाप्रसादतः ।।

लभते परमं रूपं शिवेन सह मोदते ।

अर्गलायां देवीस्वरूप वर्णनम्

जयन्ति मंगला काली भद्रकाली कपालिनी ।

दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोस्तुते ।।

जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इति जयन्ती । सर्वोत्कृष्टेत्यर्थः, गुणत्रयसाम्यावस्थोपाधिकब्रह्मरूपिण्याः भगवत्याः सर्वकारणत्वात्। मङ्गला । मंङ्गलं जननमरणादिरूपं भक्तानां नाशयति इति मंङ्गला मोक्ष प्रदेति । काली कालयति भक्षयति प्रलयकाले सर्वमेतदिति काली। भ्रदकाली भद्रं मंगलं करोति सुखप्रदेति । रहस्यागमेऽर्थकथनात्। कपालिनी कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि्न स्याद् घटादेः शकलेषु चेति मेदिनी । ब्रह्मादीन्निहत्य तेषां कपालं गृहीत्वा प्रलयकाले अटतीति।

दुर्गा दुःखेनाष्टाङ्गयोगकर्मोक्तोपासनारूपेण कृशेन गम्यते । प्राप्यते सा दुर्गा । तां दुर्गां दुर्गमां देवीमित्यर्थ शिरसः । क्षमा भक्तानामन्येषां, वा सर्वानपराधान् क्षमते सहते जननीत्वादतिशयकारुण्यवती क्षमेत्युच्यते। शिवा चिद्रूपिणीत्यर्थः । धात्री सर्वं प्रपञ्चधारणकर्त्रीं। श्रुतेऽपि अहं कद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुतविश्वदेवैः । अहं मित्रावरु णोभा विभर्म्यहभिन्द्राग्नी अहमश्विनौ वेति' । स्वहा । देवपोषिणी । स्वधा। पितृपोषिणी । एतादृशपूर्वोक्तमहागुणवती या त्वमसि ततस्ते तुभ्यं-नमस्कारं एवास्तु केवलं न तु तादृश्याः परिचर्चायाः सामर्थ्यमस्तीति भावः ।

देवीभागवते शक्तिस्वरूपम् -

देवीभागवतमहापुराणस्यानुशीलनेन ज्ञायते यत् देवी भगवती शिवा एव परमं तत्त्वमस्ति, या निर्गुणा नित्या सर्वव्यापिका कल्याणमयी यागैकगम्या जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्यः परायां तुरीयायाम-वस्थायां विराजते ।

निर्गुणा सा सदा नित्या व्यापिका विकृता शिवा ।
योगगम्याऽखिलाधारा तुरीया या संस्थिता ।।

तस्या भागवत्याः शिवाया तिस्रः[१] सात्विकी राजसी तापसी चेति शक्तयः क्रमशो लक्ष्मीसरश्वतीकालीरूपेण प्रकटीभवन्ति।

१. दे० भा० ९/२/९५ ।

तस्यास्तु सात्विकी शक्तिः राजसी तामसी तथा ।

महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः ।।[१]

तत्र रचनायै रजोगुणशक्तेः पालनाय सत्वगुणशक्तेः संहाराय च तमोगुणशक्तेरावश्यकता भवति । अनयैव दृष्ट्या सरश्वत्या ब्रह्मणा सह लक्ष्म्या विष्णुना साकं काल्याश्च शिवेन सार्ध सम्बन्धो भवति। अनयैव च दृष्ट्या पुराणेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्त्रिमूर्तिरूपेण वर्णिताः सन्ति।

परमतत्वमीमांसादृष्ट्या सर्वाणि पुराणानि एकस्यैव परमतत्त्वस्य प्रतिपादनं कुर्वन्ति नामरूप सविशेषनिर्विशेषादीनां भेदं सत्यपि तत्त्वतः परमतत्वमेकमेव भवितुमर्हति । देव्यथर्वशीर्षानुसारं सर्वे देवा देवीसमीपं गत्वानिवेदितवन्तः तदुत्तरे सा महादेवी अवदत् - अहं ब्रह्मस्वरूपिणी । मत्तः प्रकृतिपुरुषात्मकं जगत् उत्पद्यते । शून्यं चाशून्यं च । अहमानन्दानानन्दौ । अहं विज्ञानाविज्ञाने। अहं ब्रह्माब्रह्मणी वेदितव्ये । अहं पञ्च भूतान्यपञ्च भूतानि । अहमखिलं जगत् ।। वेदोऽहमवेदोऽहम् । विद्यामहमविद्याहम् । अजाहमनजाहम् । अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक् चाहम् ।। अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि । अहमादित्यैरूत विश्वदवाः । अहं मित्रावरुणावुभौ बिभर्मि । अहमिन्द्राग्नी अहमश्विनावुभौ।। अहं सोमं त्वष्टारं पूषणं भगं दधामि । अहं विष्णुमुत्तक्रमं ब्रह्माणभूतं प्रजापतिं दधामि ।।

१. दे० भा० १/२/२० ।

तच्च तत्वं देवीभागवतानुसारं देवीतत्वमेवास्ति, सविशेषात् निर्विशेषाच्चापूर्वकमुक्तमस्ति -

निगुर्णा दुगर्मा शक्तिर्निर्गुणश्च तथा पुमान् ।
ज्ञानगम्यौ मुनीनान्तु भावनीयौ तथा पुनः ।
अनादिनिधनौ विद्धि सदा प्रकृतिपूरुषौ ।
विश्वासेनाभिगम्यौ तौ नाविश्वासेन कर्हिचित् ।।[१]

अस्येदं तात्पर्यमस्ति यत् परमशक्तिर्निर्गुणास्ति । तथा परमपुरुषोऽपि अस्ति निर्गुणः । अनयोर्द्वयोर्नामरूपाणि च भिन्नभिन्नानि वर्तते । परं तत्त्वतो या शक्तिः स एव परमात्मा, यश्च परमात्मा सैव शक्तिरिति, न तयोरस्ति कश्चिदभेदः ।

तौ विचिन्त्यौ सदा देहे मिश्रीभूतौ सदाव्ययौ ।
एकरूपो चिदात्मानौ निर्गुणौ निर्मलावुभौ ।।
या शक्तिः परमात्माऽसौ योऽसौ सा परमात्मता ।
अन्तरं नैतयो किञ्चित् सूक्ष्मं वेद च नारद ।।
अधीत्य सर्वशास्त्राणि वेदान्सांगांश्च नारद ।
जानाति तयोः सूक्ष्ममन्तरं विरतिं विना ।[२]

एवञ्च या शक्तिः सैव स एव शक्तिमान् परमात्माऽस्ति।

---

१. दे० भ० ३/७/१०-११ ।
२. दे० भ० ३/७/१४-१६ ।

विहितमस्ति । शक्तेः साधनेनैव शक्तिमतो सिद्धः नास्ति जगति साधानेनैवा-राधनरूपेणाभिव्यक्ता भवति । विभिन्ननिदर्शनद्वारा सर्वाणि साधनस्य रूपाणि देवीभागवतमहापुराणे वर्णितानि सन्ति ।

देवी भागवती शिवा सच्चिदानन्दमयी मूर्तिः विद्यते । मधुकैट-वबधेसत्तायाः महिषासुरवधे चिन्मयसत्ताया शुभनिशुम्भवधे चानन्दमयस्य अभिव्यक्तिर्भवति । देव्या माध्यमेन एतत् तत्त्वनिष्ठाग्रहणे लक्ष्यस्य पूर्तिः संभवति ।

विश्वस्मिन् परिदृश्यमानशक्तिस्वरूपेषु देव्या भगवत्या शिवाया एवं विस्तारो विद्यते । कया शक्त्या शक्तिमतो किंरूपेण कदाभिव्यक्तिर्जायते इत्यादिरहस्ये परिज्ञाते शक्तिसाधनामार्गः प्रशस्तो भवति ।

संसारेऽस्मिन् मातृत्वजातिविषये या विशेषता दृश्यते सा तस्या ईश्वरीया या निदर्शसत्तायाः सृष्टेरादि कारणाभूतायाः विलासमात्र-मस्ति । अतः सर्वत्र सर्वशास्त्रैरस्या प्रशस्तिर्गीयते, ब्रह्मस्वरूपा नित्या शक्ति-शिवा-चित्शक्तिद्वारा ब्रह्मविष्णुमहेशान् प्रेरयति तथा भिन्नाभिन्न निमित्तोपादानरूपेण सृष्टेः विस्तारं च कुरुते । शक्तिमता सहाभेदरूपेण निगमागमेषु प्रतिपाद्या इयमेव सनातनी शक्तिः शिवास्ति ।

सर्वचैतन्यरूपा तामाद्यां विद्यां च धीमहि ।

बुद्धिं या नः प्रचोदयात् ।[1]

---

१. दे० भा० १/१/१ ।

शक्तेः वैशिष्ट्यप्रतिपादनम् -

शाक्तदर्शनप्रतिपादितरीत्या अनन्तवैचित्र्यमयमखिलं जगत्, यल्लोकेन निरन्तरम् अनुभवविषयीक्रियते । वस्तुतः शक्त्याः आत्म-प्रकाशातिरिक्तं किञ्चिदपि नास्ति । सुसूक्ष्मकारणं जगत् लिङ्गात्मकं सूक्ष्मं जगत् तथा च इन्द्रियगोचरस्थूलजगदेतत्सर्वं शक्त्या एव विभिन्न-विकासमात्रमस्ति । अस्य विश्वस्य मूले यच्च पूर्णतया पारमार्थिकरूपेण दृश्यते तदेव शक्त्याः परमरूपमस्ति । परमार्थस्तु वाणीमनोभ्यामगोचर अनिर्देश्यावर्णनीया च परमार्थ सत्तैवशास्त्रे 'परमपद' शब्देनोच्यते। एतच्चं सदसद्वा इति विषयः लौकिकविचारस्य विषयीभूतेऽजातेऽपि विचारदृष्ट्यावलोकिते सति आलोचनाप्रसङ्गेनैतत् स्वीकर्तुं शक्यते यदत्र प्रकाश-विमर्शौ इति उभयांशौ अविनाभावरूपेण वर्तमानौ स्तः । प्रकाशं विना विमर्शोऽसंभवोऽस्ति, तथैव विमर्शं विहाय प्रकाशस्यापि स्थितिर्न संभाव्यते । अयं हि शिवशक्तिरूपस्य प्रकाशस्य तथा विमर्शस्य नित्यसम्बन्ध एवं चैतन्यरूपेण महापुरुषाणामनुभवे समायाति । परन्तु चैतन्ये सत्यपि तच्च प्रकाशविमर्शयोः साम्यावस्थायां न याति व्यक्ततामेति । एतस्या एव अवस्थायाः द्वितीयं नाम परमपदम् इत्यस्ति। अस्यां साम्यावस्थायां महाशक्तिस्वरूपा अनादिशक्तिः परमशिवेन सह सामरस्यभावापन्नीभूयादृश्यरूपे विराजते ।

(ग) शक्तिविषये प्रमाणम्

'लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिः न तु प्रतिज्ञामात्रेण' वचन रीत्या शक्तिविषये प्रमाणमत्र प्रदश्यते ।

तत्त्वप्रदीपिकायां चित्सुखाचार्यैं -

अत्रोच्यते- न तावच्छक्तौप्रमाणाभावः यस्मात् -

परास्य शक्तिविविधा, सर्गाद्याभावशक्तयः ।

इति श्रुतिस्मृतिमिता शक्ति केन निवार्यते ।।

न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते,

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिः विविधैव श्रूयते,

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।।[१]

'ते ध्यानयोयतानुगता अवश्यन्देवात्माशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् । 'ए एकऽवर्णो बहुधा शक्तियोगात्'

''शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतो तो ब्रह्मणास्तास्तु सर्गाद्याऽभावशक्तयः ।।

''सर्वज्ञतां तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः

अचिन्त्यशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानिमहेश्वरस्य''।।[२]

---

१. तत्त्वप्रदीपिकायाम् - पृ. सं. २३६.

२. तत्त्वप्रदीपिकायांम् - पृ. सं. २३७.

इत्यादि श्रुतिस्मृतिशतैर्गीयमाना शक्तिः शक्यते कथमपह्नोतुम् ? न चैतानि वचांसि स्वरूपसहकारिमात्रप्रतिपादकानि, कार्यकरणादिसहकारिनिरासपुरःसरं तस्या प्रतिपादनात्। न च स्वरूपत्वमपि शक्तेः, परस्येत्यादिषष्ठ्या स्वरूपातिरिक्तत्वप्रतिपादनात्, 'अस्य शक्तिर्विविधा'' 'तास्तु शक्तयः' इति च नानात्वेन श्रूयमाणाया एकरुपब्रह्मत्वासंभवाच्च। न चासां श्रुतिस्मृतिनामर्थवादत्वम् उपक्रमोपसंहारादिलिङ्गेनेश्वरस्वरुपत्वाध्यवसायात्, नैयायिकादिभिरेतासामीश्वरस्वरूपत्वाभ्युपगमाच्च ।''[१]

''अथैवमपि नार्थापत्यानुमाने विना तार्किकमन्यस्तुष्यति भवान्, तदर्थापत्यानुमानोपन्यासेन भवन्तं परितोषयामः । तथाहि स्फोटादिकायान्यथानुपत्तिलक्षणादहृतैवार्थापत्तिः ।''[२]

''एवञ्च- श्रूयतां तर्हि दर्शनरहस्यम् - सति पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधिप्रतिबन्धकमिति हि शक्तिवादिनः । तेन सामाग्रीकैवल्यात्तत्र कार्यानुदयः, किन्तु विरोधिसद्भावादेव ।''

नच सामाग्रीकैवल्यमेव प्रतिबन्ध इति वाच्यम्, लोकसिद्धिविरोधात् ।

किञ्चानुमानमप्यत्र प्रमाणम् -

---

१. तत्त्वप्रदीपिकायाम् पृ. सं. २२७.

२. तत्त्वप्रदीपिकायाम् पृ. सं. २३८.

स्थितिस्थावकधर्मान्यातीन्द्रियद्विष्ठसंश्रयः ।

दहनोगुणयोगित्वाद् गुरुत्वाश्रयकुम्भवत् ।।

इति चित्सुखाचार्योक्तेः न चेश्वरवादिनां प्रत्यतीन्द्रियत्वमासिद्ध-मिति वाच्यम् गुरुत्वादौ भावनादौ च तत् प्रसिद्धत्वात् । ''गुरुत्व-धर्माधर्म'' ''भावना अतीन्द्रिया'' इति प्रसस्तपादभाष्योक्तेः । नाप्याधार-त्वसमवायित्वविकल्पेनाश्रयत्वखण्डनम्, समवायानङ्गीकारेऽपिक-रूपगुणयोः सम्बन्धाभ्युपगमात् ।

किञ्चाधेयशक्तावागमप्रमाणमपि ''ब्रीहीन्'' ''प्रोक्षति'' इत्यादि द्वितीयाश्रुतिमिवर्हि्यादिस्वतीन्द्रियशक्तिसद्भावसिद्धेः । न चातिशयपदा-नादृष्टो ग्रहीतुं शक्य इति वाच्यम्, धर्मादिवित्तक्षणस्यैवातिशयस्य पुरोडा-शादिपरम्परया स्वीकारात्, अन्यथा स्वरूपेण ब्रीह्यादिनां साधनत्वे प्रोक्षणादिविधानवैयध्यात् । एतेन लीलावतीकारस्यापि प्रयोगो निराकृतः, प्रमाणानामागमार्थापत्त्यनुमानानां दर्शितत्वेन 'प्रमाणेन' तथानुपलभ्यमान-त्वात्' इति हेतो रसिद्धेः । एवञ्च लक्षणप्रमाणभ्यां शक्ति सिध्यति। तथैव वाक्यपदीये -

''शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वास्य निबन्धनी ।

यन्नेत्रः प्रतिभात्मायं भेदरूप प्रतीयते ।''[१]

''वाच्यवाचकरूपस्यविश्वस्य निवान्धनी वाच्यवाचकभाव-

---

१. *वाक्यपदीय ब्रह्मकाण्डम् पृ. सं. १७२.*

नियामिका "अयमेव शब्दोऽस्यैवार्थस्य वाचक:" इति नियमप्रयोजिका शक्ति: शब्देष्वाश्रिता । 'यन्नेत्र' इत्यत्र नेत्रपदस्य परिच्छेदोपायोलक्षणा, प्रकाशसाधनत्वरूपनेत्र साधर्म्यात् शब्दशक्ते: । या शब्दशक्तिर्नेत्रं परिच्छेदोपायो यस्य वाच्यस्य पदार्थजातस्य, सोऽयं यन्नेत्रप्रयुक्तशब्द शक्तिप्रकाश्योऽयं वाच्य: पदार्थ: प्रतिभात्मा, प्रतिमा बुद्धौ आत्मा स्वरूपं यस्य गोचरवतयेति विग्रह:, बुद्धिविषय: सन् इति यावत् भेदरूपो गवादिरूपवाच्यभेदभिन्न: प्रतीयते । न हि तदर्थविषयकशक्ति-विशिष्टेन शब्देन विना गवादिपदार्थविषया प्रतिमा उत्पद्यत इत्यवधेयम्।" सा चेयं शब्दब्रह्मण: । सूक्ष्मस्य वाक्यतत्वस्य दैनन्दिने स्वप्ने सर्वप्रलये वृत्ति:, प्रबोधे च प्रागुक्तक्रमेण सर्वसर्गे वृत्ति: सम्प्रसादे-निद्रायां अविभागमुपागतानां पुरूषाणां प्रबोधे चैत्रमैत्रादि पुरुषप्रविभागानुकारिणी यद्यपि महती मायारुपा तथापि वाक्तत्त्वम् एव परब्रह्मस्वरूपे जगत्कारणे नित्यमवस्थिता ।

तदेवाक्तत्त्वम् स्वस्मिन् निहितमभिभागेन शक्तिरूपेणावस्थि तमर्थविषयजातं दैनन्दिने प्रलयेऽस्मिन् वा बहुरूपं नानाजातीयं विश्वं निबद्धं शक्तिरूपेणस्थितम्, सर्गकालोऽपि प्रबोधे कार्यरूपेणाश्रितम्। एवञ्च श्रुतिरपि 'परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते' इति श्रुतिबलेनात्मन: शक्तिसमूहस्यैवाविद्यापदव्यपदशस्य त्रिगुणात्मकस्य निगुणात्मकजगद् धारणत्वम् इति ।

तथैव -

"एकस्य सर्वबीजस्य यस्य चेयमनेकधा ।

भोक्तृभोक्तव्यरूपेण भोगरूपेण च स्थितिः"[१] ।।

"एकस्य हि ब्रह्मणस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां सत्वासत्त्वाभ्यां चानिरुक्त विरोधिशक्त्युपग्राह्यस्यासत्यरुपप्रविभागस्य स्वप्नविज्ञानपुरुषतदबहिस्तत्त्वाः परस्पराविलक्षणा भोक्तृभोक्तव्यभोगग्रन्थयोः विवर्तन्ते । तस्य च ग्रन्थ्यन्तररूपसमतिक्रमेण विवृत्तग्रन्थिपरिच्छेदस्येय मनेकधालोके व्यवहारव्यवस्था प्रकल्पते" ।

अर्थात् एकस्य सर्वबीजस्य ब्रह्मणस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्याञ्चानिर्वाच्या शक्तिरूपा स्थितिरनेकधा भोक्तृभोक्तव्यभोगरूपेण लोकव्यवहराय प्रवर्तत इत्यर्थ इति वदन् ब्रह्मोपाधिकरूपशक्तिपरिणाममेव भोक्त्रादिकमभ्युपगच्छतीत्यतो नार्थभेदः किन्त्वत्र व्याख्याने सर्वकारणभूताशक्तिरितिः ।

शक्तिविषये भगवत्पादेन त्रिशतीभाष्ये एतादृशं प्रदर्शितम्-

"सर्वमंगलायै नमः"

"सर्वप्रकारेण शुद्धविशिष्टचैतन्यस्वरूपेणमङ्गला परमानन्दस्वरूपा । अत्र बहुब्रीहेरविवक्षितत्वात् विवक्षितायां सुन्दरकायो राजेत्यादिवत् समासार्थः । अथवा सर्वेषां मङ्गलं यस्याः सा तथा सर्वैः प्रकारैः

---

१. *वाक्यपदीप ब्रह्मकाण्ड पृ. सं. १५.*

तथैव :-

''एकस्य सर्वबीजस्य यस्य चेयमनेकधा ।

भोक्तृभोक्तव्यरूपेण भोगरूपेण च स्थितिः''[१] ।।

''एकस्य हि ब्रह्मणस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां सत्वासत्त्वाभ्यां चानिरुक्त विरोधिशक्त्युपग्राह्यस्यासत्यरुपप्रविभागस्य स्वप्नविज्ञानपुरुषतदबहिस्तत्त्वाः परस्पराविलक्षणा भोक्तृभोक्तव्यभोगग्रन्थयोः विवर्तन्ते । तस्य च ग्रन्थ्यन्तररूपसमतिक्रमेण विवृत्तग्रन्थिपरिच्छेदस्येय मनेकधालोके व्यवहारव्यवस्था प्रकल्पते'' ।

अर्थात् एकस्य सर्वबीजस्य ब्रह्मणस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्याञ्चानिर्वाच्या शक्तिरूपा स्थितिरनेकधा भोक्तृभोक्तव्यभोगरूपेण लोकव्यवहराय प्रवर्तत इत्यर्थ इति वदन् ब्रह्मोपाधिकरूपशक्तिपरिणाममेव भोक्त्रादिकमभ्युपगच्छतीत्यतो नार्थभेदः किन्त्वत्र व्याख्याने सर्वकारणभूताशक्तिरितिः ।

शक्तिविषये भगवत्पादेन त्रिशतीभाष्ये एतादृशं प्रदर्शितम्-

''सर्वमंगलायै नमः''

''सर्वप्रकारेण शुद्धविशिष्टचैतन्यस्वरूपेणमङ्गला परमानन्दस्वरूपा । अत्र बहुब्रीहेरविवक्षिततत्वात् विंवक्षितायां सुन्दरकायो राजेत्यादिवत् समासार्थः । अथवा सर्वेषां मङ्गलं यस्याः सा तथा सर्वैः प्रकारैः

१. *वाक्यपदीप ब्रह्मकाण्ड पृ. सं. १५.*

ध्यानकीर्तनपूजानमस्काराद्यर्चनभक्तिजन्यकैङ्कर्यैः जडानामपि मंगलं सुखं यस्याः जायते सा तथा । सर्वेषामात्मरुपतया प्रतीयमानं मङ्गलं सुखस्वरूपं यस्य सेति वा । सर्वशब्दवाच्यः सर्वकारणं शिवः, तस्य मंगलं सुखं यस्याः जायते सा तथा 'सच्चिन्मयः शिवः, साक्षातस्यानन्द-मयी शिवा' इति वचनात् । अथवामङ्गल शब्देन मङ्गलहेतुभूताः योषाः स्वाभिन्नसच्चिदानन्दवत्त्वेन यस्याः सा तथा, "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतरित्यर्थः । "अशुमानि निराचष्टे तनोति शुभसंततिम् । स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥" अति कल्याणरूपत्वात् नित्यकल्याणसंश्रयात् । स्मर्तृणां वरदत्त्वाच्च ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥ इत्यादिशंकरवचनात् शक्तिविषये प्रमाणं भवति। तथैव -

आगमप्रामाण्यविषये ब्र०सू०भाष्यकारश्रीकष्णचार्येण-

"वयं तु वेदशिवागमयोः भेदं न पश्यामः । वेदेऽपि शिवागम इति व्यवहारोयुक्तः, तस्य तत्कर्तृत्वात् । अतः शिवागमों द्विविधः त्रैवर्णिक विषयः सर्वविषयश्चेति । उभयोरेक एव शिव कर्ता । अतः कर्तृसामान्या-दुभयमप्येकार्थपरं प्रमाणमेव । यद्वा ब्रह्मप्रणवपञ्चाक्षरीप्रासादादिमन्त्राणां पशुपतिपाशादिवस्तुव्यवहाराणां भष्मोद्धूलनत्रिपुण्डधारणालिङ्गार्चन-रुद्राक्षधारणादि परमधर्माजामन्येषां च सर्वेषां व्यवहाराणामुभयत्रापि सममेव दर्शनादुभावविप्रमाणभूतौ वेदागमौ"[१] इति ।

१. ब्र. सू. श्रीकण्टभाष्ये २.२.३८.

ॐ 'ह्रींकारपरसौख्यदा' -

"ह्रीं कारपराः ह्रींकारमन्त्रजपपराः ह्रीकारघटितश्रीविद्याजपपरा वा । तेषां सौख्यं चतुविधपुरुषार्थप्राप्तिजयानन्दः तद्यंदातीति तथा । ह्रींकाराणां व्यष्टिरूपेण वाच्यार्थानां त्रिमूर्तीनां परं सौख्यं सामरस्यसुखम् एकीभावानन्दं ददातीति वार्थः । "यत्र नानत्पश्यति नान्यच्छ्रृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । यत्रान्त्यत्पश्न्त्य न्यच्छ्रृणोंत्यन्यंद्विजानाति तदल्पम्" "नाल्पे सुखमास्ति" इति, 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनम्' इति "यदा ह्येषैव एतस्मिन्दृश्यतेऽनान्त्येऽनिरुक्तऽलिननयेऽभयो प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति' "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मरातिदातुः परायणम्' इत्यादिवहुश्रुतिभ्य अखण्डसच्चिदानन्दब्रह्मस्वरूपतया सैवं फलं भवति, अन्यज्ञानादन्यफलप्राप्तरयोगात् । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'तरति शोकम् आत्मवित्' 'येन मामुपयान्ति ते' । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसन्सारसागरात्" "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इत्यादि श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः स्वस्वरूपप्राप्तेरेव पुरुषार्थस्य प्रदातृत्वं सिद्धम् । ॐ ह्रींकारपरसौख्यदायै नमः ।" इत्यादिभगवत्पाद वचनात् शक्तिविषये प्रामाण्यं स्वीकर्तुं शक्यते ।

तथैव- "सर्ववेदान्ततात्पर्यभूमये नमः" ।

वेदानामन्तः अवसानं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानि तेषां तात्पर्यं समन्वयः सामान्याधिकरण्यमित्यर्थः । तस्य भूमिविषयः

ज्ञाप्यमिति यावत् । 'उपक्रमोपसंहारावभ्यसोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्तिश्च षड् लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये' इति वचनोक्ततात्पर्यनिर्णायक प्रमाणबलेनातीन्द्रियधर्मादिगोचर वावत् सर्वेषां वेदान्तानामुपासनाज्ञानविधं विनाकर्मशेषतया अज्ञातज्ञापकत्वेन संशनादेव शास्त्रशब्दवाच्यानामद्वैते ब्रह्मणि गतिसामान्येन कर्मोपासनाकाण्डद्वयार्थोपकार्यत्वेन मोक्षहेतुज्ञानजनकत्वेन पर्यवसानामिति तात्पर्यविषयता अखण्डचैतन्यस्येति सिद्धान्तार्थ इत्यभिसन्धिः । ''सामान्याधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता। लक्ष्यलक्षणभावश्च पदार्थप्रत्यगात्मनाम्' इति न्यायेन सम्बन्धत्रयेण अखाण्डार्थवेदान्ताः बोधयन्तीति ''तत्तु समन्वयात्'' इत्यधिकरणे प्रतिष्ठापितो दृश्यते ।

भगवत्पादाप्रतिपादिता शक्तिस्तोत्राणि -

१. सौन्दर्यलहरी,

२. श्रीदेवीभुजङ्गम्,

३. 'आनन्दलहरी',

४. श्रीत्रिपुरसुन्दरीवेदपादस्तवः,

५. श्रीत्रिपुरसुन्दरीमानसपूजास्तोत्रम्,

६. श्रीदेवीचतुष्टपचारपूजास्तोत्रम्,

७. श्रीत्रिपुरसुन्दर्याष्टकम्,

८. श्रीललितापञ्चरत्नम्,

९. कल्याणवृष्टिस्तवः,

१०. नवरत्नमालिका,

११. मन्त्रमालिकापुष्पमालास्तवः,

१२. गौरीदशकम्,

१३. भवानीभुजङ्गम्,

१४. कनकधारास्तोत्रम्,

१५. अन्नपूर्णाष्टकम्,

१६. मीनाक्षीपञ्चरत्नम्,

१७. मीनाक्षीस्तोत्रम्,

१८. भ्रमराम्बाष्टकम्,

१९. श्रीशारदाभुजङ्गप्रयाताष्टकम्,

२०. देव्यापराधक्षमापनस्तोत्रम्,

२१. भवान्याष्टकम् ।

इत्यादीनि त्रिशत्यधिकानि स्तोत्राणि भगवता विरचितानि सन्तिं। 'प्रपञ्चसारः', 'ललीतात्रिशती' भाष्यमपि भगवच्छङ्करेण विरचयामासः ।

एवञ्च- उपनिषत्साहित्ये'-ब्रह्मचैतन्यरूपिणी शक्तिः प्रतिपादकानि नामानि दृश्यन्ते । यथा -

त्रिपुरोपनिषत् त्रिपुरतापिन्यूपनिषत् सीतोपनिषद् अन्नपूर्णोपनि-

षद् सरश्वतीरहस्योपनिषत्, सौभाग्यलक्ष्मुपनिषत् बह्वचोपनिषत्, सावित्र्युपनिषत्, श्रीविद्याभावना, गायत्र्युपनिषत्, काली-ताराभावनोपनिषत् इत्यादय त्रिशत्यधिकानि नामानि प्राप्यन्ते । अथर्ववेदस्य सौभाग्यकाण्डे विंशत्याधिकान उपनिषदो दृश्यन्ते ।

शक्तिविषये सहस्राधिकाः ग्रन्थानां समुपलब्धाः तथैव, श्रीमद्देवीभागवतम्, मार्कण्डेयपुराणम् ब्रह्मणपुराणम् अग्निपुराण इत्यादिपुराणेषु शक्तिविषये समुल्लेखो विद्यते ।

(घ) शक्तिविषये शंकराचार्यमतम्

तत्र शङ्करः सन्यासधर्माश्रितः सन् ब्रह्मवेत्तारं गुरुमन्वेष्टुं उत्तर भारतं प्रति प्रतस्थे । पातञ्जलभाष्यरवाध्ययनावसरे विद्या गुरो मुखात् तेन श्रुतम् यद् योगसूत्रस्य प्रणेतु महाभाष्यकारः पतञ्जलि भूतलेऽस्मिन् गोविन्दं भगवत्पादानाम्ना अवतीर्णो जातः । स चेदानिं नर्मदायास्तीरे कस्यानपि गुहायां समाधिस्थोऽस्ति । तेन गौडपादाचार्याद् विधिपूर्वकं अद्वैतवेदान्तदर्शनमधीतम् । अस्मादेव गुरोः वेदान्तस्य शिक्षां गृहीत्वा कृतं प्रस्थानम् । कतिपयदिनानन्तरंवनवासिराज्यमतिक्रम्य उत्तरादिग्भागं प्रति प्रचलन्नासीत् । एकदा मध्याह्नकालिकस्य सूर्यस्य प्रचण्डतापतप्तः सन् कस्यापि वृक्षस्य छायामसेवयन् स हप्तवान् यत् समक्षं जलसंभृतसरोवरात् निष्क्रम्यदर्दुर शिशवोरावहिःक्रीडन्ति परन्तु सन्तापाकुलः पुनः पुनः ले यान्ति निस्सरन्ति च । कालान्तरे ते मूर्च्छामघीतवन्तः परन्तु तदानीवेव कृष्णसर्पस्तत्रागत्य फणमनेन तान् रक्षितुमारम्यत् । दृष्टैवविस्मयमापंन्नोऽचिन्तयत् यदत्र जन्तोरपि सहजं वैरं जहाति । एस्या घटनायाः समधिकप्रभावो जातस्तन्मनसि निर्णीतञ्च पवित्रतम स्थानमिदमिति । तत्रैव समक्षमासीत् पर्वतशिखरं यत्र च तपस्यन्तं तापसमवलोकस्य कारणं प्रपच्छ । तेन तपसोक्तं एतद्धि एतद्धि श्रृगेरी ऋषेः पवित्रं स्थानं येनात्रं नैसर्गिकशान्त्या

अखण्डं साम्राज्यमस्ति । अत एव जन्तुनापि त्यक्तो वैरभावोऽत्र । तेन संकल्पितं यदस्माकं प्रथमो संयोगोऽत्रैव भविष्यति । अनन्तरं भगवता श्रृङ्गेरी मठं व्यरचि ।

भगवतः शंकराचार्यस्य जीवनदर्शनम् -

जन्मस्थानम् -

आचार्यशङ्करस्य जीवनवृत्तस्य विषयेऽपि विभिन्नमतानि विद्यन् एव तथापि समुपलब्धै प्रमाणैर्यदुच्यते तदेवमस्ति । दक्षिण भारते केरलप्रदेशोऽस्ति । स चेदानीं त्रिवाङ्कुर कोचीनमालावार नामकेषु देशेषु विभक्तोऽस्ति । प्रदेशोऽयं विचित्र सामाजिक विषये यथा प्रसिद्धस्तथैव प्राकृतिकशोभाविषयेऽपि । अस्यैव प्रान्तस्य कालटीति-नामके ग्रामे आचार्यशंकरस्य जन्म जातम् । इयं स्थानमपि स्व पवित्रताविषये न केवलं केरले अपितु समस्तभारते प्रसिद्धमस्ति। ग्रामोऽयम् आलवाई इति नाम धेयस्य वाष्पशकटीविश्रामस्थानस्य समीपे विद्यते । संप्रति ग्रामोऽयं कोचिनराज्यस्य स्वातन्त्रोऽस्ति । अत्र श्रृङ्गेरी मठद्वारा पवित्रताया संरक्षणार्थं विविधोपायाः कृताः सन्ति । अत्र स्थले मन्दिराणि विराजन्ते ।

शङ्करस्य जन्मस्थानस्य विषये मतान्तरमप्येकमस्ति । आनन्दगिरे कथनानुसारम् आचार्यस्य जन्म तामिलप्रान्तस्य सुप्रसिद्धतीर्थ-क्षेत्रे 'चिदम्बरम्' इत्यत्र जातम् । परन्तु तत्रानेककारणैमितमतमिदं न मान्यता

विद्यते । समस्तकेरलप्रान्तस्य इयमेवास्ति मान्यता यदस्य माता 'पजुरपन्नै इल्लम्' नामकस्य नम्बुदरीब्राह्मणकुटुम्बस्य आसीत् तथा कुलोऽयं चिरकालात् 'त्रिचुर' इत्यस्य पार्श्वे निवसति । अतोऽयं कुटुम्बः केरल प्रान्तस्यैव निवासी वर्तते ।

अतः शङ्कराचार्योऽपि केरलप्रान्तीय इत्येव प्रतीयते । तत् स्थानं यत्राचार्येण स्वमातुः दाहसंस्कारो विहितस्तदपि 'कालटी' इति ग्रामस्य पार्श्वे वर्तते । अन्यदपि प्रमाणमत्र चिदम्बरम्. इत्यस्य खण्डयितुं विद्यते तच्च माध्वमतस्य आचार्याणां जीवन चरित्रे तस्य विषये 'मणिमञ्जरी' इति सर्वमान्यो ग्रन्थोऽस्ति । अस्य रचनाकारेण त्रिविक्रमभट्टेनापि शङ्करस्य जन्मस्थानम् कालटी एव निर्दिष्टमस्ति। एतत्. तु सुप्रसिद्धमेवास्ति यद् वदरीनाथस्य पशुपतिनाथस्य पुजारी न्बूदरीब्राह्मणा एवादितः भवन्तिस्म । एतैः कारणैरपि आचार्यस्य केरलदेश निवासित्वं नम्बूदरीब्राह्मणत्वञ्च सिद्यति ।

आचार्यशङ्करस्य पितुर्नाम शिवगुरुरित्यासीत् । अयं हि स्वपितुर्विद्याधिपस्य अथवा विद्याधिराजस्य एकमात्रः सन्तानोऽभवत्। पित्रावलोकं तं यत्पुत्रगृहाद् विमुखीभूय वैराग्यमभिलषति । अतस्तेन पुत्रेण स्वेच्छया अभावेऽपि तस्य समावर्तनसंस्कारः. कारितः तथा स गृहमानीत्य शिवगुरुः तपोनिष्ठो वैदिक आसीत् । सानन्दं गार्हस्थं जीवनं यापनस्य वृद्धावस्थापि समागता परन्तु पुत्रमुखदर्शनं नाभवत्।

पुत्रेच्छायाः प्रावल्येन दम्पतीनां तपस्यामेव श्रेष्ठसाधनं मत्वा तत्रैव चित्तमरमयत् ।

आचार्यस्य जीवनवृत्तम् -

आचार्यशङ्करप्रतिभावान् शिशुरासीत् । शैशवे तस्य प्रतिभाया अनुभवो जनैरकारि । वर्षत्रयाभ्यन्तरम् एव तेन स्वमातृभाषा 'मलयालम्' सम्यगशिक्षि । पञ्चमवर्षेऽस्योपनयनं संस्कारो विधिपूर्वकं सम्पन्ताङ्गतः। ततः हि स वेद शास्त्राध्यनार्थं गुरोः समीपमगच्छत् । शङ्करस्वस्य अलौकिकप्रतिभाया तथा सूक्ष्मार्थग्राहिं व्येनर्थाप्रगाढानुशीलेन विशुद्धा चरणेन च गुरुमाश्चर्यञ्चकार । गुरुकुलनिवासावसरे एक तस्य सहृदय-स्ताया अपि परिचयोऽलभता । एकदा भिक्षाटनावसरे भिक्षाय कस्या अपि विद्यवाया ब्राह्मण्या गृहमगच्छत् सापि अन्नाभावादेकम् आमलीकैफलं करे निधाय स्वीयां कारुण्यकथाम श्रावयत् । हृदये कोमलो भगवान् लक्ष्म्याः स्तुतिञ्चकारः तद् गृहं सुवर्णमयै रामलकीफलैः परिपूरितं जातम् । एवं वर्षद्वयानन्तरे बालकशङ्करसकलशास्त्रं सम्यगधीत्य गृहभागतो गृह एव बालकान् पाठयितुं प्रारभत । शङ्करस्य वैदुष्यं अध्यापनकौशलञ्च शनैः शनैः केरलाधीपतस्य राजशेखरस्य कर्णशठ कुली पस्पर्श तथा स मन्त्रीद्वारा सविनयनिमन्त्रणा प्रेषितवान् परञ्च त्यागपरिपूर्णहृदयेन शङ्करेण न चामन्त्रणं स्वीकृतं नहि स्वर्णराशिम्। अन्ततो गत्वा राजा स्वयमागत्य दर्शनं कृत्वा स्वविरचितनाटकत्रयम श्रावयत तथा समालोचनमाकर्ण्य प्रसन्नतामभजत् ।

सन्यासः -

शङ्करस्तु सन्यासस्य संकल्पं कृतवान् । परन्तु मातुः समक्षं प्रकटियितुं नं शशाक । यतो हि विधवाया मातुः स एवासीदाधारः एवम् एकतो मातुः स्नेहधिक्यमन्यतः सन्यास ग्रहणस्य प्रवलेच्छेति द्वन्द्वं तस्य ह्रदयं विकपितम् । एकदा दैवात् शङ्करेण सह माता स्नातुं नदी गतवती तत्र चैका विचित्रा घटना जाता । माता यदा स्नानानन्तरं तटे वस्त्रपरिवर्तनकर्तुं प्रारभत् तदैव सहसापुत्रस्य करुण स्वर श्रुत्वा यदा पश्यति तदा भयङ्करेण नक्रेण गृहीत् ।

शङ्कर आत्मरक्षायै प्रयन्तं कुर्वन्तं ददर्श । तत्र कमपि सहायकं अदृष्ट्वा पुत्रं च व्याकुलं वीक्ष्य तटे स्थिता रुरोद् । अन्ते पुत्रोऽपि स्वीयमन्तकालमवगत्य मातरं प्रार्थयत् । मातः ! देहि मे आज्ञां संन्यासस्य यतो हि ध्रुवं मे मृत्युरस्तीदानीम् । अतः कालेऽस्मिन् सन्याससमादाय मोक्षाधिकारीभवेयम् । तदांनीं माता सन्यासस्यानुमतिं प्रददौ । दैव वशात् तत्र नाविकाः समागच्छन् येन नक्रेण मुत्तो जातः शङ्करः तदानीं बालकः अष्टवर्षीय आसीत् । पुत्रप्राणरक्षणेन माता हर्षीति रेकेण नावगच्छत् यत् संः सन्यासीभूय गृहं परावर्तते ।

यद्यपि अष्टमवर्षे आपातसन्यासं गृहीतं परन्तु विधिपूर्वकं सन्यासग्रहणस्य बलवती इच्छाया योग्यगुरुरवेषणाय प्रेरयत तम् । यद्यपि माता एतदर्थं सहमति दातुं नोद्यता तथापि तां प्रसदयितुं शंकर प्रतिज्ञापयत्

यत्तव (मातुः) अन्तः काले ध्रुवमगत्य दाहसंस्कारं स्वयं करिष्यामि। एवं मातुः इच्छा परिपूरणाय पुत्रेण सन्यास धर्म उपेक्षितः।

आचार्यशङ्करस्योपासनापद्धतिः

सगुणोपासना -

तत्र हि सर्ववेदितमेवास्ति यदयम अद्वैववादसिद्धान्तस्य प्रतिष्ठापक आचार्य आसीत् । उपनिषत्सु लिखितवान् भाग्यभोगान् तथाऽस्य महात्मनः सकलान् ग्रन्थान् चावलोक्य सर्वदा परिपुष्टी भवति यदयं वैदिकधर्मस्य प्राण आसीत् । अद्वैतसिद्धान्तानुसारं निर्गुणोपासना आसीदस्य प्रधानतया उपासनापद्धत्यां सुस्पष्टं यत्प्रतीयते तत्सम्यग् विचार्यते -

वस्तुतस्तु आचार्यप्रवरस्योपासनापद्धतिः सगुणोपासनापूर्वकं निर्गुणोपासनात्मकरास्ति नात्र सन्देहः । वैदिक धर्मरीत्यैवास्य उपासनाविधिः सर्वत्र दृश्यते । सर्वत्र ऐतिहासिकस्य सूक्ष्मस्य विषयस्य प्रेरणेमिति। सर्वत्र मठपीठोपपीठेषु लिङ्गस्यस्थापनायाश्च सगुणोपासनया प्रतीको वर्तते । प्रसिद्धमेतदस्ति यत् शङ्कराचार्येण कौशलात् पञ्चस्फटिक लिङ्गं आनीय तत्र चतुर्णां लिङ्गानां स्थापना कृताः ।[१] काञ्चीपीठे

१. बलदेवउपाध्याय - *श्रीशङ्कराचार्य पृ. सं. १४३.*

आचार्येण सर्वश्रेष्ठस्य पञ्चमलिङ्गस्य (योगलिङ्गस्य) स्थापना कृता:। काञ्चीपीठे भगवता अस्यैव लिङ्गस्यार्चना कृतेति ।[१] एतदेव शिवरहस्य इत्यस्मिन् ग्रन्थेऽपि दृश्यते । मार्कण्डेय संहितायामपि विषयेऽस्मिन् संकेतो विद्यते । भगवता कामकोय्या पीठे योगलिङ्गः स्थापित स्तथा तत्पूजनाय सुरेश्वराचार्यो नियुक्तः ।

''काञ्च्या श्रीकामकाटौ तु योगलिङ्गमनुत्तम् ।

प्रतिष्ठाय सुरेशाय पूजार्थं युयुजे गुरुः ।।[२]

उपरोक्तकथनेनं प्रमाणितं भवति यदाचार्यस्य जीवने सगुणोपासनायाः पद्धतिरासीत् । यत्र च वैदिकधर्मे परम्परानुसारं षोडशोपचाराय कर्मकाण्डविधिरपि स्वयमेव सिद्धमस्ति ।

आचार्यः परमार्थतः अद्वैतवादी सन्नपि व्यवहारदशायां नानादेवानाम् उपासना साधकता निर्मलोऽन्तःकरणाय सम्यक् जानन्ति स्म। तेषां मते सगुणोपासना एव निर्गुणोपासनायाः साधनमस्ति । यावद्भि-साधकः सगुण ईश्वरस्योपासनां न विद्यते तावद्भिनिर्गुणं निर्विकारं ब्रह्म कथमपि प्राप्तुं नार्हति । आचार्येण स्वमपि लोकसंग्रहार्थं एतदाचरितम् । तस्य हृदयं विशालमासीत् । तत्र सांप्रदायिक क्षुद्रतायाः कृते स्तोकमपि स्थानं नासीत् । अत एव शंकरेण शिवशिवाः विष्णुः, लक्ष्मी, गणेशः, एवञ्च शक्तिविषयककानि सुन्दराणि स्तोत्राणि

१. *आनन्दागिरिः - शङ्करदिग्विजयः पृ. सं. ६५.*

२. *मार्कण्डेयसंहिता काण्ड ७२.७.*

विरचितानि । एतावता सगुणोपासना पद्धतौ भगवताश्रीमच्छङ्करा-चार्यप्रवरैः समर्थितम् इति बोध्यम् ।

शक्त्युपासना -

शक्त्युपासनाऽपि तत्र भगवताः शंकराचार्यस्य जीवने दृश्यते । शक्तिउपासनाया मातृभावस्य ब्रह्मचर्यस्य च महत्व प्राधान्येन निर्दिष्टमस्ति । तत्र हि दुर्गासप्तशत्या एकादशाध्याये नारायणीस्तुति प्रसङ्गे लिखितमस्ति -

विद्याः समस्ता तव देवी भेदाः ।
स्त्रियः समस्ताः सकला जगत्सु ।
त्वयैकया पूरितमम्बयैतत् ।
काते स्तुतिस्तव्यपरापरोक्तिः ।।[१]

अयमाशयः- विदन्त्यामिरिति विद्याः । आगमनिगम पुराण धर्मशास्त्रञ्च अङ्गोपाङ्गसर्वाणि शास्त्राणि एता विद्यास्तव भेदाः त्वत्प्रकाशा-स्त्वदंशा इति यावत् । अतस्तव विद्यानांच पार्थक्याभावादैक्ये पर्यवसिते कास्ते स्तुतिः प्रवर्तामिति शेषः । समस्ताः सर्वाः सकलाः कलाभिश्चतुष-ष्ट्या शिवागमवात्स्याय न सूत्रप्रसिद्धामि सहिता; युक्ताः । स्त्रियां समस्ता विद्यावाचका यद्वा स्त्रियोनिलौकिकदृष्ट्याः । पारमार्थिकदृष्ट्या तु समस्तविद्यावाच्याजगज्जननी कथं स्तुतिं कर्तु समर्थः भवामि,

१. *दुर्गासप्तशती ११- मन्त्र ५.*

समस्तजगत् अखलब्रह्माण्डकारणभूता स्वप्रकाशरुपा भगवति स्तवं स्तुतिं कथं भवत्येव । न कोऽपि समर्थ एव ।

अनेन शक्त्युपासनायां मातृभावस्य सर्वथा परिपुष्टि भवत्येव । एवं शक्तिं उपासकेन स्वीयां धर्मपत्नीं विहाय सर्वासु स्त्रिषु जगदम्बायाः स्वरूपमवधार्यतासु परमूज्यभावेन भाव्यं जनैरिति। वासनात्मकदृष्ट्या नकदापि ताः (स्त्रियः) द्रष्टव्याः स्युः । सर्वासु नारिसु जगदम्बाया भावनैवं शक्ति उपासनायाः यथार्थतो मातृभावो विद्यते तथा एवं भूतभावनायवितान्तः करणानां जननांमुपरि शक्तिकृपा सद्यः संभवति । अत एव शक्तेः उपासनायां मनसा वाचा कर्मणेन च ब्रह्मचर्यस्य परिपालनं परमावश्यकं वर्तते ।

शक्तिः उपासनायाः शारीरिक-मानसिकबौद्धिकञ्च परिपुष्टी भवति एवं तन्त्रोक्त आत्मतत्व-विद्यातत्व-शिवतत्वे निहित-स्थूल-सूक्ष्म-कारणदेहास्थिता आवण-मायिक-कार्मिकमल परिशुद्ध्यति । तदन्तर निमलान्तःकरणे साधकस्य स्वस्वरुपाविर्भावभविष्यति । एतद्रहस्य सम्यक् विचार्य भगवता शङ्कराचार्येण न केवलं शक्तिः उपासना कृता अपि च परोपकाराय उपासनाविषयमधिकृत्य तत् विधिमपि प्रकाशयामास । सौन्दर्यलहरीगायत्रीभाष्यप्रपञ्चसाललिता त्रिशतीभाष्ययोगसूत्रभाष्यादयप्रबलप्रमाणं विषयेऽस्मिन् प्राप्यन्ते । यति दण्डश्वर्यं विधाने आचर्यशंकरेण उपासना पद्धप्तोपरि सरलभाषायां

निर्दिष्टमस्ति । तत्र हि भगवान् शङ्कराचार्यः शाक्तसिद्धान्त प्रतिपादने प्रमाणस्वरूपेण मन्यते विद्वज्जनैः ।

तन्त्रोपाशना -

तत्राचार्येण विरचितं तन्त्रग्रन्थद्वयमपि विदुषां दृष्टिपथमवतरति । तत्र हि सौन्दर्यलहरीप्रपञ्चसारश्चेति । यद्यपि केचन विद्वांसोऽत्र सौन्दर्यलहरीं प्रति सन्देहं प्रकटयन्ति, परन्तु आचार्यस्य संदिग्धरचनासु अन्यतमास्ति । ग्रन्थेऽस्मिन् आचार्येण कवितायास्तथा तान्त्रिकतायाः उभयोरपूर्वः सामञ्जस्यं प्रदर्शितमस्ति । प्रारम्भतः ४१ श्लोकेषु तान्त्रिकंरहस्यापूर्वं प्रतिपादनं दृश्यते । अन्ते च भगवत्या त्रिपुर सुन्दर्या अङ्गप्रत्यङ्गवर्णनं वर्तते । तत्र एवमेव प्रपञ्चसारोऽपि तान्त्रिकपरम्परातः शंकस्यैव ग्रन्थोऽस्ति । अत्रापि तन्त्ररहस्यमपूर्वमुपलभ्यते । तत्र वर्णितस्य पञ्चमहाभूतस्य सूक्ष्मतमसारं सन्सारेऽस्मिन् कथं विस्तारोऽभूत् तस्योपायसम्बन्धि अति रहस्यात्मकं उपायं तत्र वर्णितमस्ति । अपि च श्रीविद्यार्णव तन्त्रे वर्णितानि गुरुपरम्परा, 'गद्यवल्लरी' इत्यस्मिन् ग्रन्थे वर्णिते परम्परानुसारेण ज्ञायते यत् आचार्य शङ्कर न केवल तन्त्रोपासक आसीत् परन्तु तन्मार्गे उत्कृष्ट आचार्योऽपि आसीत् । अनेन प्रमाणयति यत् तन्त्रोपासनापद्धतिरपि तज्जीवने आराधनायाः क्षेत्रे आसीदिति निर्विवादम् । इयं हि स तु तान्त्रिक उपासनायाः प्रबल उन्नायकः आसीत् । परन्तु तस्योपासनासात्विकमार्गस्योऽभूत् यत्र

हि वेदाविदितानुष्ठानेन तथा औपनिषद्प्रतिपादित तथ्यैः सह न न कोऽपि विरोधोऽभवत् ।

निर्गुणोपासना -

भगवान् शंकराचार्य महान् योगी निर्गुणोपासक इति लोक प्रसिद्धमस्ति । अस्य विचारे ब्रह्मणः एवं त्रैकालिकी सत्तास्ति । विषयोऽयं, ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या इत्यादि कथनेनैव पुष्णाति । समाधि विषयेऽपि अस्यै ग्रन्थैरस्य सम्यग् ज्ञानमाचरणन्तुप्रसिद्धमस्ति । सगुणोपासनाया यदाचित्ते स्थैयं भवति तदेव सविकल्पसमाधेरवसरो भवति । परन्तु तत्र जगदपि भासते । ब्रह्मज्ञानेन सह मध्ये मध्ये एवम् इमां समाधिमतिक्रम्य यदा योगी निर्विकल्प समाधौ प्रविशति तदा ब्रह्मातिरिक्तं न किमपि भासते। इयमेव जीवन्मुक्तावस्थोच्यते । निर्गुणोपासनायाः अयमेव मुख्यो विषयः। आचार्यस्य ब्रह्मसूत्रभाष्यं उपनिषदभाष्यं सर्वं परिपुष्यमस्ति यदयं निर्गुणोपासक आसीदिति । अन्ते निर्विकल्प समाधौ स्थितिः सन् परब्रह्म-ध्यायन् योगानिष्ठोऽयं स्थूल शरीरस्यपरित्यागञ्चकार इति दिग् ।

●●●

तृतीयोऽध्यायः

(क) शाक्तदर्शनम्

दृश्यते अनेनेति दर्शनं, ज्ञानसाधनंशास्त्रमित्यर्थः शक्ति-दर्शनशास्त्रमिति यावत् सर्वाणि दर्शनाणि शाक्तदर्शनादीनि स्वरूप दर्शन साधनत्वात् शाक्तदर्शन एव सर्वदर्शनेषु मूलम् ।

शाक्तदर्शनमद्वैतप्रतिपादकम् । शाक्ताश्चादैतवादिनः । तदनुसारं परमसत्ता शक्तिरेव परमतत्त्वम् । तस्या अनेकरूपाणि सन्ति । सैव चिद्रूपा-शक्तिः सैव शिवरूपा, सैवाव्याकृतप्रज्ञा सैव मूलप्रकृतिः, सैवाद्याशक्तिः सैव प्रज्ञापारमिताबोधिसत्वं जननी । सैवाद्वैतसत्ता, सैवमहाशक्तिः सैवपराशक्ति च्योच्च्यते । सैवशक्तिमाहेश्वरी ब्राह्मी-कौमारी-वैष्णवी नरसिहीं ऐन्द्रत्यादिशक्तिरुपेणाभिधीयते । सैव परमतत्वरूपापराप्रकृति-श्च्योच्यते । जगदिदं तस्या एव महांमायया: प्रकृतिलीलाऽस्ति । सैवदेवीरूपेण पूज्यते । सैव नियामिकारूपेण पूज्यते ।

शाक्तपरम्परानुसारं शक्तिरेव नानारुपधरा त्रिपुरसुन्दरीत्युच्यते। सा स्थूलसूक्ष्मपरारूपा-निर्गुणाब्रह्मरूपिणी पराशक्तिरुच्यते । तस्या स्त्रीणि रूपाणि सन्तिचिच्छक्तिर्महामायाशक्तिः प्रकृतिश्चेति । प्रलयकाले यदा सा निर्विकल्परुपेण तिष्ठति तदा चिच्छक्तिरूच्यते । यदा

सविकल्परूपेण प्रवर्तते, तदा मायाशक्तिः कथ्यते । यदा तु भौतिकत्व-रूपेण प्रसरति, तदा प्रकृतिरभिधीयते ।

शाक्तपरम्परानुसारं परमात्मनि परमशिवशक्तिः स्फुरति ततो नाद उत्पद्यते नादात्विन्दुनिर्मीयते । विन्दोः सामरस्य भङ्गात् शब्दब्रह्मजायते । तस्येच्छाज्ञानशक्तिक्रिया शक्तिरूपं वाहुत्रयम् । तस्मादेव स्थूलसूक्ष्माचसृष्टिर्जायते । एवं सा शक्तिरेव बहुधा जगद्रूपेण विपरिणमते । एवञ्चास्यामेव समस्तासृष्टिनिहिता । इयमेव शक्तिः परमशिवस्य पराशक्तिरस्ति । इयमेव त्रिपुराचिच्छक्तिरिति । अस्मिन् दर्शने शक्तिश्चाशिवसङ्गिनी जगत्सर्जिकाऽऽद्याशक्तिरस्ति । शक्त्यायुक्तः शिवः जगत्स्त्रष्टुः प्रभवति तेन विना तु स्पन्दितुमपि न क्षमः । यथा-सौन्दर्यलहर्याम् -

''शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभंवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्चादिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ।''

शक्तिहीनशिव शव एव भवति । शक्तिशिवौ विमर्शप्रकाश-रूपावभिन्नौ स्तः । शिवशक्त्योसमायोगान्नाद उत्पद्यते, नाद एव शिवेस्योच्छाशक्तिरुच्यते । नादात्विन्दुर्जायते, विन्दुरेव क्रियाशक्तिः। शिवश्च स्वयं ज्ञानशक्तिश्चोच्यते । एषां त्रिपुटीकृतशक्तिरेवेदं दृश्यमानं

जगत् । इयमेव त्रिपुटीकृतशक्तिःत्रिपुरामहामायोच्योच्यते । एकाऽपि साऽनेकरूपैर्दृश्यते । सा सर्वस्यहृदि बुद्धिरूपेण तिष्ठति । सा समस्त-ब्रह्माण्डसूत्रधारिणी संविद्रूपा महामायाऽस्ति । सा पराशक्तिर्विश्व-व्यापिका महासरश्वती-महालक्ष्मी-महाकाली चोच्यते । सा पार्वतिरूपेण ललितकलाभिसज्जिता भवति । सा दुर्गारूपेणानेकविधशस्त्रास्त्रैः सुसज्जिता भवति । स यमस्य भगिनी यमीरूपेण कौशेयोत्तरीयपरिदधाति। तस्या दृष्टिः कदापि मधुरा भवति कदापि भयङ्करा । सैव प्रज्ञोच्यते। सैव रात्रिदेवी सन्ध्या चोच्यते ।

शाक्तमते परमशिवो महेश्वरः स्त्रीरूपोऽस्ति । स्त्रीरूप महेश्वरेण-सह तादात्म्यैव शक्तितत्त्वम् । अत्र शक्तिशिवयोर्वागर्थामिव तादात्म्यं भवति । शाक्तानामधिष्ठात्री चित्कलाशब्दवाच्या श्रीविद्याभिधेया-ललिताख्या त्रिपुरसुन्दरी । त्रिपुरसुन्दर्या सह तादात्म्यस्थापनमेवास्य मुख्यो विषयः पुरुषो यदाऽऽत्मानं स्त्रीरूपं मत्वा त्रिपुर, सुन्दर्या सहतादात्म्यमनुभवति, तदात्मानं जायते । आत्मज्ञमेवाख्यः सिद्धिः शाश्वती एव । श्रीमद्भागवत्पादैः स्वरचितललितात्रिशतीभाष्ये- "ह्रीं कारबोधिता" शब्दोपरि कथयन्ति यत्- "सिद्धे पदार्थे इन्द्रियादि संभवे सति स्वत एव ज्ञानोपत्तिदर्शनात् ज्ञाने विधिरपेक्षितः, क्रियाफल-त्वाभावात् । तर्हि नित्यादिपरोक्षधर्मादिज्ञानवत् शुद्धब्रह्माभेदः वेदैकदेश ह्रींकारेणैव बोध्यते, अज्ञातज्ञापकत्वेन वेदस्वतः प्रामाण्याभ्युपगमात्

पर चैतन्यस्य च ज्ञायमानस्य परमानन्दरूपतयापुरुषार्थरूपत्वात् । अतः ह्रींकारेणैव मूलमन्त्रात्मनाबोधिता ज्ञापिता । हकाररेफेकाराणां व्यस्तत्वदशायां भिन्नभिन्नार्थकानां मेलने ह्रींकारात्मना परिणामे सच्चिदानन्दस्वरूपश्रीत्रिपुरसुन्दर्याः तदर्थत्वेन अद्वैतस्वरूपतया प्रतिमानात्। 'नान्योऽतोस्तिद्रष्टा' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' "एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जल चन्द्रवत्' इत्यादिश्रुतेः ।"[१]

"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" "तत्त जिज्ञासस्व" "आत्मानं पश्येत्" इत्यादि लिङ् लोटतव्य प्रत्यायानामर्हतार्थकतया न विधित्वमिति सिद्धान्तः ।" इत कथनानुसारं शक्तिरेव सर्वस्वम् ज्ञायते ।

चिच्छक्तिः -

शिवस्य प्रकाशरूपतैव चिच्छक्तिरस्ति । चिच्छक्त्यैव परमशिव आत्मानं प्रकाशयति । इयमेव चिच्छाक्तेः स्वेच्छया विश्वमुन्मीलयति तस्या उन्मुलनमेव चिच्छक्ते र्विस्तारः । यदा सा स्वयमात्मानं विस्तारयति तदा विश्वस्योन्मीलन भवति । यदा तु विस्तारमवरुणद्धि तदा विश्वस्य निमीलनं भवति ।

आनन्दशक्तिः -

"परमशिवस्य स्वातन्त्र्यमेवानन्दशक्तिः"[१] । अनया शक्त्यैव शिवः आनन्दरूपोऽस्ति, किन्तु परमशिवस्यायाभानन्दो ब्रह्मानन्दः

सर्वथा भिन्नः । आनन्दास्यानुभूतिरेवास्य स्वातन्त्र्यमस्ति । तस्य परम शिवस्य चिदंशः प्रकाशः आनन्दाँश्च विमर्शोऽस्ति तस्यैव परमशिवस्य चिदंशः शिवः आनन्दाँशश्च शक्तिरुच्यते । परनिरपेक्षात्मपूर्णताप्रतीतिरेव तस्यानन्दः । अभिनवगुप्तमतानुसारं शक्तिः चमत्कृतिरुच्यते ।

इच्छाशक्तिः -

परमशिवस्य स्वातन्त्र्यस्य चमत्कृतिः स्वेच्छाशक्तिः । परमशिवस्येच्छाशक्तिरेव जगत्दुन्मीलति निमीलयति च । परमशिवोऽनयेच्छाय शक्त्यैव समस्तान् पदार्थान् सृजति । एवं सर्जनात्मकेच्छास्फुरेणमेवेच्छाशक्तिः ।

ज्ञानशक्तिः -

परमशिवस्येच्छाशक्तिर्यदा ज्ञेयतारूपं धारयति तदा तत्प्रकाशनशक्तिर्ज्ञानशक्तिरुच्यते । तन्त्रशास्त्रानुसारमिच्छाशक्त्या परिणामिताऽऽमर्शरुपा शक्तिरेव ज्ञानशक्तिः[१] । वेद्यपदार्थस्य सामान्यज्ञानमेवा पदस्यार्थः । इच्छाशक्तिरेव ज्ञानशक्तेराश्रयः । ज्ञानशक्तिरेव सर्वज्ञो महेश्वरः । अस्यामेव निखिलं जगन्निहितम् । अनया शक्त्यैव परमशिवो निखिलान् पदार्थान् प्रकाशयति ।

क्रियाशक्तिः -

क्रियाशक्तिनिर्माणात्मिका शक्तिरुच्यते । सर्वाकारधारित्वयोग्यता वा क्रियाशक्तिः । अनया शक्त्यैव परमशिवो विविधरूपतां

धत्ते । निखिलं जगदस्याक्रिया शक्तिरेवरूपम् । उन्मीलनं निमीलनं चास्याः स्वभावः । प्रसरन्त्यामस्या जगदुन्मिषीति निवृत्तप्रसारायश्च निंमिषति। इयमेव क्रियाशक्तिः स्वेच्छया जगदुत्मलियति निमीलयति च ।

एकामेव भगवतीं नाना नामरूपैर्गृणह्यागमविदः परब्रह्म-महिषी महाविद्या महामाया महात्रिपुरसुन्दरी ललीतेति । एकैव सा कार्यकंकारणरूपा विश्वस्य, स्वात्मानं विश्ववपुषा परिणयतुं चिदानन्दाकारं विभर्ति । वस्तु तस्तु 'सर्वं शाक्तमजीजनत्' इति सिद्धान्तेन दृश्यमांनं सकलं जगत् देवीमयमेव ।

''कुण्डलिनीस्वरूपम्''

कुर्णलिन्या अर्थविश्लेषणम् -

कुण्डेति शिवे लीना या शक्तिः सा कुण्डली । आसदाशि-वादिदि्क्षित्यन्तं नयनशीलत्वाप्रसरोन्मुखा सा कुण्डलिनीति शब्धते। सा एकैव द्विप्रकाराकुलाकुलश्च ज्ञायते विद्वद्धिः । अकुलं कुण्डलिनी परानन्दाकारा जगदानन्दकारा इति निरतिशयपूर्णाऽहन्तानुसानात्मिका स्वात्मविश्रान्तिसत्वत्वा विश्वोतीर्ण रूपा परप्रमातृलक्षणा पराख्या कुण्ड-लिनी तु विश्वमेयरूपा यत् "कुलं हि परमा शक्तिः" माहामायावाऽस्ति।

श्रीमच्छङ्कराचार्यवरैरपि स्वरचितसौन्दर्यलहर्यां शक्तिशक्ति-मतोस्समरससम्बन्धत्वं भूरिशः गीतम् । यथा -

''शरीरं त्वं शम्भोश्शशिमिहिरवक्षोरुहयुग्मं

तवात्मानं मन्ये भगवति नवात्मानमनधम् ।

अतश्शेषः शेषीत्ययमुभयसाधारणतया

स्थितः सम्बन्धो वां समरसपरानन्दपरयोः ।।"१

अर्थात् भगवती एव शम्भोः शरीरम् । कीदृक्, शशिमिहिरवक्षोरुहयुगसान्तपान्तरूपवर्णकुचयुगं तवात्मानं तव मन्त्रं भगवति । शिवात्मकं मन्ये । अन्तः समरसो यः परानन्दः, तत्परयोः शेषः अङ्गं शेषो प्रधानं अयं सम्बन्धो वा युवयोः शिवशक्त्योः स्थितः दूरात् शक्त्यंसमप्रधानत्वादिति भावः ।

कुण्डलिनीस्वरूपम् -

अथ 'यथाण्डे तथा पिण्डे' इति रीत्या मानवशरीरे कुण्डलिनी स्वरूपं निर्दिश्य तत्सम्बन्धे किञ्चिद् वर्ण्यते -

परितो मण्डलीकृत आकारो यस्या सा आवेष्टनि का नाम नाडी शतान्विता मर्मस्थानं मानवशरीरे समाश्रिताऽस्ति ।

अत एतेन विज्ञातं भवति यत् कुण्डलिनी पावनी पवनसम्बन्धिनी परमा शक्तिरस्ति । सा वीणा दण्डस्योपरिभागे यस्तन्त्रीसूत्रवेष्टनरूपा आवर्तस्तत्सदृशी, सलिलावर्तनसन्निभा, यतः शीतार्ततया सुप्तस्य भोगीन्द्रस्य भोगवद् बद्धमण्डली सर्वप्राणगतानाडी शतैरावृत्तासुषुम्ना नाम्ना प्रसिद्धा काचिन्नाडी पवमानेन आन्त्रवेष्टनिका इति सुषुम्ना नाम्ना प्रसिद्धा काचिन्नाडी पवमानेन वायुना अनारतं सस्पन्दा तिष्ठन्ति । तस्या नाड्याः कदलीकोश-

वन्कोमलैः आभ्यान्तरेकुपितभुजङ्गिनीव अनिशं निःश्वासद्रुपास्पन्दना हेतुत्वं गता उर्ध्वीकृतमुखी सर्वासां शक्तीनाम् उल्लासहेतुः पावनी परमा शक्तिः संस्थिता ।

अस्यामेव प्राणशक्तौ हृदयकोशगाः समस्ता नाडीसम्बन्धाः सिद्धाः स्पन्दस्पर्शसंवित्कलाहेतुः स्पर्शानुभवहेतुश्च अमला सैव पावनी शक्तिरन्तःकुण्डलिनीत्युच्यते । सैव पराकुण्डलिनी नाम्नाऽभिधीयते। यदा सा अन्तर्बहिरभ्यासक्रकैः जागरिता भवति तदा जन्मान्तरीयरूपेणा स्थिता या अविद्या सा विनश्यति । पराकुण्डलिनी रुद्र-विष्णु-ब्रह्मादि-ग्रन्थभित्वा सुषुम्णामार्गेण सहस्रारव्य चक्रेस्थिते न शिवेन सह मिलतीति।

वाहिवाऽपराख्ये तु अष्ट प्रकृतिरूपा सा कुण्डलिनी अष्टधा भवति । तद्यथा -

१. कूलनेन बन्दनेन हेतुना 'कला' इति ।

२. चेतनेन ज्ञानोत्पादनेनेति 'चित्' ।

३. जीवनादुच्छ्वासनिः स्वासप्रवर्तनाद् जीव इति ।

४. मननात् स्मरणहेतुत्वान्मन इति स्थितम् ।

५. संकल्पाच्च संकल्पशब्दवाच्या शक्तिः ।

६. संकल्पाद्विविधमनोरथकल्पनात् सा संकात्मिकात् ।

७. बोधनन्निश्चयोत्पादनात् बुद्धिः ।

८. अहमित्यभिधानात् अहंकारात्मतां यांता इति पुर्यष्टक वाच्या शक्तिः ।

एवं सृष्ट्यादिहेतोः प्रकृतेरष्टधा स्वरूपं भगवता श्रीकृष्णेन अर्जुनाय गीतायां कथितम् -

''भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ।।''

अन्यत्रापि -

''भुजङ्गाकाररूपेण मूलाधारं समाश्रिता ।
शक्तिः कुण्डलिनी नाम विसतन्तुनिभाऽऽशुभा ।।''
आशुभा क्षणप्रभा विद्युन्निमेत्यर्थः ।

जागरणोपायः -

मूलकन्दं फणाग्रेण दृष्ट्वा कमलकन्दवत् ।
मुखेन पुच्छं संगृह्य ब्रह्मरन्ध्रं समाश्रिता ।।
पद्मासनगतः स्वस्थो गुदमाकुञ्च्य साधकः ।
वायुमूर्ध्वगतिं कुर्वन् कुम्भकाविष्टमानसः ।।
वाय्वाघातवशादग्निः स्वाधिष्ठानगतोज्वलन् ।
ज्वलनाघातपवनचातैरुन्निद्रितोऽहिराट् ।।
रुद्रग्रथिं ततो भित्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यतः ।
ब्रह्मग्रन्थिं च भित्त्वैव कमलानि भिनक्ति षट् ।।

सहस्त्रकमले शक्तिः शिवेन सह मोदते ।

सा चावस्था परा ज्ञेया सैव निर्वृत्तिकारणम् ।।''[१]

''श्रुतिरपि भगवत्याः चरणाम्बुजसुद्याधारासारैः प्रपञ्चसेचनं प्रतिपादयति'' यथा -

''लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् । ज्योतिष्मभाजमानं महस्वत्। अमृतस्य धारा बहुधादोहमानम् चरणं न लोके सुधितान् दधातु'' भूतिश्रुतेरस्यार्थः ''लोकस्य स्वनिवासस्थानस्य सायुजस्य वा सार्य्यादेर्वा ब्रह्मलोकादेवी द्वारं, तत्प्रापकमित्यर्थः । अर्चितम् अर्चीषि मयूखाः अस्य सन्तीति अर्चितम्, अर्चिष्मदित्यर्थः । छान्दसः सकार लोपः । मयूखाः किरणाः । पवित्रं स्वयमतिशुद्धम्, अन्यशुद्धिहेतुश्च। 'ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत्' इत्यावेदनम् अर्चिष्मत्स्तुत्यर्थम्'' ।

शाक्तदर्शनस्यैतिहासिकपरम्परा आद्या शक्तिश्च -

अस्माकं भारतवर्षस्याधुनिकगवेषणया सिद्धमेव जातमस्ति यत्- शक्त्युपासनायाः अस्तित्वमतिप्राचीनकालेऽपि आसीत् एवं शक्त्युपासनंपि अनादिकालादारभ्य अध्यावधि ब्रह्म इव सत् दृश्यते ।

विषयेऽस्मिन् सृष्टिप्रक्रियावलोकनेनापि शक्तिः सामर्थ्यविद्भिः स्वीक्रियते एव । यथा सृष्टिक्रमे कारणब्रह्म आदि संकल्पः ''एकोऽहं बहुस्याम्''[१], अर्थादेकोऽहं बहुभवामीति संकल्पः । ब्रह्मण इच्छा सैव आद्याशक्तिर्महाविद्योच्यते । एवमेव छान्दोग्योपनिषदयपि यथा-

'तदैक्षत् बहुस्यां प्रजायेय''[२], अन्यत्रापि स ईक्षत् लोकान्नुसृजै' इति। अस्मादेव कारणात् यथार्थता जगज्जननी जगदम्बां वास्ति । इत्थं ब्रह्माण्डं त्रिदेवो ब्रह्म-विष्णु-महेशा इति अनयैव आद्याशक्तिबलेन सृजन्ति । ऋग्वेदेऽपि शक्तिविषये सविस्तारमुपलंभ्यते । तत्र यदुल्लेखोऽस्ति यत् एकया 'अजया' अनेकाः प्रजाः समुत्पन्नाः सैव अजा इयमेव आद्याशक्तिरस्ति, विश्वस्याखिलं अस्थित्वं यथा चेतनाज्ञानप्रकाश आनन्द-क्रिया-सामर्थ्यादयोऽस्याः एव शंक्त्या कार्याणि सन्ति । केनोपनिषदि ''स्वर्णवर्णोमाया उत्पत्तीदेवाअजानन् एतत् प्रमाणेनैवं असुराणामुपरि अस्माकं विजयोऽजायत्''[३] एवमित्यादिवृत्तान्तेन शक्तिः सामर्थ्यस्य सुस्पष्टत्वयस्त्येव । वेदेष्वापि वर्णिता तन्माता मुख्यपरमो-पास्या च शक्तिः गायत्री अपि आद्याशक्तिरस्ति या हि भवबन्धनात् त्रायन्ती सती मुक्तिः प्रदोच्यते । एवमेव वेदान्तस्य ज्ञानमार्गस्य च प्रतिपाद्या 'विद्या' यया अविद्यायानाशो भवति । तया सहैवं ब्रह्मावाप्तिः सापि इयमेव आद्या शक्तिरस्ति । योगदर्शनस्य प्रसिद्धा शक्तिः कुण्डलिनी अपि आद्या शक्तिरेवास्ति । उपासनायाः भक्तिमार्गस्य च ह्लादिनीशक्तिः तथा दुर्गा-सीता-राधा-लक्ष्मी-सरश्वती-गायत्री चेत्यादि यत्कृपाकटाक्षेण इष्टप्राप्तिर्भवति ताः सर्वा इयमेव आद्या शक्तिर्विद्यते । एतादृशशक्ति-सत्ताया आदिकालतः स्वर्गमोक्षानन्दसकलकष्टनिवारणादि सामर्थ्य तदुपासनञ्च सिद्धमेव जातम् ।

(ख) शाक्तदर्शने शक्तिमहत्त्वम्

परा पश्यन्ति मध्यमा वैखरीभेदात् शब्दशक्तिश्चतुर्विधा भवति ।

आचार्यशंकरेण स्वविचितग्रन्थप्रपञ्चसारे निगदतिम् -

मूलाधारात् प्रथममुदितो यश्चभावः पराख्यः

पश्चात्पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः

व्यते वैरवर्यथ रुरुदिषोः जन्तोः सुषुम्णा

बद्धस्तस्माद्भवति प्रवनप्रेरिता वर्णसंज्ञा ।

सृष्टिविभागः -

१. अर्थमयी सृष्टिः - शिवादि क्षित्यन्त षट्त्रिंशत्तत्वरूपा

२. शब्दमयी - परादिवैखर्यन्ता

३. चक्रमयी - विन्द्वादिभूगृहान्ता

४. देहमयी - स्थूल-सूक्ष्म-कारणादिरूपा

तदैक्षत इति श्रुतेः-

विमर्शशक्तिरेव सिसृक्षाया विन्दुरूपेण परिणमति-

यथा यथान्यग्रोधबीजस्थः शक्तरूपो महाद्रुमः

तथा हृदयबीजस्थं जगदेतच्चराचरम्' ।। भागवते -

वरिवस्यारहस्ये तु -

नैसर्गिका स्फुरता विमर्शरूपास्य वर्तते शक्तिः ।

तद्योगादेव शिवो जगदुत्पादयति पाति संहरति ।।

सावश्यं विज्ञेया यदपरिणामादभूदेषा ।

अर्थमयी शब्दमयी चक्रमयी देहमय्यपि च सृष्टिः । अर्थात् -

१. अर्थमयी - शिवादिधरण्यन्त षड्त्रिशत्तत्त्वरूपा

२. शब्दमयी - परादिवैखर्यन्ता

३. चक्रमयी - विन्द्वादिभूगृहान्ता

४. देहमयी - स्थूलसूक्ष्मकारणादिरूपा

१. अर्थमयी सृष्टिः -

आगममतानुसारेण प्रलयकाले समस्तषड्त्रिंशत्तत्वसमूहः परावाचि शब्द ब्रह्मणि विलीयते एवं सृष्टिकाले आर्विभवति च ।

षड्त्रिशत्तत्त्वानि यथा -

शिवः, शक्तिः, सदाशिवः, ईश्वरः, शुद्धविद्या, माया, विद्या, कला, रागः कालः, नियतिः पुरुषः प्रकृतिः बुद्धिः अहंकारः मनः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, पञ्च तन्मात्रा पञ्चमहाभूतानि एतानि षट्त्रिंशत्तत्वानीति ।

अथैषां लक्षणानि -

१. शिवत्वनाम - शिवत्वंनाम इच्छाज्ञान क्रियात्मक केवलपूर्णानन्दस्वभावस्वरूपः परमशिव, एव ।

२. शक्तिः - अस्य जगत्स्रष्टुमिच्छापरिगृहीतवतः परमेश्वरस्य प्रथमस्पन्द एवेच्छाशक्तितत्वम्, अप्रतिहतेच्छत्त्वात् ।

३. सदाशिवः - सदेवांङ्कुरायमाणमिदं जगत् स्वात्मना हन्तयाच्छाय स्थितरूपं सदाशिवतत्त्वम् ।

४. ईश्वरः - अङ्कुरितं जगदहन्तयावृत्त्यस्थितमीश्वरतत्त्वम्।

५.शुद्धविद्या - अहन्तेदन्तयोरैक्यप्रतिपत्तिः शुद्ध विद्या।

६. माया - स्वस्वरूपेषु भावेषु भेदप्रथा माया इति ।

स्वरूपं गुहयित्वा संकुचितग्राहकतामश्नुते तदा पुरुष-संज्ञयाः अयमेव मायामोहितः कर्ममोहितः संसारी परमेश्वरादभिन्नोऽपि अस्य मोहः परमेश्वरस्य न भवेत् । इन्द्रजालमिव ऐन्द्रिजालिकस्य स्वेच्छया संपादितभ्रान्तेः विद्याभिज्ञापितैश्वर्यस्तु चिद्घनो मुक्तः परमशिव एव ।

७. कला - कलानाम अस्य पुरुषस्य कश्चित् कर्तृत्ता हेतुः इति ।

८. विद्या - किञ्चिज्ज्ञत्वकारणम् ।

९. रागः - विषयेषु अभिषङ्गः

१०. कालः - कालो हि भावना भासनाभासनात्मकानां क्रमोऽवच्छेदको भूतादिः ।

११. नियतिः - ममेदं कर्तव्यं नेदं कर्तव्यम् इति नियमनहेतुः ।

१२. प्रकृतिः - महदादिपृथ्वीव्यन्तानां तत्वानां मूलकारण-मिति प्रकृतिः ।

१३. बुद्धिः - सत्वरजतमसां साम्यावस्था अविभक्तरूपा निश्चयकारिणी विकल्पप्रतिविम्बधारिणी बुद्धिरिति ।

१४. अहंकारः - अहंकारोनाम ममेदं न ममेदमित्यभिमानं साधनम् ।

१५. मनः - संकल्पसाधनम् ।

शब्दस्पर्शरूपगन्धात्मकानां विषयाणां क्रमेण ग्रहणसाधनानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि । शब्द-स्पर्शरूपरसगन्धाः सामान्याकाराः पञ्चतन्मात्रा। आकाशम् अवकाशप्रदम् । वायुः सजीवनम् , अग्निर्दाहकः पाचकश्च, सलिलमाप्यायकं द्रवरूपं च भूमिर्धारिका इति लक्षणात्मिकार्थसृष्टिः। एतानि षट्त्रिंशत् तत्वरूपाणि तत्वातीता सा श्रीविद्येति सिद्धम् ।

२. शब्दमयी सृष्टिः -

शब्दमयी-परादिवैखर्यन्ता

कालेन भिद्यमानस्तु स विन्दुर्भवति त्रिधा ।

बिन्दुभेदः

कारणबिन्दुः	कार्यबिन्दुः
(परावाक्)	पश्यन्ती-मध्यमा वैखरी वाक्
(शान्ता)	(वामा जेष्ठा रौद्री)
(अम्बिका)	(इच्छा ज्ञानं क्रिया)
	(ईश्वरः हिरण्यगर्भः विराटः)

अव्यक्तकारणबिन्दुः यदा पश्यन्त्यादकार्ये सृष्टिसंलग्ना तदा कारणबिन्दु 'रव' 'शब्दब्रह्म' नाद शब्देन व्यवह्यते -

'स रवः श्रुतिसम्पन्नैः शब्द ब्रह्मेति गीयते' इति वचनात्। आचार्यशंकरेण प्रपञ्चसारे -

मूलाधारात् प्रथममुदितो यश्चभावः पराख्यः ।
पश्चात्पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः ।
व्यक्ते वैरवर्यथरुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्णा
बद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरिता वर्णसंज्ञा ।।

परा- मनोबुद्धिभेदनपूर्वकपूर्णाहम्भावसमर्थयोगिजनानाञ्कृते श्रुतिगम्येव अवाङ्मनसगोचरात् ।

पश्यन्ती- महत्तत्वभित्वा ये तुरीयावस्थां प्नुवन्ति सः पश्यन्तीवाक् शृणोति नादात्मकमनः संयोगात् ।

मध्यमा- स्वबुद्धिसंयोगात् विमलात्मकबुद्धियुक्तमध्यमा वाक् शृणोति ।

वैखर्या तु सर्वेषामधिकार एव ।

''अकचटतपयाद्यैः सप्तभिर्वर्णवर्गै-
र्विरचितमुखबाहापादपद्माख्यहृत्का ।
सकलजगदधीशा शाश्वता विश्वयोनि-
र्वितरतु परिशुद्धिं चेतसः शारदा वः ।।''[१]
शब्दब्रह्मेति यत्प्रोक्तं तदुद्देशः प्रवर्त्यते ।
अतः परमवाच्यं हि स्वयं वेद्यस्वरूपतः ।।
शब्दब्रह्मेति शब्दावगम्यमर्थं विदुर्बुधाः ।
स्वतोऽर्थानवबोधत्त्वात् प्रोक्तो नैतादृशो रवः ।
स तु सर्वत्र संस्यूतो जाते भूतकरे पुनः
आविर्भवति देहेषु प्राणिनामर्थविस्तृतः ।।''[१]

तत्र तत्त्वसंज्ञा परावाक् तदर्थरूपिणी प्रकृतिः तत्त्वान्तं पश्यन्ती तदर्थात्मकम् इन्द्रियान्तं मध्यमा तदर्थात्मकं पञ्चीकृतं वैखरी तदर्थात्मकमिति अवगन्तव्यम् । शब्दब्रह्मेति यत् प्रोक्तं स रवः श्रुति-सम्पन्नैरित्यत्र तदुद्देशः । तस्य क्रमेण वैखरीरूपो द्देशः उपदेशः

प्रवर्त्यते ।

ननु वैन्दवतत्त्वरूपशब्दब्रह्मणोऽपि ऊर्ध्वं परावाग्रूपायाः तत्त्वसंज्ञायाः तत्साक्षिणः तत्त्वस्य चोद्देशनं यथार्थ्योपदेशनमत्कृत्या कोऽयं शब्दब्रह्मोदेशः क्रियत इति तयोरुद्देष्टुमशक्तत्वादित्याह अतः परमिति । अवाच्यत्वे हेतुः स्वयं वेद्येति । आत्मा स्वयंवेद्यत्वेन अवाच्यः । शक्तेरपि तदभिन्नत्वात् तद् व्यतिरेकेणाऽभावाद्वा अवाच्यत्वमेव। स्वयंप्रकाशत्वेन वचनापेक्षाभावादितिवार्थः ।

ननु शब्दब्रह्मेति श्रोत्रग्राह्य एव सूक्ष्मो व्याप्यः शब्दः न वैन्दवं तत्वमिति कोचिदिति न इत्याह- शब्दब्रह्मेति । शब्दोच्चारणकाले तत्साक्षितयाऽन्तरत्वेन अवगम्यमर्थं विन्द्वात्मकमित्यर्थः ।

इतरस्य न प्रकाशकशब्दरहस्यत्वं ब्रह्मत्वं चेत्याह- स्वत इति । विन्द्वात्मकप्रकाशात्मकत्वं विनाऽनबोधकत्वात् तत्प्रोक्तो रवो न शब्दब्रह्मेत्यर्थः ।

स्वामिप्रेतस्य शब्दस्य ब्रह्मत्वं प्रकाशकत्वं चास्तीत्याह- सत्विति । सः शब्दावगम्योऽर्थः पूर्वोक्तः सर्वत्र संस्यूतः कारणत्वात् । तु शब्दो विशेषावधारणार्थः । अतस्तस्य प्रकाशकत्वं च- युक्तमित्याह- जाते इति । प्राणिनां देहेषु वैखर्या तदभिमतया विनापि यावदर्थः व्याप्यः संङ्कल्पविकल्पनिश्चयविमर्शनात्मना आविर्भवतीत्यर्थः ।

तत्रादौ अकचटतपयाद्यैः इत्यादिश्लोकेअकारादयः षोडश

स्वराः प्रथम वर्गः कादयः पञ्च द्वितीयः। चादयः पञ्च तृतीयः टादयः पञ्च चतुर्थः तादयः पञ्चमः पादयः पञ्च षष्ठः यादयः चत्वारः सप्तमः शादयः पञ्च अष्टमः । एतादृशा भगवती मातृका त्रिपुरसुदरी इति । देहस्थितेषु नव चक्रेषु स्थिता भगवती हृदयकमलमण्डले प्रकटीभवति । सा एव स्वयंवेद्यस्वरूपा इति ।

श्रीतन्त्रसद्भावे-

सर्वे वर्णात्मका मन्त्राः देवशक्त्यात्मकाः प्रिये ।
शक्तिस्तु मातृका ज्ञेया मातृका तु शिवात्मिका ।
या सा तु मातृका लोके परतेजःसमन्विता
तया व्याप्तमिदं सर्वमाब्रह्मभुवनान्तरम्'' ।।

तथैव क्रोधभट्टारक श्रीदुर्वासाविरचिते त्रिपुरामहिन्मस्त्रोत्रे-

आदिक्षान्तसमस्तवर्णसुमणिप्रोतेवितानप्रभे
ब्रह्मादिप्रतिमाभिकीलितषडाधाराब्जकक्षोन्नते
ब्रह्माण्डाब्जमहासने जननि ते मूर्तिं भजे चिन्मयीं
सौषुम्णायतपीतपङ्कजमहामध्यत्रिकोणस्थिताम् ।।

भगवत्पादैरपि-

शिवः शक्तिः कामः क्षितिरथ रविः रीतिकिरणः
स्मरो हंसः शत्रुस्तदनु च परामारहरयः ।
अमी हृल्लेखाभिस्तिसृभिरवसानेषु घटितो ।

भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवताम्'' ।।

मातृका स्वरव्यञ्जनादिसकला शब्दमयी भगवत्यैष स्वरूपा एव । सर्वे वर्णा बीजात्मकाः पूर्णाः च । श्रीविद्यायाः प्रसङ्गे तु वशिन्यादयः शक्तयः पञ्चाशाद् वर्णत्मिका एव । तत्र वशिनीशक्तिः स्वरात्मिका। स्वराः षोडश अकारादयः ।.

योगशिखोपनिषदि -

सर्वे वाक्यात्मका मन्त्रा देदशास्त्राणि कृतस्नशः ।
पुराणानि च काव्यानि भाषाश्च विविधा अपि ।
सप्त स्वराश्च गाथाश्च सर्वे नादसमुद्भवाः ।
एषा सरस्वती देवी सर्वभूतगुहाश्रया ।

शब्दब्रह्मणः शान्तावस्थत्वम् -

अहमित्येव यः पूर्णः पुरुषः पुष्करेक्षणः
स्वभावः सर्वभावानामभावानां च वासव ।
इदंतयावलीढं यत् सदसज्जगति स्थितम् ।।
तत्तल्लक्षणवन्तो ये तदहंत्वे विलीयते ।
विलीनेदम्पदद्वीपः प्राप्तैकध्यश्चिदम्बुधिः ।।
अवबोधात्मिकाया मे या प्रत्यगवमर्शिता ।
सा स्फुरता महानन्दा शब्दब्रह्मेति गीयते ।।

तथैव-

शब्दोदयपुरस्कारः सर्वत्रार्थोदयः स्मृतः ।

अर्थशब्दप्रवृत्त्यात्मा शब्दस्य स्थूलता हि सा ।।[१]

शब्दस्योदयः प्रथमम्, अनन्तरमर्थस्येति तान्त्रिकसिद्धान्तः श्रुतावपि । "नामरूपे व्याकरवाणि" इति नाम व्याकरणं पूर्वं ततो रूप व्याकरणमुक्तं वेदितव्यम् ।

बोधोन्मेशः स्मृतः शब्दः शब्दोन्मेषोऽर्थ उच्यते

उदच्छब्दोदयः शक्तेः प्रथमः शान्ततात्मनः ।

स नाद इति विख्यातो वाच्यतामसृणस्तदा

नादेन सह शक्तिः सूक्ष्मेति परिगीयते ।[२]

श्रीमद्भागवतेऽपि-

स एष जीवो विवर प्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः।

मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्यरुपं मात्रास्वरो वर्ण इति स्थविठठः ।।

स्थूल सूक्ष्म सूक्ष्मतर रुपेण, वैखरी मध्यमा पश्यन्तीरुपेण, पामश मध्यमोत्तमाधिकारी विषयभूतमेव ।

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि

तानि विदुर्ब्रह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति

तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ।

शब्दावस्था

परा पश्यन्ती मध्यमा	**वैखरी**
स्फुटचैतन्यात्मिका	अस्फुटचैतन्यात्मिका
प्रस्फुट नादात्मिका	स्फुटा
अनन्तव्योमव्याप्तान्तव्योम्नि	नादहीना
मूलतः बीजात्मिक	वाह्योन्मुखी
नित्याभिव्यक्तमूले	पाशववाक्
मध्यमा वाक् पश्यन्ती वाक्	अनित्य
परा वाक्	
व्यक्ताव्यक्त अवाक्त अव्यक्त	देहात्मभावोन्मुखी
	मूलाधारी-मुखी
	निम्नाभिमुखी
	वैखरी वाक्

वाणिरुपेण शक्तिः

शक्ति विमर्शः	शिव प्रकाशा
अम्बिका शान्ता	परावाक्
वामा इच्छाशक्तिः	पश्यान्ती वाक्
जेष्ठा ज्ञानशक्तिः	मध्यमा वाक्
रौद्री क्रियाशक्तिः	वैखरी वाक्

परावाक् -

आत्मनः स्फुरणं पश्येद्यदा सा परमा कला ।

अम्बिकारूपमापन्ना परावाक् समुदरिता ।।

पश्यन्ती वाक् -

इच्छाशक्तिः यदा सेयं पश्यन्ती वपुषा स्थिता ।

मध्यमवाक् -

ज्ञानशक्तिस्तथा जेष्ठा मध्यमा वागुदीरिता ।

ऋजेरेखामयी अत्र शृङ्गाराग्ररेखाकारामध्यमा वागुदीरिताः ।।

वैखरी वाक् -

क्रियाशक्तिस्तु रौद्रीयं वैखरी विश्वविग्रहा इति वचनम् -

विन्दुः शिवात्मको बीजः शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः

समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः ।।

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्

आसीच्छक्तिस्ततो नादः नादाद्विन्दुः समुद्भवः ।।

चक्रमयी सृष्टिः -

विश्वसर्जनमेव पराशक्तेः स्फुरतां, तस्याः सृष्टिरूपत्वात्। तदा षट्त्रिंशत्तत्वा त्यकविश्वसृष्टिकाल चक्रस्य विश्वमयस्य परदेवतां चक्रस्य संभवः ।

योगिनीहृदये - यदा सा परमा शक्तिः स्वेच्छया विश्वरूपिणी।

स्फुरत्तामात्मनः पश्येत्तदा चक्रस्य संभवः ॥

यदा यस्मिन् काले प्राणिनामदृष्टवशात्स्वान्तःसहृतिविश्व सिसृक्षया सैव शक्ति विमर्शरूपिणी स्वेच्छया विश्वरूपिणी विश्वं सृजति शिवः तटस्थ उदासीनः -

न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वभाविकी ज्ञानबलक्रिया च।।[१]

श्रीविद्यारत्नाकरे -

विन्दु त्रिकोणवसुकोणदशार युग्म-,

मन्वश्रनागदलसंयुतषोडशारम् ।

वृत्तत्रिभूपुरयुतं परितश्चतुर्धाः

श्रीचक्रमेव मुदितं परदेवतायाः ।

''चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः

शिवशक्तिमयं ज्ञेयं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः ।।[२]

भैरवयामले चन्द्रज्ञानविद्यायां शिव आह पार्वतीम् -

चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः ।

नवचक्रैश्च संसिद्धिः श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः ।।

त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा ।

चतुर्दर्शारं चैतानि शक्तिचक्राणि पञ्च च ।।

विन्दुं चाष्टदलं पद्मं पद्मं षोडशपत्रकम् ।

चतुरश्रं च चत्वारि शिवचक्रान्यूनक्रमात् ।।

त्रिकोणे वैन्दवं श्रिष्टम् अष्टारेष्टदलाम्बुजम् ।

दशारयोः षोडशारं भूगृहं भूवनाश्रयो ।।

शैवानामपि शाक्तानां चक्राणां च परस्परम् ।

अविनाभावसम्बन्धं को जानाति स चक्रवित् ।।

त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा ।

मनुकोणं चतुष्कोणं कोणचक्राणि षट् क्रमात् ।।

मूलाधारं तथा स्वाधिष्ठानं च मणिपूरकम् ।

अनाहतं विशुद्धाख्यमाज्ञाचक्रविदुर्बुधाः ।।

तवाधारस्वरूपाणि कोणचक्राणि पार्वति ।

त्रिकोणरूपिणी शक्तिः विन्दुरूपाश्शिवः स्मृतः ।।

अविनाभावसम्बन्धः तस्माद्विन्दुत्रिकोणयोः । इति

यथा देवता मन्त्ररूपा तथा यन्त्रमपि मन्त्रमयं प्रोक्तं । यथा मन्त्रो देवतारूपस्तथा यन्त्रमपि देवतारूपमुच्यते ।

यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तम् देवता मन्त्ररूपिणी ।

मन्त्रवत् पूजितोदेवो सहसैव प्रसीदति ।

यथा सर्वव्यापको निर्गुणो निष्क्रियश्चात्मा शरीरावच्छिन्नः सगुणरूपतां स्वकर्मविपाकानुसारं भोगापवर्गौ प्राप्नोति, तथैव साधकोऽपि उपासनार्थं देवानावह्य यन्त्रे संथाप्य शास्त्रोक्तरीत्या सविधि संपूज्यदेव-

प्रसादाद्भोगपवर्गौ संप्राप्य कृतार्थतां याति । अत एवं यन्त्रं देवतारुपं मन्यते । देवतारूपयन्त्रेण विना कृतपूजा निष्फला भवति । सर्वेषु यन्त्र दलेषु श्रेष्ठं यन्त्रराजमिदं श्रीयन्त्रं श्रीचक्रम् वा ।

श्रीचक्रम्

शक्तिचक्रम्	**शिवचक्रम्**
त्रिकोणम्, अष्टार	विन्दुःअष्टदलानि षोडशदलानि,
दशरद्वयम्, चतुर्दशार	भुपुरम् चतुरश्र

स्वकीयो देह एव त्रैलोक्यमोहनादिनवचक्रसमष्टिरूपं श्रीचक्राभिन्नः

नव योन्यात्मकं चक्रं चिदानन्दघनं महत् ।
चक्रं नवात्मकमिदं नवधाभिन्नयन्त्रकम् ।।

अर्चनम् -

अस्ति तान्त्रिकोपासनायां परम्पराभेदबाहुल्यम् । तेषामपि विशेषतः श्रीविद्योपासनाया दक्षिणामूर्ति ह्यग्रीवानन्दभैरवं विभिन्नं मतम् । एतेषु मतेषु सृष्टिस्थितिसंहारक्रमेण श्रीचक्रार्चनमधिकार-भेदेन भवति । दक्षिणामूर्तिसंप्रदाये विन्दुमारभ्यभूपुरपर्यन्तं सृष्टिक्रमणा-र्चनम् । भूपुरमारभ्याष्टारपर्यन्तं पुनश्च विन्दुमारभ्य चतुदर्शारं यावत् पूजनं स्थितिक्रमे । भूपूरमारभ्य विन्दुपर्यन्तमर्चनं संहारक्रमे -

चक्रनाम	मुद्रा	बीज
१. विन्दुः सर्वानन्दमयचक्रम्	सर्वसंक्षोभिणी	द्राँ
२. त्रिकोण: सर्वसिद्धिप्रदचक्रम्	सर्वविद्राविणी	द्रीं
३. अष्टकोण सर्वरोगहरचक्रम्	सर्वाकर्षिणी	क्लीं
४. अन्तदर्शार सर्वरक्षाकरचक्रम्	सर्ववशंकरी	ब्लूँ
५. वह्निदर्शार सवार्थसाधकचक्रम्	महोन्मादिनी	स:
६. चतुर्दशार सर्वसौम्याग्यदायचक्रम्	महाङ्कुश	क्रों
७. अष्टदल सर्वसंक्षोमणचक्रम्	खेचरी	हसक्कें
८. षोछशदल सर्वाशापपरिपूरकचक्रम्	बीज	हसौं
९. भूपुर त्रैलोक्यमोहनचक्रम्	योनिमुद्रा	ऐं

१. देशकाल आकारशून्यनिखलपरमतत्व गुरु-इष्टसाधक एकीभाव मन्त्ररूपेण विन्दुरेव ।

२. गुणत्रयंलोकत्रयंकालत्रयम् इत्यादि ओद्यत्रयाणामुद्भवस्त्रोतम् त्रिकोणमेवास्ति ।

३. अष्टदल पूर्णोऽहं भावप्रदायकसर्वरोगहरणचक्रमिदम् ।

४. दशेन्द्रियाणां कारणरुपदशदलमिदम्

५. दशेन्द्रियाणां कारणरूप दश वायव: वहिदर्शारचक्रमिदम् ।

६. दशेन्द्रियणि अन्त:करणचतुष्टयरूपेण चतुदशारशक्तिरिति गीयते १४ नाडय: ।

७. अव्यक्तमहतत्त्वम् अहंकारपञ्चतन्मात्राश्च एते ।

८. दशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानिमनश्च एवं षोडश शक्तयः कामाकर्ष्यादयः। शक्तयोऽष्टौ ।

देहमयी -

इह खलु दृश्यप्रपञ्चस्य सर्वकारणभूता भगवती श्रीपुरसुन्दरी व्यष्टिसमष्टीरूपत्वात् स्थूलसूक्ष्मकारणदेहोदपृथग् नास्ति । सैव भगवती श्रीविद्येति । श्रीत्रिपुरसुन्दर्याः स्थूलसूक्ष्मपररूपभेदेनं त्रिविधाया उपास्तिरूपाः क्रिया अपि त्रिविधाः कायिकी वाचिकी मानसी चेति। तासां बहिर्याजनयान्तर्यागरूपाणाम् एकैकस्यामितरयोः संवलितत्वेऽपिं प्राधान्यप्राचुर्याम्याकायिकत्वादिव्यपदेशः । भावनोपनिषदि द्वितीय-सूत्रे- "तेन नवरन्ध्ररूपो देहः" । इति प्रदर्शिता । तस्याः विमर्शशक्तेः देहः स्वरूपं नवरन्ध्रमयम् । श्रोत्रचक्षुर्नासानाद्वयं जिह्वागुहवापयवः एवैनकमिति नवमी रन्ध्रैः स्वस्वविषयाविमर्शाः उपादेयोपदेशग्रहणमनुपादेयमोचनादिकं च भगवतीत्यादिसाधर्म्यात्तानि विमर्शरूपाण्येवा यथा- "अलम्बुसा कुहुविंश्वोदरा वारणाहस्तिजिह्वा यशोवती पयस्विनी गान्धारी पूषा शङ्खिनी सरश्वती इडा पिङ्गला सुषुम्ना चेति चतुर्दश नाड्यः सर्वसंक्षोमिण्यादि चतुदर्शशक्तयः" ।

नाडीनामवस्थाप्रकारो यथा -

"प्रागुक्तमूलाधारस्य मध्यस्थत्र्यश्रमध्यतः ।

सुषुम्नापृष्टवंशाख्यवीणादण्डस्य मध्यमा ।।
मूर्धनि ब्रह्मरन्ध्रान्ता नासाग्राद् द्वादशाङ्गुला ।
तन्मूलात्पायुगा प्रोक्ताऽलम्बुसांख्या तु नाडिका ।।
त्र्यश्राग्रादुत्थिता नाडी कुहुर्नाम ध्वजान्तगा ।
तद्वामदक्षपार्श्वाभ्यां साविश्योदरवारणे ।।
जठरान्ता सर्वगा च प्रोक्ते तद्वदनन्तरे ।
हस्ति जिह्वा पयस्विन्यौ पादांगुष्ठान्त विस्तृते ।।
गान्धारी च तथा शङ्खिनी च पयस्विनी ।
जिह्वाग्रगा सरश्वत्याख्यैवं नाड्यः चतुदर्शः ।।''

अन्यत्रापि -

भगवता शङ्कराचार्येण यति दण्डैश्वर्य विद्यानम्' नामके ग्रन्थे- नाडीद्वारस्थानयथेनिरुपणं योगनिरूपणञ्च चकार ।

सुषुम्ना शाम्भवी शक्तिः शेषास्त्वन्ये निरर्थकाः ।
हृल्लेखा परमानन्दा, तालुमूले व्यवस्थिता ।
सर्वमार्गेण तिर्यक्स्थां सुषिरां च विचिन्तयेत् ।
अधश्चोर्ध्वं कुण्डलिन्याः, सर्वद्वारं निरोधयेत् ।।
वायुना सह जीवोऽयं ज्ञानमोक्षमवाप्नुयात् ।
ज्ञात्वा सुषुम्ना तद्भेदं कृत्वा वायु च मध्यगम् ।।
अत ऊर्ध्वं निरोधे तु मध्यमां मध्यमध्यगाम् ।

उच्चारयेत्परां शक्तिं, ब्रह्मरन्ध्रनिवासिनीम् ।

आधारपश्चिमेलिङ्गं, कपाटं तत्र विद्यते ।

तस्योत्घाटनमात्रेण मुच्यते भववन्धनात् ।।

सुषुम्ना मध्यदेशेषु गान्धारी वाम चक्षुषि ।

दक्षिणे हस्ति जिह्वा च पूषा कर्णे च दाक्षिणे ।।

यशस्विनी वामकर्णे चानने चाप्यलाम्बुषा ।

कुहूश्च लिङ्गदेशे तु मूलस्थाने च शङ्खिनी ।

कुण्डलिन्याः समुद्भूता, गायत्री प्राणधारिणी ।।

प्राणविद्या महाविद्या यास्तां वेत्ति स वेदवित् ।''[१] इति।

तथैव बह्वृचोपनिषदि -

''सैषा परा शक्तिः । सैषा शाम्भवी विद्या कादिविद्येति वा हादिविद्येति वा सादिविद्येति वा रहस्यम् ।'' ओं मोवाची प्रतिष्ठा सैव पुरत्रयं व्याप्य बहिरन्तरमासयन्ति देशकालवस्त्वन्तरसङ्गान्महात्रिपुरा सुन्दरी वै प्रत्यक् चितिः । सैवात्मा ततोऽन्यदस त्यमनात्मा अत एषां ब्रह्म संवित्तिर्भावाभावकलाविनिर्मुक्ता चिदाद्याद्वितीयब्रह्मसंवित्तिः सच्चिदानन्दलहरी महात्रिपुरसन्मात्रम् । यद्विभाति चिन्मात्रम् । यत्रय-मानन्दं तदेतत्सर्वाकारा महात्रिपुरसुन्दरी । त्वं चाहं च सर्वं विश्वं सर्वदेवता । इतरत्सर्व महात्रिपुर सुन्दरी । सत्यमेकं ललिताख्यं वस्तु तद्वितीयमखण्डार्थ परं ब्रह्मः'' ।[२]

भगवत्पादैरपि प्रपञ्चसारे -

"परेण धाम्ना समनुप्रवद्धा,

मनस्तथा सा तु महाप्रवाहा ।

यदा तु संकल्पविकल्पकृत्या,

यदा पुनर्निश्चिनुते तदा सा ।।

स्याद् बुद्धिसंज्ञा च यदा प्रवेत्ति,

ज्ञातारमात्मातमहङ्कृतिः स्यात् ।

तदा यदा सा त्वमिलीयतेऽन्त-

श्चित्तस्य निर्धारितमर्थमेषा ।।"

अयमर्थः सैव शक्तिः अन्तःकरणरूपेण इति भाह परेणेति। साक्षितया कारणतयाऽन्तर्यामितया च सम्बन्धः । समनुप्रोपसर्गाणामर्थः। महाप्रभाव इति परिणामसामर्थ्यमुक्तम् । अहमेव ज्ञातेत्यविवेकतया ज्ञातुः स्वात्मत्वमात्रवेदनमहङ्कारः अन्तः साक्षिणीत्यर्थः । एवं प्रकृतेः शरीरान्तं परिणामकवदम्बं संग्रहेणाऽभिधाय शरीरे पूर्वोक्तस्य शब्दब्रह्मणो देहे वैखरीरूपेणाऽभिव्यक्तिमपि संक्षेपेणाह- निर्धारितमर्थमित्यादिना। करणैः प्रयत्नविशेषैरितरैश्च । क्रमेणेति परा पश्यन्ती मध्यमावैखरी पर्यया स्थूलभावः इति भावः ।

"त्वगसृङ्मांसभेदोऽस्थिधातवः शक्तिमूलकाः ।

मज्जाशुक्लप्राणजीवधातवः शिवमूलकाः ।।

नवधातुरयं देहो नवयोनिसमुद्भवः ।

दशमो योनिरेकैव पराशक्तिस्तदीश्वरी ।।"

दशमी योनिः वैन्दवस्थानं, तदीश्वरी तस्य देहस्येत्यर्थः।

एवं पिण्डाण्डमुत्पन्नं तद्वत् ब्रह्माण्डमुद्भवौः ।

पञ्चभूतानि शाक्तानि मायादीनि शिवस्य तु ।।

माया च शुद्धविद्या च महेश्वर-सदाशिवौ ।

शिवशक्त्यात्मकं विद्धि जगदेतच्चराचरम् ।।

चरं पिण्डाण्डम्, अचरं ब्रह्माण्डमित्यर्थः-

केचित् षट्त्रिंशत् तत्वन्याहुः । एकपञ्चाशत् तत्वानीति पौराणिकाः कथयन्ति ।

पञ्चभूतानि तन्मात्रपञ्चकं चेन्द्रियाणि च ।

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।।

त्वगादिधातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः ।

मनश्चाहङ्कृतिः ख्यातिर्गुणाः प्रकृतिपुरुषौ ।।

रागो विद्या कला चैव नियति काल एव च ।

माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ ।

शक्तिश्च शिवतत्त्वं च तत्वानि क्रमशो विदुः ।।

एतानि एकपञ्चाशत् तत्वानि वायव्यसंहितादिशैवपुराणेषु सर्वेषु प्रतिपादितानि । एतेषु तत्त्वेषु कतिचन तत्वानि कुत्रचिद्

अन्तर्भवन्ति । त्वगादयः सप्तधातवः भूतेष्वन्तर्भूताः । प्राणादिवायवो वायावन्तर्भवन्ति । अतो भूतेषु एषामन्तर्भावः अहङ्कारस्य मनसि अन्तर्भावः । पुरुषस्य महश्वरेऽन्तर्भावः । कलायाः शुद्धविद्यायामन्तर्भावः। नियतेस्तु शक्तावेव अन्तर्भावः । कालस्य महेश्वरे सदाशिवे च अन्तर्भावः। शाक्तेस्तु शुद्धविद्यायामन्तर्भावः । शिवतत्त्वस्य सदाशिवे अन्तर्भावः इति तत्वानि पञ्चविंशतिरेव ।

आधार-सर्वाधिष्ठान-मणिपूरानाहतविशुद्ध्याज्ञाचक्रात्मकं त्रिखण्डसोमसूर्याग्नलात्मकं श्रीचक्रम् । मूलाधार-स्वाधिष्ठा न चक्रद्वयमेकखण्डम् । मणिपूरऽनाहतचक्रद्वयमेकखण्डम् । विशुद्ध्या ज्ञाचक्रद्वयमेकखण्डम् । अत्र प्रथमखण्डोपरि अग्निस्थानं तदेव रुद्रग्रन्थि-रित्युच्यते । द्वितीयखण्डोपरि सूर्यस्थानम्, तदेव विष्णुग्रन्थिरित्युच्यते। तृतीयखण्डोपरि चन्द्रस्थानम् तदेव ब्रह्मग्रन्थिरित्युच्यते । एतानि सर्वाणि चक्र-तत्त्वावयव्यष्टिसमष्टिरूपेण पिण्डब्रह्माण्डयोः व्यापक रूपेण भगवती तिष्ठति । अध्यात्मपक्षे तु यदा प्राणवायुः सुषुम्ना मार्गेण स्वाधिष्ठानाद् ऊर्ध्वं प्रविशति तदा ग्रन्थित्रयं मिलित्वा शिवेन सह एकीभूय तत्रैव रमन्ते तदा साधकः स्वस्वरुपावप्ति अनुभवं कृत्वा निर्विकल्परूपेण तिष्ठति तदेव नादविन्दुकला युक्ता भगवती 'श्रीः' साधकस्य शरीरे आदिर्भवति एतदर्थम् सा भगवती देहमयीरूपेण व्यवह्यते । इति भावः ।

१.सर्वानन्दमयम्

२.सर्वसिद्धिप्रदचक्रम्-

अव्यक्तमहदहंकाराः कामेश्वरी वज्रेश्वरी भगमलिन्योऽन्तस्त्रिकोणा देवताः ।

३. सर्वरोगहरचक्रम् -

शीतोष्णसुखदुखेच्छाः सत्वरजतमागुणावशिन्यादिशक्तयोऽष्टौ।

४. सर्वरक्षाकरचक्रम् -

एता दृशवह्निकलाः सर्वज्ञाद्या अन्तदर्शारगा देवता

५. सर्वार्थसाधकचक्रम् -

प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयाः दश वायवः ।

६. सर्वसौभाग्यदायकचक्रम् -

अलम्बुषाकुहुविश्वोदरीवरुणाहस्ति जिह्वायश स्वत्यश्विनी गान्धारी पूषाशङ्खिनीसरश्वतीडापिंगला सुषुम्ना चेति चतुर्दश नाड्यः ।

७. सर्वसंक्षोमणचक्रम् -

वचनादानगमनविसर्गानन्दहानोपादानोपेक्षाबुद्ध्योऽनङ्गकुसुमादि-शक्तयोऽष्टौ ।

८. सर्वाशापपरिपूरकचक्रम् -

पृथिव्यापस्तेजो वाव्याकाशश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्रांण वाक्पाणिपा-यूपस्थविकाराः ।

९. तैलोक्यमोहनचक्रम् -

कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यपुण्यपापमयावाह्याद्याष्ट शक्तयः।

पृश्नयो नाम मुनयः सर्वे चक्रसमाश्रयाः । सेवमानश्चक्रविद्यां देवगन्धर्वपूजिताम् । अग्निसोमात्मकं चक्रमग्निव्योममयं जगत्। अग्नावन्तभौ भानुः अग्निषोमयं स्मृतं त्रिखण्डं मातृकाचक्रं सोम सूर्यानलात्मकम् । त्रिकोणं वैन्दवं सौम्यमष्टकोणश्चमित्रकचक्रं चन्द्रमयं चैव दशारद्वितयं तथा । चतुर्दशारं वह्नेस्तु चतुश्चक्रश्च भानुमत् । एतत् प्रसादन्द्रिाद्याः वसवोऽष्टौ मरुद्गाः । ये ये समृद्धालोकेस्मिन् त्रिपुराचक्रसेवकपुरत्रयञ्च चक्रस्य सोमसूर्याबलात्मकम् । महालक्ष्म्याः पुरं चक्रं तत्रैवास्ति सदाशिवः ।

तन्त्रराजतन्त्रे कथितम् -

अथ षोडशनित्यानां स्वात्मत्वे वासनां श्रृणु ।
यथा तन्मयतासिद्धिः प्रत्यक्षा भवति ध्रुवम् ।।
तिथिरूपेण कालस्य परिणामावलोकनम् ।
नित्याः पञ्चदशान्यास्स्युरिति प्रोक्तास्तुवासनाः ।।

सृष्टिस्थितिसंहारक्रमेणा श्रीचक्रार्चनमधिकारभेदेन भवति। दक्षिणामूर्तिसंप्रदाये विन्दुमारभ्यमूपुरपर्यन्तं सृष्टिक्रमेणार्चनम् भूपुरमारभ्याष्टापर्यन्तं पुनश्च विन्दुमारभ्य चतुदर्शारं यावत् पूजनं स्थितिक्रमे भूपुरमारभ्यविन्दुपर्यन्तमर्चनं संहारक्रमे ।

ह्यग्रीवानन्दभैरवसंप्रदायोश्च स्थितिक्रमे पूर्वविन्दुत्रिकोण कामेश्वर्यादिनित्या-गुरुपंक्तिपूजनम् तदनुभूपुरमारभ्यक्रमेणाष्टारत्रिकोण पूजनम् अन्यत् समानम् ।

विन्दुमारभ्य अष्टदलपर्यन्तं सृष्टिचक्रं चतुदर्शारिमाभ्यानतर्दशारं यावत् स्थितिचक्रम्, अष्टामारभ्य विन्दुं यांवत् ससंहारचक्रम् तादृक् चक्रत्रयस्य त्रिपुरस्वरूपत्वम्, तत्प्रधाननाथिकात्वेन ललिता परम्ना त्रिपुरसुन्दरी प्रोच्यते ।

श्रीदक्षिणामूर्तिमते त्रिवृत्तचक्रं लिख्यते पूज्यते च । एषः सर्वोत्तमक्रमः । एतस्मिन्चक्रे कुलाचारेणैव पूजनं संभवति । अस्मिन्मतेऽपि क्रमत्रयमेव । सृष्टिक्रमे विन्दुचक्राद् भूपुरपर्यन्तम्, स्थितौ भूपुर-चक्रादष्टदलपर्यन्तं तथा विन्दु चक्राच्चतुदर्शारं चक्रान्तम् संहार क्रमे च भूपुरचक्राद्विन्दुचक्रपर्यन्तं पूजा विधीयते ।

ह्यग्रीवमतानुसारं श्रीयन्त्रे दक्षिणाचारेणार्च्यम् । एमन्मते वृत्तत्रयं न लिख्यते । सृष्टिक्रमे (प्रातः सन्ध्यायां) विन्दुचक्रादारभ्य भूपुरचक्रे विश्रान्ति । स्थितिक्रमे (मध्यान्ह सन्ध्यायां) प्रथमत्रिकोणाद् वहिः षोडशनित्या गुरुमण्डलम् तथा षडङ्गवतीस्तरुणकामिनीरपि संपूज्य भूपुरचक्रादयदारभ्यविन्दुचक्रे विश्रान्तिः । संहारक्रमे (सायं सन्ध्यायां भूपुरचक्रादारभ्यबिन्दुचक्रे पूजापरिपूर्ति । सृष्टिसंहारक्रमयोदात्रिकोण-चक्रस्य पूजनं विधीयते तदैव षोडशनित्या गुरुमण्डलम् षडङ्गयुवतयश्च

पूज्यन्ते । शुष्कपाशवकल्पेस्मार्तमते च श्रीयन्त्रस्यावरणपूजया ललिता सहस्रनाम्नां ललितात्रिशतीस्तोगनामवल्या ललीताशतनामश्च कुंकुमार्जनं महतत्ववदिदं मतं वर्तते ।

आनन्दभैरवमते विन्दुचक्रनायिकाचक्रेश्वरी ललीतामहात्रिपुर-सुन्दरीति मत्वा यदि तस्याः पूजनं विधीयते तदेव दक्षिणाचारः । पुनर्विचक्रनायिकां त्रिपुरभेरवीं विन्द्वान्तर्गतचक्रान्तरं च संभाव्य तच्चक्र नायिका ललीतामहात्रिपुरसुन्दरीति मत्वा पूजनेन वामाचारः। कौलाचारेऽपि एष एव पूजाक्रमः । आनन्दभैरवमते तु त्रिवृत्तचक्रं लिख्यते नैव पूज्यते । सृष्टिक्रमे पूर्ववद् विन्दुचक्राद् भूपुरचक्रपर्यन्तं सपयोः कार्या। स्थिति क्रमेत्रिकोण चक्राद् वहिः भागे गुरुपंक्तीः षोडशनित्याः षोडश-युवतीश्च प्रथमं संपूज्य भूपुरचक्रादारभ्यबिन्दु चक्रपर्यन्तं तथा च संहारक्रमे भूपुरचक्रादारभ्य विन्दुचक्रपर्यन्तमर्चना कार्या ।

भूपुरवृत्तम् त्रिकोणापरे गुणंत्रयकालत्रयावस्था त्रयलोकाः त्रयादिबोधकाः । विन्दुस्तुरीयरूपस्तुरीधातीतरूपो वा । पिण्डब्रह्माण्ड योरैक्यात् श्रीचक्रस्य ब्रह्माण्डरूपत्वाञ्च । प्रणवस्वरूपब्रह्मणोऽपि प्रतीकस्वरूपम् श्रीचक्रम् । तद्रीत्या (अ.उ.म) इति नादविन्दुत्रयस्य प्रणवस्य जाग्रदाद्याश्चतस्रोऽवस्थाः वैखरीमध्यमा-पश्यन्तीपरारूपाणि, श्रीचक्रस्वसृष्टिस्थितिसंहारानारव्यचक्रेस्वन्तर्भवति । पञ्चमं कार्यं कारणातीतं भासा चक्रात्मकं भवति ।

(ग) शक्तिशक्तिमतोसम्बन्धविचारः

''चिन्मात्राश्रयमायायाः शक्त्याकारे द्विजोत्तमा ।

अनुप्रविष्टा या संवित् निर्विकल्पा स्वयं प्रभा ।।

सदाकारा परानन्दा सन्सारोच्छेदकारिणी ।

सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्ना शिवङ्करी ।।''[१]

भोक्तृभोग्यात्मकस्य प्रपञ्चस्य संनियन्तृकस्य सृष्टेः प्राक्प्रलीनावस्थायां विकल्पहेतुनामभावात्परशिवस्वरूपंमत्यन्तं निर्विकल्पं स्वप्रतिष्ठं भवति, तत्स्वरूपेऽध्यस्तामायाऽपि विकल्परहितैवावतिष्ठते । सा च प्राणिकर्मपरिपाकवशादोषाद्विकल्पिता सती शिवशक्तिविभागस्यापि तदानीमभ वात्तदुभय साधारणं चिन्मात्रामेवाऽऽश्रयतया स्वीकरोति । चिन्मात्ररूपः परशिवोऽपि तत्सम्बन्धवशात्किंचित्स्वप्रतिष्ठतां विहाय तदभिमुखो भवति । सा शक्तिः शिवनिष्टशिवाभिन्ना इति । परमशिवस्य वामा स्थिता शक्ति व्यवहारदशायां भिन्न रुपेण क़ल्प्यन्ते जना । वस्तु तयोरूभयोः तादात्म्यभावरूपेण शिवेन सह स्थिता शक्ति सन्सारोच्छेदकारिणी एव । परमेश्वरोऽपि स्वशक्तिवशात् मोचयति । अस्यां शिवस्य परमार्थतः चिन्मात्ररूपत्वाद्भेदोनास्तीत्यर्थः ।

तथैव -

''एषा सा साक्षिणी शक्तिः शंकरस्यापि शंकरी ।

शिवा भिन्ना तयाहीनः शिवसाक्षान्निरर्थकः ।।

न शिवेन विनाशक्तिर्न शक्तिरहितशिवः ।

उमाशंकरयोरैक्यं यः पश्यति स पश्यति ।।

उमाशंकरयोभेदं ये पश्यन्ति नराधमा ।

अधोमुखोऽध्यपादास्ते यास्यन्ति नरकार्णवम् ।।''[१]

भगवत्पादैरपि सौन्दर्यलहर्याम् -

''शरीरं त्वं शम्भोरशशिभिरिवक्षोरुहयुगं,

तवात्मानं मन्ये भगवति नमात्मानमनद्यम् ।

अतश्शेषः शेषीत्ययमुभयसाधारणतया,

स्थितः सम्बन्धो वां समरसपरानन्दपरयोः ।''[२]

हे भगवति ! शम्भोस्त्वं तव शरीर सूर्यचन्द्ररूपवक्षोतवयुगल कुचे प्राकट्यन्तः । सूर्यचन्द्रौ स्तनौ देव्याः तावेवनयस्मृतौ ।

उभौ ताटङ्कयुगलमित्येषां वैदिकी श्रुतिः'' ।

महाभैरवस्य नवात्मेति संज्ञा नवव्यूहात्मकत्वात् ।

नव व्यूहास्तु -

''कालव्यूहः कूलव्यूहो नामव्यूहस्तथैव च ।

ज्ञानव्यूहस्तथा चित्तव्यूहः स्यात्तदनन्तरम् ।।

नादव्यूहस्तथा विन्दुव्यूहः स्यात्तदनन्तरम् ।

कलाव्यूहस्तथा जीवव्यूहः स्यादिति ते नव ।।'' [१]

अस्यार्थः- कालव्यूहो नाम-निमेषादिकल्पान्तावच्छिन्नकाल-समुदायः कालव्यूहः । सूर्यचन्द्रयोरपि कालावच्छेदकतया कालव्यूहे अन्तर्भाव उक्तः ।

कूलव्यूहोनाम-नीलादिरूपव्यूहः ।

नामव्यूहोऽनाम-संज्ञास्कन्धः ।

ज्ञानव्यूहोनाम-विज्ञानस्कन्धः । भागव्यूह : इति नामान्तरमस्ति। स च द्विविधः सभागविभाग भेदात् । सभागो विकल्पः, विभागो निर्विकल्पः।

चित्तव्यूहोनामः अहंकारस्पञ्चस्कन्धः ।

अहंकारपञ्चकं नाम-अहंकारचित्तबुद्धिमहन्मनांसि ।

नादव्यूहोनाम- रागेच्छाकृतिप्रयत्नस्कन्धः ।

अनेन मातृकायाः परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी इति चत्वारि रूपाणि ।

विन्दुव्यूहो नाम- षट्चक्रसङ्घः ।

कलाव्यूहो नाम- पञ्चाशत् कलानां वर्णात्मिकसंघः ।

जीवव्यूहोनाम- भोक्तृस्कन्धः ।''

"एवं नवानां व्यूहानां भोक्तृभोग्यभोगरूपेण त्रैविध्यम् । आत्माव्यूहस्य भोक्तृत्वेऽपि भोग्यभोगतादात्म्यम् त्रैविध्यम् । आत्मव्यूहस्य भोक्तृत्वं ज्ञानव्यूहस्य भोगत्वम्, कालव्यूहादीनां भोग्यत्वमेवेति आचार्याणां त्रैविध्यमभिप्रेतमिति । सर्वेषां व्यूहानां जीवव्यूहस्य सर्वत्र अन्वयादैक्यम् । कालव्यूहस्य अवच्छेदकतादैक्यम् । कुलनामव्यूहयोः निरूपकत्वादैक्यम् । ज्ञान व्यूहस्य विन्दुव्यूहेतादात्म्यादैक्यम् नादकल-योरैक्यात् नव व्यूहात्मकं परमेश्वरस्य सिद्धमेव । अतो नवविधैक्यं भैरवी भैरवयोः ज्ञातव्यमिति कौलमतरहस्यम् ।"

एतादृशरूपेण शिवशक्त्योरैक्यता स्वीकर्तुं शक्यते ।

तथैव -

"शिवशक्तयायुक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलस्पन्दितुमपि ।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्चादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ।।[१]

"शिवशक्तयोः जायापतिन्यायेन जायया शक्त्या युक्तश्चेत् प्रपञ्चरूपसन्तानं निर्मातुं शक्नोति, तया वियुक्तश्चेन्न शक्नोतीति" ।

आगमरहस्यार्थस्तु -

शिवशब्देन नवयोनिचक्रमध्ये चतुर्योन्यात्मकमर्धचक्रमुच्यते। शक्ति शब्देन अवशिष्टं पञ्चयोन्यात्मकमर्धचक्रमुच्यते । एवमर्धयद्वय-

मिलितं नवन्यात्मकं चक्रं भवति । एतस्माच्चक्रादेव जगदुत्पत्ति-स्थितिलया भवन्तीति पुरस्तान्निवेदयिष्यते- उक्तं च -

चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिभिश्च पञ्चभिः ।

शिव शक्त्यात्मकं ज्ञेयं श्रीचक्रं शवयोर्वपुः ।।

तथैव -

"परोऽपि शक्तिरहितः शक्त्यायुक्तोभवेद्यदि ।

सृष्टिस्थितलयान् कर्तृमशक्तः शक्त एव हि ।।"

अन्यत्रापि -

"प्रपञ्चवासनारूपा शक्तिरित्यभिधीयते ।

निष्प्रपञ्चः चिदेकात्मा शिवतत्वं समीरितम् ।"

शिवस्य विश्वसिसृक्षा शक्तिः "शक्तितत्व" मिति नाम्ना ख्यातेति रामेश्वरः परशुरामकल्पसूत्रटीकायामवदत् -

"निगुर्ण एव शिवो या "बहुंस्यां प्रजायेय" इतीच्छाशक्त्या युक्तः सृष्ट्युन्मुखः स एव शिवः शक्तिपदवाच्योऽभवत् । "प्रकाशो विमर्शः" त्रिकसिद्धान्तमते परमशिवस्य परमेश्वरस्य वा हृदये सिसृक्षा-विर्भावमात्रं तस्य रूपद्वयमभवत् विश्वरूपं शिवरूपञ्च, तत्र शिवः प्रकाशरूपां शक्तिविमर्शरूपिणी । शक्तिं विना शिवस्य स्वीयप्रकाशं रूपज्ञानं न संभवतीति । शक्तिरपि शिवं विना स्थातुं न शक्नोति ।

तन्त्रान्तरेऽपि -

''न शिवेन विना देवी न देव्या च विना शिवः ।

अनयोरन्तरं किञ्चिच्चन्द्र चन्द्रिकयोरिव''

इति वचनात् शिवशक्तिरभेद एव निश्चीयते ।

''न शिवः शक्तिरहितो न शक्तिर्व्यतिरेकिणी ।

शक्तिशक्तिमतोभेदः शैवे जातु न वर्ण्यते ।''[१]

शिवः प्रकाशरूपः शक्तिश्चास्य विमर्शः । विमर्शस्यैवेदं फलं यत् पञ्चकृत्यं सर्वदा प्रचलदास्ते । इदं पञ्चकृत्यं सृष्टिः । स्थितिः संहारो निग्रहोऽनुग्रहश्च । आदौ शिवः स्वस्वातन्त्र्येणात्मानं निगृह्णाति गोपयति, पश्चात् स्वेच्छयास्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति सृजति । ततः स्थितिं करोति अर्थाद् नानारूपेण ग्राह्यग्राहकभेदेन लीलाविलासं करोति । भगवता व्यासेनापि सूचितम् -

''लोकवत्तु लीला कैवल्यम्''[२]

लीलावितानानन्तरमात्मानो रूपं संजिहीर्षुरात्मनोंऽशभूतान् मनुष्यान् दीक्षादिदानद्वाराऽनुगृह्णाति, अर्थात् तेषु पूर्णाहंभावमुत्पाद्य स्वात्मसात् करोति । शक्तिशिवौ योऽसौ चैतन्यसंरम्भः परमेश्वरस्य तत्प्रभावेणासौ सततं बहिर्मुखत्वमन्तर्मुखत्वं च युगपदा देवावभासयति। अन्तर्मुखतयाऽहमित्यवभासो बहिर्मुखतया चेदमिति । परिपूर्णशुद्धापरि-मितप्रभातृभावस्वभावः सन्नपि स्वात्मयद्वैतरूपे प्रतिबिम्बकल्पतया भेदाभेदं भेद चाप्यवभासयति । भेदाभेदवभासतोऽहमिदमित वेदमहमिति

वा विमृशन् विद्यादशामाविर्भावयति । भेदंचावभासयन् देहप्राण बुद्धि-शून्येष्वहमिति, नीलादौ सुखादौ चान्तरे बाह्ये वा प्रमेय इदमिति विमर्शमुल्लासयति अत्र भेदोल्लासे परिमितः प्रमाता प्रमेयादपि भिद्यते, प्रमेयान्तरात् । इयं भेदभावना तु मायादशा । तदिमा अभेदभेदाभेद-भेदप्रधाना शक्तिविद्या मायादशा अवभासयन्ननेन सोपानत्रयेणान्तै रूपैरव-तरत्यप्युत्तरत्यपि च । तदवत्तरणमुत्तरणं च सप्रपञ्चं प्रतिपाद्यमानं सृष्टि-स्थितिसंहारविद्यानानुग्रहात्मकं कृत्यपञ्चकरूपतयोपपाद्यते शैव दर्शने। तदेव कृत्यपञ्चकलीला चैतन्यसंरम्भरूपायाः कामकलात्मिकाया इच्छाया विजृम्भयाभिनयन्नकलादिसकलान्ताः प्रमातृभूमिकाः शिवादिधरण्यन्तानि तत्वानि तुर्यातीतादिजाग्रदन्ता अवस्थाः, व्यानादि प्राणान्ताञ्च प्राणानावि-र्भावयन् विश्वात्मकत्वं स्वस्याभिव्यनक्ति सर्वचैतविलापयन् संविन्मात्र रूपत्वं स्वस्य प्रकाशयन् विश्वोतीर्णत्वमप्यात्मनः प्रकटयति । उभयं चैतत् समकालमेव सततं प्रकाशयन्नेवास्ते । तदेतद् विश्वमयत्वं संविद्रूपस्य भगवतो विमर्शाशभिव्यक्तमयं शाक्तिरुपत्वं विश्वोतीर्णत्वं च प्रकाशाशाभिव्यक्तिमयं शिवरूपत्वं प्रतिपाद्यते शास्त्रेषु शिष्यान् बोधयितुम् । एवंविध शिवशक्तिसामरस्यञ्च परमशिवतया परमेश्वर-तया वा प्रतिपाद्यते । तदसौ परमेश्वरः सदेव शक्तिस्वभावोऽपि शिवस्वभावोऽपि सामरस्यभावोऽपि । सदैव तस्यैश्वर्यविजृम्भया असंख्यानां ब्रह्माण्डानां ततः सृष्टिः, सदैव चागणनीयानां तेषां

तस्मिन् संहारः, सदैव चानन्तानां तेषां तस्मिन् स्थितिः । सततमेवानन्त-रूपतया शिवत्वस्य मायया स्थगनस्वभावं पिधानम्, सततमेव चानन्त-प्रकारतया गुरुशास्त्रोपायकमनन्तानां जीवानां स्वशिवत्वप्रकाशनरूपोऽ-नुग्रहोऽपि । इदं च सर्वं शिवस्य शक्तिः । शक्तिरेवेयं शिवस्य शिवता। शक्तिश्चापि शक्तिरूपत्वं शिवत्वमेव । सर्वथा शिवे एव शक्तिः शक्तिरेव च शिवः । केवलं शिष्यसम्बोधनार्थं सृष्ट्यादिप्रणवत्वेन तस्य शक्तित्वम्, तदुत्तीर्णत्वेन च शुद्धसंविन्मात्रतायामवस्थानं तस्य शिवत्वमुपदिष्टं गुरुभिः । उभयमप्येतत् सततं प्रकाशमानं निजमोज जृम्भयति । उभयथा वैक एव परमेश्वरो विजृम्भते । तदेतदुभयस्वभावत्वं तस्य पारमार्थिकमेव तत्त्वम् । योऽसौ तस्य चैतन्यसंरम्भः स माहेश्वरे शास्त्रे 'स्पन्द' इति निर्दिश्-यते । स्पन्दनं चान्तर्बहिरुभयतोमुखमचलस्यापि संवित्प्रकाशस्य विमर्शा-त्मकं चलनमिव किञ्चित् वैशिष्ट्यम् । येनासौ शुद्धसंविन्यमात्र स्वभावः सन्नय्यात्मनि दर्पणकल्पे सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यमनन्तानन्तप्रकारैराविभावयति सततमेव ।

सूक्ष्मदृष्ट्या अत्र विचारे कृते शिवत्वमपि परतत्वस्य सामर्थ्या-विशेषात्मकम्, शक्तित्वमपि च तद्रूपमेव । यतः स्वकीयसामर्थ्यविशेषत एवासावन्तर्मुखतां परामविर्भावयन् शिव इति प्रतिपानदार्हो भवति, सामर्थ्यविशेषत एव च बहिर्मुखतां विश्वरूपतां दर्पणनगरवत् प्रकाशन शक्तिरिति प्रातिपादयितुं शक्यते । तत एतदुभयं भगवतः शक्तिरेव।

न च भगवान् तस्याः स्वशक्त्याः सकाशात् कथमपि अर्हतीति .वस्तुतः शक्तिमय एवासौ । अतः एतेषुवभेदः प्रतिपाद्यते इति ।

शक्ति-शक्तिमतोसम्बन्धविचारावसरे तयोभेर्दः न दृश्यते अर्थात् अभेदपरिकल्पना दृश्यते ।

निष्पदतां शक्तिपदे सततं भजतां चिदचित्कालितोच्छ्रित-त्वात्, एव चतुर्विधमधिमिश्रत्वात् बीजमात्रविश्रान्तिभाक् शक्तिः मानवीयवटबीजान्तर्गतवटवृक्षीयसूक्ष्मरूपतुल्यशब्दसृष्टिसूक्ष्मरूपशालिनी शक्तिः त्रिपुरसुन्दरी एव । तादृशशक्तेः सूक्ष्मरूपतन्तु प्रवृत्तिनिमित्तकपरा-पदवाच्या । सैव भाति प्रकाशयतीति मातृकाशक्तिरित्युच्यते । सा शक्तिः प्राप्तपभोगकालानां कर्मणां मुक्तिदायिनी सिसृप्ता हि पराशक्तेः शब्दार्थविषय उच्यते । सुषुप्तवज्ञानमात्रावच्छिन्नस्य जीवस्य स्वप्रदशायां ईषत् प्रष्टव्यवहारायान्तः करणमुपाधिरिष्यते तथा जागरणे विस्पष्टव्यव-हराय स्थूलशरीरमुपाधिः । न चैवमुपाधिभेदाज्जीवभेदप्रसङ्गः पूर्वा-पूर्वोपाह्यवच्छिन्नस्यैवान्तरारोपाध्यन्तरेणावच्छेदात् चैतन्यस्यैकत्वेऽपि अभिव्यञ्जकान्तः करणभागभेदात् । सर्वत्र वस्तुनि इदमाकारप्रतीतौ देहमात्रे चात्माकारप्रतीतो सेवाच्छ्रितेदन्ताप्रतीतिशक्तिविद्योतमाने विद्येति।

सा वाग्भूता पराशक्तिर्या चिंद्रूया तां अहर्निशं वन्दे सर्वत्र वस्तूनि इदमाकार रूपेण दृश्यते । यदि वा केनापि रूपेण मानवशक्त्या-स्वसुखसन्निधानजीवनसुखसम्पन्नादिकं दूरीभूतं कृते समर्थः सन् तथापि

शान्तिमयजीवनयात्रानिर्वाहाय शक्त्याश्रयम् अवश्यमेव करणीयम् । तस्मादात्मस्वरूपस्यैव पराशक्तिविद्यया प्रतिबद्धा, विशुद्धस्य विद्यया व्यज्यतेऽनया ।

शक्तेः प्रकाशस्य मानवजीवने यदात्ममात्रविश्रमणेऽनन्योमुखः स्वात्मप्रकाशनालक्षणैः विमर्शशक्तिः सोऽहमित्युच्यते । यथा -

इच्छाशक्तिमयं पाशमङ्कुशं ज्ञानरूपिणम् ।

क्रियाशक्तिनये वाणधनुषी दधदुज्वलम् ।।

तथा च अपरिच्छिन्नचिदचिच्छक्तिसामरस्यरूपाकाशविश्रान्तिमयदेहात्मसामरस्य लक्षणस्वरूपे शक्तिप्रभातुः स्वरूपसिद्धिहेतु विशेषः मन्यते नानापुराणागमाः, तस्मात् शक्तिशक्तिमतयोरेकत्वम् स्वीक्रियते। तत्र शक्तिः -

प्रसङ्गाच्छक्तिर्शक्तिमतयोरभेदप्रतिपादिकं सामवेदीयं केनोपनिषदुक्तमाख्यानमत्रोच्यते- पुरा देवासुरसंग्रामे ब्रह्मशक्त्या देवानां जयोऽभवत् । किन्तु ते देवाः खलु स्वस्वशक्त्या विजयिन इति मत्वा गौरवान्विता आसन् । ततो देवानां मिथ्याभिमानमपहर्तुं ब्रह्मशक्तिः स्वयं परब्रह्मविस्मयकरमूर्तिमवलम्ब्य देवानां सम्मुखे सहसाऽऽविर्बभूव-कात्यायनितन्त्रे -

''अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी ।

ऐतेषां धर्मसेतुनामिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् ।।

करिष्यामीति निश्चित्य ज्योतिरूपं दधत्यलम् ।

तेषाभाविरभूदद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मयी ।।

कोटीसूर्यप्रतिकाशं चन्द्रकोटि-समप्रभम् ।

ज्वलन्तं पर्वतमिव सर्वलाकभयङ्करम् ।

तद्यदृशु सुराः सर्वे भयमापुर्महौजसः

किमेतत्र विनिश्चतु शक्तास्ते ह्यभवन् खुराः ।''

देवी अपि अविर्भूतं पूजनीयं ब्रह्मरूपमजानन्तत्समीपमग्निं प्रेरयामासुः । ब्रह्माप्यग्निमवदत् - 'तव नाम कर्माणि च वदेदिति अग्निराहे- अहमग्निराब्रह्माण्डमपि दग्धुं शक्नोमि । ततो ब्रह्म अग्निसम्मुखे तृण-खण्डमेकं संस्थाप्याह ''दह्यता''मिति । एतादृशामाख्यानं तत्र विद्यते।

शिवशक्तिः अर्थात् 'उमामहेश्वर', 'राधाकृष्ण' 'सीताराम' यामलशास्त्रेषु 'भैरव-भैरवी' 'लक्ष्मीनारायण' इत्यादि युगलभाव अर्थात् एकत्वभाववाचकशब्दा सर्वत्र व्यवहृयते ।

वस्तुतः शक्तिरियं शिवाभिन्ना सती विश्वसृष्टिमूलभूता उच्यते । शाक्तसिद्धान्ते पञ्चत्रिशात्मकतत्त्वशक्तिः शिवतत्त्वस्य पृथग्रूपेण तत्र वर्णितास्ति । शिवभिन्ने सती शिवनिष्ठ-आधाराधेयभाव समवाय सम्बन्धरुपेण तेषां सम्बन्धअभेदरूपेण स्वीक्रियते इति ।

●●●

चतुर्थोऽध्यायः

क. पुरुषस्वरूपविमर्शः

"पुरुषः- जीवात्मा यथा पुरुषः पुरिशयनात् पुरयति वा स्वेनाऽऽत्मना जगदिति ।[१] यथा च- पुरुषविनाशहेत्वभावादविनाशी, विक्रियहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः। यथा च त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणावस्थापरिणाम । लक्षणो विकारो नास्तीत्युक्तम् । अपि चात्मानः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थ-सन्निति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं कर्तुं न च धर्मान्यथा त्वादयो विकारः यथा च- अनन्तोऽनवधिः । विकारो नास्तीत्युक्तं भेदाभेदविचारे।"

तत्र श्रुतिर्वदति -

"स उ एवैष ऋङ्मयो यजुमयः साममयो वैराजपुरुषः।
पुरुषो वै लोकः पुरुषो यज्ञः । तस्यैता लोकस्पृणास्तिस्त्र
आहुतयस्ता एव त्र्यालिखिता वै त्रयो लोकाः" इति ।

अस्यार्थः- य एष वैराजः पुरुषो विराजः शरीरम् । अत्र पुरुषपदेन पुरुषाधिष्ठानत्वात् शरीरमुच्यते । यदेतद् विराटपुरुषस्य विश्वात्मकं शरीरं दृश्यते, स उ एव, अत्रोकारः सतोभवनर्थकः । स

१. छा. उ. १-६.६

एव ऋङ्मयो यजुमर्यः साममयः । अत्र ऋग्यजुःसामपदैस्तदुपादानभूतं सूक्ष्मं चितितत्वमुच्यते । तस्यैव विश्वात्मकवैराजशरीरोपादनत्वसम्भवात्। अनेन भोक्ता उक्तः । पुरुषो वै लोकः भुभुर्वः स्वरात्मकालोकः अर्थात् अग्निमण्डलम्, अर्कमण्डल सोममण्डल इत्यर्थः पुरुष एव भोग्यत्वादित्यर्थः भोतृभोग्ययोरभेदोपचारात् । पुरुषो यज्ञः । यस्तु लोकसाधनं यज्ञः सोऽपि पुरुष एव पुरुषसाध्यत्वात्, साध्यसाधनयोर-भेदापचारात् । तस्यैता लोकम्पृणास्तिस्त्र आहुतयस्ता एव त्र्यालिखिता वै त्रयो लोका इति तस्य यज्ञस्य एतास्तिस्त्र आहुतयो या ऋग्यजुः साममन्त्रैर्दीयन्ते । अत्र तिस्त्र इति त्रिविधा इत्यर्थः । ताश्चाहुतयस्तत्तल्लोक-निवासिलोकतर्पकत्वात् लोकम्पृणाः । ता एव तिस्त्र इति आहुतय एव त्र्यालिखिताः, त्रिषु स्थानेषु आलिखिताः कल्पिताः, त्रयो लोका वै प्रसिद्धाः, वै इत्यव्ययस्य प्रसिद्धार्थकत्वात् । आहुतिफलरूत्वाल्लोका-नामाहुतिसाध्यत्वेनाहुतिरूपत्वम् । तदेवं पुरुषयस्य भोक्तृभोग्यभोग-साधनरूपस्य विश्वस्य वैराजपुरुषरूपत्वेन उपभोगः ।

समष्टिव्याष्टिरूपेण परमात्मा सर्वभूतेषु हृद्प्रदेशे विराजते। स परमात्मा नानाविधरूपाणि चैतन्य शक्तिद्वारा स्वकीयलीलादिकृत्यं करोति । तस्य विषये शास्त्रान्तरेषु नानाविधनामरूपाणि वर्णितानि न केवलम् अपितु विचित्रेस्मिन् संसारे वर्णितमस्ति ।

यथा- महाभारते -

''विषयावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते ।

विषादयन्ति नात्मानं तत्वोपश्रयणो नराः'' ।।

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा

लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।

तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं

पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ।।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।।

स एव सच्चिदानन्दद्वितीयः अन्तरात्मा सर्वभूतान्तरात्मा-पुरुषः पूर्णपरमात्मा लिङ्गस्य योगेन अङ्गुष्ठमात्रः अङ्गुष्ठमात्रपरिणाम-परिच्छिन्नः सन् याति संसरति नित्यम् । कस्मात् पुनः कारणात् लिङ्गयोगेन अङ्गुष्ठमात्रसंसरति ? तत्राह- यो लिङ्गस्य योगेनाङ्गुष्ठमात्रः संसरति, तम् ईशं सर्वस्योतिशारम् ईशोऽयं स्तुत्यम् अनुकल्पं सर्वमनु-प्राविश्य आत्मनाकल्पयतीत्यनुकल्पम् आद्यम् आदौ भवं विराजमानं दीव्यमानं यस्मात् मूढाः अविवेकिनो देहद्वयात्मभिमानिनो न पश्यति, तस्मादेव आत्मनो ब्रह्मभावानवगमात्संसरन्तीति । यमात्मानमपश्यन्तः संसरन्ति, तं योगिन एव पश्यन्ति ।

ख. शाक्तदर्शने पुरुषस्वरूपविमर्शः

स हि परमात्मा परमशिवः चिद्घनत्वात् तच्छक्तीनामपि ज्ञानक्रियादिरूपाणां चिदात्मकत्वमेव । न जडस्वरूपत्वम् । माया महामाया च परिग्रहशक्तिरित्युच्यते । तदेतत् द्वयं वाह्यं जडात्मकम् । शुद्धध्वनिः साक्षात् परमशिवः निमित्तम् । शिवतत्वमुपादानम् ।

अन्यत्रानन्तादिद्वारानिमित्तम् । मायोपादानम् । शुद्धध्वनिः भुवनादुत्पादानं तद्वासिनां विद्याविद्येश्वराणां च बैन्दवशरीरप्रदानमित्यादिकः साक्षात्परमेश्वरव्यापारः । उभयोरप्यध्वनोः सृष्ट्यादयः पञ्च व्यापाराः सन्ति । सृष्टिः स्थितिः संहारश्च प्रसिद्धाः । अनुग्रहः चेतनाचेतनयोः, चेतनानां भोगमोक्षप्रदानम् । अचेतनानां स्वस्वसामर्थ्यरूपप्रवृत्तेः प्रकाशनम् । तिरोभावः बन्धः । तथा च भोगेन कर्मक्षयं संपाद्य मोक्षं प्रयच्छति परमशिवः ।

तस्य परस्य शिवस्य मलमायादिपाशजालासम्भवेन प्राकृतं शरीरं न संभवति । किन्तु शाक्तं शरीरम् । शक्तिरूपैरीशानादिभिः पञ्चामभिमन्त्रैः मस्तकादिकल्पनायामीशानमस्तकः तत्पुरुषवक्त्रः अघोरहृदयः वामदेव गुह्यः सद्योजातपादः परमशिवः । ततश्च अस्मदादिशरीरविलक्षणम् अनुग्रहतिरोभावसृष्टिस्थितिसंहाररूपात्मककृत्यपञ्चककारणभूतं शरीरं परमशिवस्य शक्तिमयम् ।

तथाचोक्तम् अभिनवगुप्तपादैः -

''आत्मा प्रकाशवपुरेष शिवः स्वतन्त्रः

स्वातन्त्र्यमर्मरभसेन निजं स्वरूपम् ।

संच्छाद्य यत्पुनरपि प्रथयेत पूर्णं

तच्च क्रमाक्रमवशादथवा त्रिभेदात् ।।''

एवं निराकारे परमशिवे ध्यानपूजाद्यसंभवेन साधकानामनुग्रहाय नानाविधदेवाद्याकारशरीरपरिग्रहणमप्यवतारपर्यायमस्ति । मुक्तात्मानोऽपि शिवा एव । तथापि ते आदिमुक्ताः । अनादिमुक्तस्तु परशिव एव । अत एव परमपदविशेषणम् ।

''ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वशक्तिसम्पन्नः । स हि चैतन्यमात्रसम्पन्नोऽपि यदा भोक्तृत्वावस्थानं भवति तदा तत्वान्तरव्यपदेश्यो भवति । स पशुस्त्रिविधः विज्ञानकल प्रलयाकल सकलश्चेति । आद्यः मलमात्रयुक्तः, एकवन्ध इत्युच्यते । द्वितीयः मलकर्मयुक्तः द्विवन्ध इत्युच्यते । तृतीयः मलकर्ममायायुक्तः बन्धत्रयमित्युच्यते ।''[१]

प्रथमवर्गे पक्वमलान् परमशिवः वैन्दवशरीरयोगिनः कृत्वा विद्येशत्वं सर्वज्ञत्वं शुद्धाध्वाधिष्टातृत्वं पञ्चकृत्याधि कारं च प्रददाति। अपरान् सप्तकोटीसङ्ख्याकान् महामन्त्राधिदेवान् विद्यातत्वनिवासिनः करोति । तत्रार्धं परमशिवस्य जगदनुग्रहं सहायभूतं सत् अधिकारावसाने

१. दर्शनोदये.

प्रलयदशायां मोक्षं गच्छति । इतरार्धं सृष्टिपर्यन्तं स्थित्वापरा वर्तते। द्वितीयवर्गे पक्वमलानां मोक्षः इतरेषां संसारः। तृतीयवर्गे सन्सार एव । संसारिणां सृष्ट्यादौ सूक्ष्मदेहः स्थूलदेहश्च ततो भवति ।

सन्सारिष्वपि कांश्चिन्महाभागान् मन्त्रमहेश्वरान् भुवनपतीन् अणिमादिसिद्धाँश्च करोति । कांश्चिच्चानुगृह्य अष्टादशशतसंख्यान् मन्त्रेशान् करोति । विश्वं विद्येश्वराराधनेन दीक्षाविधिनां च योऽत्यन्तपक्वमलाः ते मोक्षं यान्ति । न तु ज्ञानमात्रेण मलनिवृत्तिः । अपितु दीक्षाविधिसमासादितपरमशिवानुग्रहणैवेति निर्णयः । मन्त्रमहेश्वरापदाभिधेया विद्येश्वरास्ते अनन्तरादयः । ते हि अनन्तः सूक्ष्मः शिवोत्तमः एकनेत्रएकरुद्रः त्रिमूर्तिः श्रीकण्ठः शिवाशिखण्डीत्यष्टौ ईश्वरतत्वनिवासिनः ।

सप्तकोटीमहामन्त्रा अपि पशव एव सर्गादावश्विरानुगृहीतमहिमानः । वाच्यवाचकयोरभेदोपचारः । तेषां मन्त्रा इति व्यवहारः। मननात् त्राणाच्च । ते एव हीतरेषामाराधनेन दीक्षादिना च विविधां सिद्धिं प्रयच्छन्ति । शुद्धध्वानिस्थिताः अपरमुक्तिभाजः । परमशिवसाम्यापन्नाः परममुक्तिभाजः । ततश्च मन्त्रमहेश्वरादयः लोकपालादयश्चाधिकारिका अवरमुक्तिभाजः । अवरमुक्तिभाजां माहामायातिरोधिशक्तिरिति पाशद्वयमेव । तदपि द्वयं न मोहकम् अपितु बोधकम् । तत्रैव तत्वबोधेन निरतिशयवैराग्येण च परममुक्तिलाभः ।

ग. शाङ्करमते ब्रह्मतत्वविमर्शः

ब्रह्मतत्त्वविषये भारतीयानां वैदेशिकानां वा दार्शनिकविदुषां न दृष्टिपथमायाति मतैक्यम् । यद्यपि अस्य ब्रह्मशब्दस्य व्युत्पत्तिः सन्देहयक्ता वर्तते तथापि सामान्यतया वृहधातो निसप्पोऽयं ब्रह्मशब्द इत्यस्ति सर्वेषां दार्शनिकानां विश्वासः । यत्तत्वं स्वविस्तारेण अखिलमपि ब्रह्माण्डं परिव्याप्नोत् तदेव "ब्रह्म" इति । ब्रह्मशब्दस्य मूलार्थः एतद्व्युत्पत्तिलभ्यार्थात् पृथगस्ति । ऋग्वेदादि-ग्रन्थेषु एतच्छब्द-स्य प्रयोगः स्तात्र-मन्त्र-तन्त्रेत्याद्यर्थेषु अपि कृतो वर्तते । पाश्चात्यविदुषां मतेऽपि नास्ति ब्रह्मशब्दस्यैकार्थः । वेदेषु ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगः सूक्तौ स्मृतौ वैवं प्राप्यते । ब्रह्मणः अर्थः क्वचिदपि ईश्वरभक्तिपरको नास्ति। कदाचित् सूक्तिस्तोत्रादीनां संग्रह एव ब्रह्मशब्देन अभिधीयतें स्म । वेदार्थेषु ब्रह्मणः वेद ज्ञानस्य च कृते ब्रह्मविद्या इति शब्दः ब्राह्मणग्रन्थेषूपनिषत्सु च नैकवारं प्रयुक्तोऽस्ति । एतद्विवेचनेन इदं सुस्पष्टं भवति यत् ब्रह्मशब्दः नास्ति एकार्थवाचकः इति । अत्र शोध-प्रबन्धे ब्रह्मविषये शाङ्करमतम् किंचिद् उपस्थाप्यते । भगवान् शंकराचार्यः स्वीकरोति यत् ब्रह्म सर्वव्यापिसत्ता वर्तते यत् प्रत्येक-मणुपरमाण्वादिषु व्याप्तमस्ति । इदं निराकरं, विर्विकारम् अविनाशि अनादि चैतन्यम् आनन्दमयञ्चास्ति । आत्मास्तित्वेनेव स्वतः तत्सिद्धि-

र्भवति । "सर्वस्यात्मत्वात् ब्रह्मास्तित्वसिद्धिः" । ब्रह्मणि श्रुतयोऽपि प्रमाणभूताः सन्ति । अनुमानेन कथमपि ब्रह्मसिद्धिर्न सम्भवति तत्कृते शब्दप्रमाणमेव ग्राह्मम् भवति ।

ब्रह्म सच्चिदानन्दस्वरूपमस्ति । सदित्यस्य अयमर्थः- यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यम्" । सत् त्रिकालबाध-राहित्यम् अस्ति । एतद् ब्रह्म नित्याविकारि वर्तते । तद् निरन्तरं प्रवृद्धमस्ति ।

ब्रह्म जाग्रदादि त्रिविधावस्थारहितमस्ति । स्वतः प्रकाशकम् अस्ति । एतदनन्तमद्वितीयञ्चास्ति । -

"एकमेवाद्वितीयं सन्नामरुपविवर्जितम् ।

सृष्टेपुराधुनाप्यस्य तादृक्त्वं यदि तीर्यते ।"

ब्रह्म कर्तृत्वरतिनिष्क्रियमस्ति ।

"अतः परं ब्रह्म सदद्वितीयं, विशुद्धविज्ञाघनं निरञ्जनम्।

प्रशान्तमाद्यन्तविहीनमक्रियं निरन्तरानन्दरसस्वरूपम् ।।"[1]

यद्यपि माया ब्रह्मण एव शक्तिरस्ति तथापि तद् मायालिप्तं नास्ति । तद् नित्यसुखस्वरूपम्, अंशरहितम् नामरूपादिहीनम् अव्यक्त-तेजश्चास्ति । यथा -

"निरस्तमायाकृतसर्वभेदं नित्यं विभुं निष्कलमप्रमेयम् ।

अरूपमव्यक्तमनाख्यमव्ययं ज्योतिः स्वयं किञ्चिदिदं चकास्ति।।[2]

१. *विवेकचूडामणि.* २. *तत्रैव.*

वस्तुतः आत्मा वा अरे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः तरति शोकमात्मविद् ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति'' इत्यादिश्रुतेरात्मा परमपुरुषार्थमाकाङ्क्षमाणैरवगन्तव्यः तच्छ्रवणमनननिदिध्यासनानि च तदवगतेः साधनानीति गम्यते । सर्वेषां भारतीयानां पाश्चात्यानाञ्च दार्शनिकानां परमं लक्ष्यम् दुःखनिवृत्तिः मोक्षप्राप्तिश्च वर्तते । धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षः एव परमपुरुषार्थः । धर्मेण अर्थकामयोः प्राप्तिर्भवितुमर्हति अर्थकामाभ्याञ्च क्षणिकविषयजन्यसुखप्राप्तिर्भवितुमर्हति, परन्तु त्रैकालिकशाश्वतसुखावाप्तयै मोक्षस्यैव आवश्यकता भवति । स च मोक्षः ब्रह्म ज्ञानादेव भवति । ब्रह्मज्ञानी पुरुष विदेह कैवल्यप्राप्त्यनन्तरं पुसरस्मिन् संसारे नावर्त्तते । ''न स पुनरावर्त्तते'' इति श्रुत्या तस्य नित्यत्वम् प्रतियादितम् । तच्च ब्रह्म श्रुतिवाक्येभ्यः श्रुत्वा उपपत्तिभिश्च मत्वा नितरां निश्चयेन तदाकाराकारितचित्तवृत्तिरूपं निदिध्यासनं कर्तवयम् । ततश्च दीर्घकालसत्कारनिरन्तरनिदिंध्यासनजन्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारो जायते । साक्षात्कारश्च नीरन्ध्रमणिमयूखवदखण्डब्रह्माकाराकारिततचित्तवृत्तिः । तथा ''अहं ब्रह्मास्ति'' इत्याकारया चित्रवृत्त्या तत्त्वसाक्षात्कारूपया आत्मचैतन्यगर्भया समूलप्रपञ्चस्य बाधो जायते । बाधिते च सप्रपञ्चेऽज्ञाने तस्या बाधिकाया वृत्तेरपि बाधो जायते । यथेन्धनं दग्वाऽग्निः स्वयमुपशाम्यति तथा ब्रह्माकारवृत्तिरपि चरमा सप्रयञ्चज्ञानं विनाश्य स्वयमप्युपशान्ता भवति ।

सर्वसमूलप्रपञ्चवाचिका वृत्तिरेव चित्प्रतिबिम्बग्राहिणी । न च चैतन्यमेव ब्रह्म सर्वानर्थमूलाज्ञानबोधकमस्तु कृतं वृत्त्या इति वाच्यम्, स्वरूपतश्चैतन्यस्य ब्रह्मणोऽज्ञाननिवर्तकत्वाभावात् । न हि स्वरूपचैतन्येन तदावरकमज्ञानं नश्यति, अपि तु प्रमाणज्ञानेन । दृष्टं हि लोके ज्ञानेनैवाज्ञाननाशनम्, तयोरेकत्र सहावस्थानायोगात् । समानाश्रयविषयकं ज्ञानं समानाश्रयविषयकाज्ञाननाशकं भवति । एवञ्च ब्रह्माश्रयविषयकमज्ञानं सर्वप्रपञ्चोपादानभूतमधिष्ठानब्रह्मज्ञानेनैव निवर्तते, न तु चैतन्येन स्वरूपभूतेन । अन्यथा अज्ञानतज्जन्यप्रपञ्चस्यैवासम्भवापत्तेः। अतः प्रमाणज्ञानमेवाविद्यानिवर्तकम् ।

अत्र ''अहं ब्रह्मास्मि'' इति वृत्त्या कथमप्रमेयमविषयं शुद्धं ब्रह्म विषयीभवतीति चेत् तन्न, न हि एकान्तेनाऽयमविषयः इत्यादि भाष्यवचनाद् ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारात् । शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यं न भवतीति वाचस्पतिमिश्रमहोदयानां मतम् । विवरणकारास्तु ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति । एवञ्च प्रस्थानभेदे व्याख्यानं कर्तव्यम् । न ह्येकान्तेनाविषय इति भाष्यवाक्यस्य भामतीकारमते शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यं न भवति, उपहितं तु भवतीत्यर्थः, वृत्तिसमवधान दशायां शुद्धात्वाभावात् । अतो वृत्त्युपहितमेव वृत्तिविषयीभवति ब्रह्म। विवरणकारमते फलव्याप्यत्वं शुद्धो ब्रह्मणि नास्ति, वृत्तिव्याप्यत्वं त्वस्त्येवेति । सर्वथाऽविषयत्वे वेदान्तादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः । यत्तद्देश्य-

मित्यादिश्रुत्या तस्य शुद्धस्याविषयत्वमुच्यते । उपहितरुपेण विषयत्वेऽपि समूलाज्ञाननिवृत्तेर्न शास्त्रवैपर्थ्यापत्तिः । यथाज्ञानोपहितस्य साक्षित्वेऽप्यज्ञानं न साक्षिकोटौ प्रविशति । अतो न तस्याः स्वविषयत्वापत्तिः। सा वृत्तिः स्वयं स्वस्या अविषया अपि ब्रह्मणो विषयतां सम्पादयतीति भामतीकाररहस्यम् वर्तते । यदि स्वरूपेण शुक्तिरेवं, रजतनिवर्तिका भवेत्तदा रजतारोप एव न स्यात् । यथा शुक्तिसाक्षात्कारो रजतनिवर्तको न शुक्तिस्तथा ब्रह्मज्ञानमाज्ञान निवर्तकं न ब्रह्म, तस्य साक्षिरूपतया उदासीनस्वभावत्वात् तस्माद् वृत्त्यारुढं चैतन्यमज्ञाननिवर्तकम् । तस्मादेवात्मा द्रष्टव्यः । न च तद्दर्शनं विना मायानिवृत्तिः । न च मायानिवृत्तिं विना स्वरूपावाप्तिरूपो मोक्षः सम्भवति ।

स चात्मा कीदृशो यद्दर्शनेनाविद्यानिवृत्त्या परमानन्दावाप्तिंमायानिवृत्तिरूपो मोक्षः प्रार्थ्यते इति जिज्ञासायां "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म[१]" "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते[२]" इत्यादिश्रुतयस्तत्स्वरूपतटस्थलक्षणसमर्पणद्वारोपयुज्यन्ते । स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम् । स्वरूपलक्षणेनासम्भावना निवर्त्यते । तटस्थेन लक्षणेन च विपरीतभावना निवर्त्यते । सत्यमित्यादौ सत्यत्वं त्रिकालाबाधात्वम् । ज्ञानं चैतन्यमनन्तमपरिच्छिन्नम् । परिच्छेदश्च देशतः कालतो वस्तुतो भवति । एवञ्चात्मा त्रिकालाबाध्यश्चत्स्वरुपो देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यो भवति । एतच्च

१. *तैत्तिरियो०.*

२. *तत्रैव.*

स्वरूपलक्षणं सत्यत्वादि ।

सर्वभूतभौतिकप्रपञ्चजन्मस्थितिमङ्गहेतुत्वं तटस्थलक्षणमिति, "यतो वा इमानि" इत्यादिश्रुत्या गम्यते । एवं लक्षणलक्षितात्मा एको वाऽनेको वेति जायते जिज्ञासा । तज्जिज्ञाशोपशान्तये "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्[१]" इत्यादिच्छान्दोश्रुतिरुपयुज्यते । आत्मा जगदुत्पत्तेः प्राक् सद् आसीत् स च सद्रूप आत्मा सजातीयविजातीय-स्वगतभदशून्य आसीत्, श्रुतौ एक इत्यनेन स्वगतो भेदो वार्यते । एवपदेन सजातीयभेदो वार्यते । अद्वितीयपदेन च विजातीयो भेदो वार्यते । तदुक्तं विद्यारण्यस्वामिभिः -

वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।
वृक्षान्तरात् सजातीयो विजातीयः शिलादितः ।।
तथा सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ।
एकावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात् ।।[२]

तत्र स्वगतो भेदो नानात्वरूपजीवेश्वरभेदः । सजातीयो भेदोऽत्र द्रव्यत्वादिना सजातीयपृथिव्यादिभेदः । विजातीय भेदो गुणादि-भेदः, अथवा जड़भेदो विजातीयः । चैतन्यभेदः सजातीयः । ज्ञानानन्दा-दिभेदः स्वगतः । इत्येवं त्रिविधभेदरहितं ब्रह्म सत्पदलक्ष्य आत्मा स एव द्रष्टव्यः ।

१. छान्दोग्य. ६.१.

२. पञ्चदशी पू. २-२०-२१.

"आत्मैव ब्रह्म", "अयमात्मा ब्रह्म" इति श्रुतेः क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि, सर्वक्षेत्रेषु भारत "इत्यादिस्मृतेश्च । एवं जीवब्रह्मणोरैक्य-भावेद्यते श्रुत्या । ननु कथमल्पज्ञस्यानीशसस्य जन्ममरणजराव्याधि-परिपीडितस्य जीवस्य ब्रह्मरुपत्वं सम्भवति । "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिश्रुतयः षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतास्तयोरद्वैतस्य प्रमापिकाः सन्ति । तैत्तरीयोपनिषदि ब्रह्मवल्ल्यां ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्येन ब्रह्मवेदनस्य अविद्या निवृत्तिप्रयोजनं प्रदर्श्य तल्लक्षणमुच्यते-सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वकामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति लक्षणवाक्यम् । अत्र ब्रह्मविशेष्यं वेद्यतया, विशेषणानि च सत्यादिपदानि इतरव्यावर्तक ब्रह्मस्वरुपं निर्धारयन्ति । न चात्र नीलमुत्पलमिति वाक्यवद् विशेष्यविशेषणभावबोधकृत्वमेव लक्षणवाक्यत्वमिति वाच्यम्, लक्षणार्थानामेव विशेषणानामुपादानात् । सजातीयव्यावर्तकं विशेषण-वाक्यम्, लक्षणं तु सजातीयविजातीयव्यावर्तकं भवति । इत्थमत्र शाङ्करमते ब्रह्मतत्त्वविषये किंचिद् यथामति विवेचितम् । अतोऽग्रे प्राप्तेषु अवसरेषु पुनरपि तद्विषये विवेचनं करिष्यते ।

•••

पञ्चमोऽध्यायः

(क) जगत्स्वरूपविमर्शः

स्थावरजङ्गमान्तं चैतन्यातिरिक्तं सर्वं प्रपञ्चजातं जगदित्युच्यते। अर्थात् गच्छतीति जड़पदार्थः । अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेति पञ्चरूपात्मकं जगत् । यथा "अस्ति भाति प्रियंरूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ।"[१] जगत्विषये भिन्नभिन्न दर्शनेषु अनेकानि अवधारणानि (मतानि) च दृश्यन्ते ।

विभिन्नवेदान्तप्रस्थाने जगद्विषये अनेकानि मतानि उपलभ्यन्ते -

(क) अद्वैतवेदान्ते -

अत्र जगत उपादनकारणं निमित्तकारणञ्च ब्रह्मैव भवतीति मन्यते । तदुच्यते "स ईच्छाँचक्रे"[२] स "प्राणमसृजत्"[३] इत्यादिभिः श्रुतिभिरिदं ज्ञायते स ईक्षापूर्वकसृष्ट्यादिकं कार्यं प्रति निमित्तकारणमिति अभ्युपगम्यते । एवम् आत्मनः सकाशात् आकाशसंभूतः, आकाशात् वायुः वायोरग्निः अग्नेः आपः अदभ्यः पृथिवी तत औषधयः औषधिभ्यो

१. *प्रश्नोपनिषद् - ६/३ ।*

२. *प्रश्नोपनिषद् - ६/४ ।*

३. *तैतरियोपनिषद - २/१ ।*

अन्नम्, अन्नात् पुरुषः इत्येवं सर्वेषां भूतानामुपादानकारणं ब्रह्मैवेति श्रुत्या ज्ञायते ।

ननु श्रुत्यन्तरेषु "निष्फलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् इति उक्तत्वात् निष्फलं निरञ्जनं ब्रह्म कस्यचिद्वस्तुन उपादाननिमित्त-कारणं न भवेत् इति चेत् न, सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय इति तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय इति संकल्पादिकं सर्वं चेतनधर्मो भवेत् । अनेन ब्रह्माणजगतो निमित्तकारणत्वं भवति । उपादानं तावत् सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्त यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान् आकाशः परायणः"[१] इति यद्वस्तु यस्माज्जायते यस्मिन्तिष्ठति यत्र विलीये च तत्तस्योपादानमित्युच्यते । अत्राऽऽकाशरूपेण ब्रह्म एवाभ्युपगन्तव्यम् । तदुक्तं श्रुत्या "तदात्मानं स्वयम् कुरुतः"[२] इत्यनेन आत्मानमिति कर्मत्वेन ब्रह्म एव प्रदर्शितम् । तस्मात् सर्वेषां भूतानां जीवानाञ्च कारणं ब्रह्मेति अवगम्यते । तथा चक्रति "कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्"[३] "यद्भूतयोनि परिपश्यन्ति धीरा"[४] इत्यादिः-मन्त्रैण ब्रह्मैव जगत् उपादाननिमित्तञ्चकारणमिति निश्चीयते । अतः संकल्पादिविशिष्टविवतोऽधिष्ठानत्वेन निमित्तकारणप्रकृति रूपेण

१. छान्दोग्योपनिषद् - १/९/१ ।
२. तैत्तरीयोपनिषद् - २/७ ।
३. मुण्डकोपनिषद् - ३/१/३ ।
४. मुण्डकोपनिषद् - १/२/६ ।

चोपादानकारणं ब्रह्मैवेति स्वीकृतम् ।

(ख) औपाधिकभेदाभेदवादे- जगत्स्वरूपम्

भेदाभेदवादे तु जगतो निमित्तोपादानकारणं ब्रह्मैवेति स्वीकृतम्। तदुक्तम् श्रुत्या "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय" बहुभवामिति । अत्र संकल्पादिकं सर्वं चेतनगुणो भवितुमर्हति, न प्रकृतेर्गुणः[१] एवं "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यान्ति" इति उत्पत्तिप्रलयौ श्रुत्या आकाशं ब्रह्मण्येव उक्तौ । तद्यथा पृथिव्यां भूतग्रामः[२] उत्पद्यन्ते लीयते च ।

"तदात्मानं स्वयं कुरुत इति" श्रुत्या कृतिकरणत्वेन कर्तृत्वेन, कार्यत्वेन चात्मा निर्दिश्यते । ननु कर्तृकरणयोर्भेदः सिध्यतीति चेन्न, परिणामात् । स च परमात्मा स्वयमात्मानं कार्यत्वेन परिणाममयामास इति आचार्येण जगत् प्रति परिणाववादः स्वीकृतः । ननु परमात्मा शुद्धश्चेतनस्तर्हि तस्य परिणामोऽपि चेतन एव भवेदिति चेदुच्यते, पदार्थानां विभिन्नरूपेण परिणामात् । तस्मादिदं जगत् जडमस्ति किन्तु तदनित्यत्वं विकारि चास्ति इति अभ्युपगम्यते ।

किञ्च भगवतोऽनन्ता हि शक्तयः सन्ति । स भगवान् ता प्रक्षिपति उपसंहरति च यथा सूर्यः स्वकिरणान् प्रसारयति उपसंहरति च तद्वदेव । तथा च मन्त्रवर्णः भाष्यकारिणोद्धृतः -

१. *अभिध्योपदेशात् १/१/१९ द्रष्टव्यम् ।*

२. *साक्षात् योभयनाम्नात्त १/४/२३ ।*

''न तस्य कार्यं करणं च विद्यते, न तत् समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च''[१] ।।

अतः स च परमात्मा स्वशक्त्यां कार्यात्मना, करणात्मना, कर्त्रात्मना, कृत्यात्मना परिणमयामास इति जगत्ब्रह्मणः परिणाम इति मन्यते ।

द्वैतवादे जगत्स्वरूपम् -

जगतो निमित्तोपादानं कारणं प्रति प्रकृतिशब्दोऽपि ब्रह्मवाचकं इति वदन्ति श्रुतयः ''नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां.........'' ''स नित्यो निर्गुणो विभुः परः परमात्मा नित्यो विभुः कारणो लोकसाक्षी परोगुणः सर्वदृक् शाश्वतश्च विद्यते स । इदं सर्वं विसृजति, विलापयति, विस्थापयति, प्रस्थापयति, आच्छादयति, प्रकाशयति, विमोचयति च । एका एव श्रुतिः । परमात्माऽपि न लीयते, अश्रुतत्वात् ब्रह्मप्रलयस्य ।

''हन्तैतमेव पुरुषं सर्वाणि नामान्यमिवदन्ति'' किञ्च माया, मायामाया, अविद्या, नियतिः, मोहिनी, प्रकृतिः, वासना, इत्यादयः तस्येच्छा एव । तथा च पैङ्गिश्रुतिः- ''स एष स्त्री एष पुरुषः एष प्रकृतिः, एष आत्मा, एष ब्रह्म, एषलोकः, एष आलोकः, योऽसौ हरिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः विश्वरूपः इति विष्णोरेव प्रकृतिपुरुषत्वमाम्नातम् । एवं स हरिः स्वयमेव प्रकृतिमनुप्रविश्य तां परिणम्यात्मानं बहुधा कृत्वा

१. आत्मकृति परिणामात् १/४/२५ । श्वेतश्वेतर ६/५ ।

सर्वत्र स एव प्रसृतः । अतो जगन्मिथ्यात्ववादोऽपि निरस्तः । तदुक्तम् - "सत्यं जगत् तत्त्वतः" इति तस्मात् स सर्वासां सृष्टीनां योनिरुपादानमित्यभिधीयते ।

वस्तुतस्तु प्रकृतिपुरुषयोरयमेव भेदः तदुक्तं ब्रह्माण्डे व्यवधानेन सूक्तिस्तु पुंस्त्वं विद्वद्भिरुच्यते । सूतिरव्यवधानेन प्रकृतिस्वमितिस्थितिः" । तस्माद्विष्णुः उभयात्मकत्वात् जगतो निमित्तोपादानमिति। तदेव महोपनिषदि "एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवाभावः, एष ह्येवाव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चेति । एवमेव सर्वैः पुरुषोत्तम इति स्वीकृतम् ।

विशिष्टाद्वैतवादे जगत्स्वरूपम् -

जगतो निमित्तोपादानकारणं ब्रह्मैवेति स्वीकृतम् । तत्र प्रमाणमाह- "तस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति" श्रुतेः । प्रतिज्ञाया अस्याः कारणमेवावस्थान्तरापन्नकार्यम् न द्रव्यांन्तरमिति कार्यकारणरूपेण अवस्थितभृद्विकारादिनिदर्शनेन समर्थनाद् ब्रह्मैव जगदुपादानमिति निश्चीयते न तु प्रकृतिः" ।[१] एवं निमित्तोपादानयोरैक्यमपि "उत तमादेशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इत्यादिनोपदिश्यते ।[२] एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि इति साधकतमत्वेन कर्ता विवक्षितः ।

१. ब्र० सू० भाष्य पृ० ४२६ ।

२. छान्दोग्योपनिषद ६/२/२ ।

एवं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[१] "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्"[२] इत्युपादानरूपेण "सोऽकामयत"[३] "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय"[४] इति निमित्तरूपेण कार्यावस्थं कारणावस्थञ्च सर्वं जगद ब्रह्मात्मकमिति श्रुत्या अवगम्यते । "जगत् ब्रह्मणः परिणामोऽस्ति"[५] ब्रह्मस्वयमेवात्मानं जगद्रूपेण शरीरेण परिणामयामास इति।

अत्र चिदचिदंशेन शरीरभूतभगवतः सर्वे चिदंशा अपुरुषार्थाः अस्वतन्त्राः अचिदंशास्तु सर्वे विकाराः । उभौ चिदचिदंशौ ब्रह्मणः कार्यरूपेण मन्येते । परमात्मा तूभयोर्नियन्ता आत्मा चास्ति । एवमिमानि चिदचिद्वस्तूनि स्थूलसूक्ष्मदशापन्नानि परस्य ब्रह्मणो लीलोपकरणान्नि सन्तीति । तत्र सृष्ट्यादिकं सर्वं तस्यलीला इति मन्यते ।[६] "कर्तारमीशं ब्रह्मयोनिम्"[७] यद् भूतयोनिपरिपश्यन्ति धीरा...."[८] "योनिश्च हि गीयते"[९] "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च"[१०] इत्युपदेशात् ब्रह्मैव जगतो निमित्तोपादानं कारणमिति सिद्धम् ।

---

१. छान्दोग्ये ६/८/७ ।
२. छान्दोग्ये ३/१४/१ ।
३. तैत्तिरीय २/६ ।
४. छान्दोंय ६/२/३ ।
५. ब्र० सू० १/४/२७ ।
६. लोकवत्तुलीलाकैवल्यम् ब्र० सू० २/१/३३ ।
७. मुण्डक ३/१/३ ।
८. मुण्डक १/२/६ ।
९. ब्र० सू० १/४/२८ ।
१०. मुण्डक १/१/७ ।

अग्निपुराणोक्तजगत्सर्गवर्णनम् -

जगत्सर्गादिकां क्रीड़ां विष्णुवक्षेऽधुना शृणु ।
स्वर्गादिकृत्स गर्गादिः सृष्ट्यादिः सगुणोऽगुणः ।।
ब्रह्माव्यक्तं सदग्रेऽभून्नखं रात्रिदिनादिकम् ।
प्रकृतिं पुरुषं विष्णुं प्रविश्याक्षोभयत्ततः ।।
सर्गकाले महत्तत्वमहंकारस्तोऽभवत् ।
वैकारिकस्तेजसश्च भूतादि श्चैव तामसः ।।
अहंकाराच्छन्दमात्रमाकाशमभवत्ततः ।
स्पर्शमात्रोऽनिलस्तस्माद्रूपमात्रेऽनलस्ततः ।।
रसमात्रा आप इतो गन्धमात्रा धरित्र्यभूत् ।
अहंकारात्तामसात्तु तैजसानीन्द्रियाणि च ।।
वैकारिका दश देवा मन एकादशेन्द्रियम् ।
ततः स्वयम्भूर्भगवान् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।।
अत एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ।
आपो नरा इति प्रोक्ता आपो वै नरसुतवः ।।
अयनं तस्य ताः पूर्वे तेन नारायण स्मृतः ।
हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम् ।।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयम्भूरिति नः श्रुतम् ।
हिरण्यगर्भो भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।।

तदण्डमकरोद् द्वैधं दिवं भुवमथापि च ।
तयोः शकलयोर्मध्ये आकाश मसृजत्प्रभुः ।।
अप्सु परिप्लवां पृथ्वीं दिशश्च दशधा दधे ।
तत्र कालं मनो वाचं कामं क्रोधमथो रतिम् ।।
ससर्जसृष्टिं तद्रूपां स्त्रष्टुमिच्छन्प्रजापतिः ।
विद्युतोऽशनिमेघांश्च राहितेन्द्रधनूंषि च ।
वयांसि च ससर्जादौ पर्जन्यं चाथ वक्तृतः ।।
ऋचो यजूंषि सामानि निर्ममे यज्ञसिद्धये ।
साध्यास्तैरयजन्देवान्भूतमुच्चाव चं भुजात् ।।
सनत्कुमारं रुद्रं च ससर्ज क्रोधसंभवम् ।
मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं ऋतम् ।
वशिष्ठं मानसासप्त ब्राह्मणानिति निश्चितम् ।।
सप्तैते जनयन्ति स्म प्रजा रुद्राश्च सत्तम ।
द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।।
अर्धेन नारी तस्यां स ब्रह्मा वै चासृतत्प्रजाः ।।[१]

अर्थात् अग्निरूवाच- अतः परमहं भगवतो नारायणस्य क्रीडामयजगत्सृष्टिं वर्णयामि सावधानतया श्रुणु । सर्गादिः निर्माता भगवान् विष्णुः श्रृष्टेरादिकारणम् स एव सगुणी निर्गुणश्च सर्वप्रथमतः सत्स्वरूपं ब्रह्मैव आसीत् । तदा नाकाशदिकमासीत्, रात्रेरपि सत्ता

१. *अग्निपुराणे.*

नासीत् न वा दिवसतदनन्तरं पुरुषविष्णुना प्रकृतिमवष्टभ्य सा संचालिता (क्षोभिता) । सृष्ट्यारम्यसमये प्रथमअव्यक्तप्रकृतौ महतत्त्वं तस्मात् चाहंकारश्चोत्पन्नः अहंकारस्य त्रैविध्यं वैकारिकः (सात्विकः) तैजसिः (रजसः) भूतादिस्वरूप (तामसः) चेति । तामहसांहंकारोत् शब्दतन्मात्रोत्पन्नोः पुनः शब्दतम्मात्रात् च आकाश उत्पन्न एवमेव स्पर्शतन्मात्रोत् वायुरूत्पन्नः रुपतन्मात्रात् चाग्निरुत्पन्नः । रसतन्मात्राज्जलमेवं गन्धतन्मात्रात् पृथ्वि चोत्पन्ना । राजसेनाहंकारात् इन्द्रियाण्युत्पन्नानि । दशेन्द्रियाणामधिष्ठात्र्यः दश देवता एकादशमं मनश्चेति एकादशपदार्थाः वैकारिकनामात्मक सात्विकाहंकारोपन्नाः । तदननन्तरं नानाजातीय प्रजाना सिसृक्षावता भगवता स्वयंभुजा जलस्य रचना कृता ततः तस्मिन्जलेः स्वकीयवीर्यमुत्सृजंत् । तस्मिन्नेव जले हिरण्यवर्णात्मकाण्ड उत्पन्नं तेन चाण्डेन ब्रह्मणरुत्पत्तिः जाता यः स्वयभूनाम्ना प्रसिद्धः तदनन्तरं तमण्डं द्विधाकृत्य स्वर्गभूर्लोकयोः सृष्टिं कृतवान् तत भगवता तयोर्मध्ये आकाशमसृजत् ततः तेन भगवता अप्सु परिप्लवां दशसंख्याका आशा यथा स्थानं स्थापिता, तदनन्तरं स भगवान् काल-मनवाणिकामक्रोधादिनसृजत्। तदनन्तरप्रजापतिः यज्ञानुष्ठानाय मुखतः ऋग्यजुसामवेदान् निःश्वासितवान् । तैः वेदैः साध्यगणाः दवतान् अयजन् तदनन्तरं क्रोधसंभवं रुद्रमसृजत् । ब्रह्मा स्वमना मरीचि-अत्रि-अगिरापुलस्त्यपलह वशिष्ठनामकान् सप्तऋर्षीन् असृजत् । सृष्टेः वृद्धर्थं ब्रह्मणा स्वकीय-

शरीरस्य भागद्वयं कृत्वा अर्धभागेन पुरुषो उत्पन्नः अवशिष्ठार्धभागेन स्त्रीरुत्यन्ना तदनन्तरं ब्रह्मणा प्रजासृष्टिरूत्पादिताः ।

भागवतेऽपि जगत्सर्ग-सम्बन्धे 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिवचनैः सम्यक तया निरूपणं कृतमिति दृष्टिपथमायाति, एवमेव तत्र ब्रह्म-स्वरूपंविषयेऽपि विपुलं वर्णनं कृतमासाद्यते ।

ब्रह्मणा पूर्वं स्वकीयच्छायया अविद्याया रचना कृता, या पञ्चपर्वा वर्तते, सा सृष्टिः न मनोरमेति । तां तमोमयच्छायां ब्रह्मणि त्यक्तवान् ब्रह्मा । तस्यां तमोमयच्छायायां यक्षराक्षसाः स्वीकृताः, सा च छाया क्षुतपिपासया उत्पन्ना आसीत् अतः यक्षराक्षसाः क्षुधा पिपासया पीडिताः सन्तः ब्रह्माणमेव खादयितुमागतवन्तः । एषु यैः खादयः इति उक्ताः ते यक्षाः सञ्जाताः, यैश्च मा रक्षेति उक्ता ते राक्षसा जाताः ।

ब्रह्मणा स्वकीयकान्तिमयदेहस्य मुखभागात् प्रमुखाणां देवानां रचना कृता पुनः तत् शरीरं तत्रैव त्यक्तं तदेव दिनमंभवत् । ब्रह्मणा स्वकीयाधोभागादासुराणामुत्पत्तिः कृता स ब्रह्मा अतीवकामुक आसीत् । यतो हि स ब्रह्मा नारीस्वरूप आंसीत् अतः ते राक्षसः तं नारीरूपं ब्रह्माणं बलात्कर्तुम् आगतवन्त। ब्रह्मा भीतः सन् पलायितः ततः आकाशवाणीं श्रुत्वा स ब्रह्मा तत्शरीरं त्यक्तवान् । ततः तत् स्त्रीरूपं शरीरं सायं सन्ध्या जाता ता असुरा गृहीतवन्तः ।

स्वकीयकान्त्यां ब्रह्मणा गन्धर्वाप्सरसः उत्पादिताः । तत् ज्योत्स्न्यारुपदेहं विश्ववश्वादिगन्धर्वाः गृहीतवन्तः ।

एतावत्कार्ये कृते सति ब्रह्मणः तन्द्रा आगता तदा, तया तन्द्रया भूतप्रेतपिशाचादयः उत्पन्नाः ब्रह्मणः तद् विजृम्मितरुपा ते । पिशाचादयः स्वीकृतवन्तः ।

स्वं तेजोमयं मन्यमानः ब्रह्मा अदृश्यरूपेण सृष्टिकर्ता साध्यगणान् उपादितवान् । तमदृश्यरूपं पितरः स्वीकृवन्तोऽतः तेषां रूपमदृश्यमस्ति ।

स्वकीयतिरोधानशक्त्या प्रजापतिः सिद्धविद्याधरादीनान् उत्पादितवान्, तमन्तर्ध्यानदेहं स्वीकृत्य सिद्धादयः तिरोहिताः सञ्जाताः।

ब्रह्मा स्वकीय-प्रतिबिम्बं पश्यति, तस्मात् किन्नराकिंपुरुषादयः सञ्जाताः ततः तं प्रतिविम्बं किन्नरादयो गृहीतवन्तोऽतः ते उषाकाले पत्नीभिः ब्रह्मणो गुणानां गानं कुर्वन्ति ।

स्वारब्धसृष्टेः यथारूपां वृद्धिं न दृष्वा स ब्रह्मा तत्रैव शेते, चिन्वितमनाः स तदा तं भोगमयं देहं क्रोधवशात् त्यक्तवान्। ततः मुण्डितकेशः स तत्रैव स्थितः तेन सर्व एवं नागाः सञ्जाताः। तेन शिरोभागमयः नागः कथ्यते तैः अत्यन्तक्रोधयुक्ताः सञ्जाताः ।

शान्तब्रह्मणा प्रसन्नचेतसा स्व कृतकृत्यं मन्यमानेन मनसा मन्वादय उत्पादिताः ते एव मन्वादयः सृष्टिं प्रसारितवन्तः।

ब्रह्मण: यादृशात् शरीरात् ये उत्पन्ना: तेषां स: स: एव सञ्जात: ।

प्रपञ्चसारेसृष्टिस्वरूपम् -

प्रकृतिञ्च क्वचित्कालो विकृतिं प्रतिपादयेत् ।
सा तत्वसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधेस्तदा ।।
विचिकीर्षुर्धनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम् ।
कालेन भिद्यमानस्तु स विन्दुर्भवति त्रिधा ।।
स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते ।
स बिन्दुनादबीजत्वभेदेन च निगद्यते ।
तद्विस्तार प्रकारोऽयं यथा वक्ष्यामि साम्प्रतम् ।
बिन्दोस्तस्माभिद्यमानाबवोऽव्यक्तात्मको भवेत् ।
स खः श्रुतिसंपन्नैः शब्दब्रह्मेति कथ्यते ।।
अव्यक्तादन्तरुदितस्त्रिभेदगहनात्मकम् ।
महन्नाम भवेत्तत्वं महतोऽहंकृतिस्तथा ।।
भूतादिक-वैकारिक-तैजसभेदक्रमादहंकारात् ।
कालप्रेरितया गुणघोषयुजां शब्दसृष्टिरथ शक्त्या ।।
शब्दाद् व्योम स्पर्शतस्तेन वायु
स्ताभ्यां रूपावह्निरेतै रसाच्च
अम्भास्येतैर्गन्धतो भूद्यराद्या
भूतापञ्चं स्युर्गुणानां क्रमेण ।।[१]

१. प्रपञ्चसारे पृ० १३-१६.

इत्थं भगवता शंकराचार्येण प्रपञ्चसारतन्त्रे सृष्टिस्वरूपं सम्यग् व्याख्यातम् ।

आगमेसृष्टिर्नित्या -

तत्र तावच्छैवसिद्धान्ते सृष्टिप्रक्रियायामविकृतपरिणामवादोऽङ्गीकृतः । स्वरूपे किञ्चिद्विकार विनैवान्यथारुपेण परिणामोऽविकृतपरिणाम इत्युच्यते । अत्रेदं बोध्यम् - अस्मिन् सिद्धान्ते परशिवस्य शक्तेर्विकासेन सृष्टिरिति, तत्सङ्कोचेन च प्रलय इति शक्तिसङ्कोचविकासाभ्यां सृष्टिप्रलयौ व्यवस्थाप्येते । यथा कूर्मः कदाचिद् स्वकरचरणाद्यवयवानि सङ्कोच्य तूष्णीभावेन तिष्ठति, कदाचिच्च तेषां प्रसारेण जले भूमौ वा विरहति; तथा परशिवोऽपि प्रलयकाले स्वशक्तिसङ्कोचेन प्रपञ्चं स्वस्मिन् विलापयति, सृष्टिकाले च स्वलीलार्थं स्वशक्तिविकास द्वारा जगत्दुत्पादयति । तस्माद्यथा स्वाङ्गसंङ्कोचविलासाभ्यां कूर्मे न किञ्चिद्विकार आरोप्यते तथा स्वशक्तिपरशिवेऽपि विकृतिर्नायातीत्ययमविकृत परिणामवाद इत्युच्यते । अयमेवाविकृतपरिणामवादः सिद्धान्त शिखामणौ रेणुकभगवत्पादैः समुल्लिखितः -

आत्मशक्तिविकासेन शिवो विश्वात्मना स्थितः ।
कुटीभावाद्यथा भाति पटः स्वस्य प्रसारणात् ।।[१]

इति पटदृष्टान्तेनाविकृतपरिणामवादः प्रसाधितः । अस्यायमर्थः:- यथा पटो विलक्षणप्रसारेण कुटीभावमापद्यते, तत्सङ्कोचे च

१. सि० शि० १०/५ पृ० १८८ ।

तथा यश्च परमात्मा विद्यते । शक्तिर्निगद्यते । अनयोर्द्वयोस्तत्वतः कश्चन भेदो नास्ति । यथोक्तं देव्या भगवत्या शिवया स्वयमेव ब्रह्माणं प्रति-

सदैकत्वं न भेदोऽस्ति सर्वदैव ममास्य च ।

योऽसौ साऽहं योऽसौ भेदोऽस्ति मतिविभ्रमात् ।।

आवयोरन्तरं सूक्ष्मं यो वेद मतिमान्हि सः ।

विमुक्तः स तु सन्सारान्मुच्यते नात्र संशयः ।।[१]

भगवत्त्याः शक्त्या एतच्चराचरात्मकत्रैलोक्यं व्याप्तमस्ति। यथोक्तं सर्वे देवा देवीं शिवां प्रति शक्तिं प्रतिं -

सैवाष्टौ वसवः । सैवैकादश रुद्राः । सैषा द्वादशादित्याः। सैषा विश्वेदेवाः सोमपा असोमपाश्च । सैषा यातुधाना असुरा रक्षांसि पिशाचा यक्षाः सिद्धाः । सैषा सत्वरजस्तमांसि । सैषा ब्रह्मविष्णुरुद्र-रूपिणी । सैषा प्रजापतीन्द्रमनवः । सैषा ग्रहनक्षत्रज्योतींषि । कलाकाष्ठादिकाल-रूपिणीं तामहं प्रणौमि नित्यम् ।

पापापहारिणीं देवीं भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ।

अनन्तां विजयां शुद्धां शरण्यां शिवदां शिवाम् ।।[२]

वस्तुतः शक्तिः शक्तिमाँश्च द्वावपि एकमेव परमतत्त्वमस्ति, शक्तिसमाराधनदृष्ट्या देवीभागवतस्य प्रतिपादनं ज्ञातमस्ति । शक्तिमतः समाराधनदृष्ट्या श्रीमद्भागवतशिवविष्णुब्रह्मपुराणादीनां प्रतिपादनं

१. दे० भा० ३/६/२/३ ।

२. दे० भा० १७ ।

पटरूपेणावतिष्ठते । न चाभ्यां सङ्कोचविकासभ्यां पटस्य स्वरूपे विकृतिः जायते, तथा शिवोऽपि स्वात्मशक्तिविकासेन विश्वात्मना तिष्ठन् न विक्रियत इति । एतदतिरिक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादाः -

''पत्रशाखादिरूपेण यथा तिष्ठति पादपः ।

तथा भूम्यादिरूपेण शिव एको विराजते ।''[१]

इति वृक्षदृष्टान्तेनाप्यविकृतपरिणामवादं साधितवन्तः । ननु वृक्षस्य सावयवत्वात् तस्य पत्रशाखादिरूपेण परिणामसंभवेऽपि परशिवस्य निरवयत्वात् कथं तस्य विश्वात्मना परिणामः ? इति चेन्मैवम्, वीरशैवसिद्धान्ते परशिवनिष्ठशक्तेरेव विश्वात्मना परिणामित्व स्वीकारान्न परशिवब्रह्मणः परिणामत्वम् । अतः शक्त्यादिपृथिवीपर्यन्त-स्य सकलतत्वसमुदायस्य **''शक्तिरस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः''** इत्यागमनेन शक्तिरुपत्वं प्रतिपादितम् । किञ्चः -

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ।।[२]

मायामेव प्रकृतिं जगदुपादानकारणं विद्यात् जानीयात् । मायिनं तु मायोपाधिकमन्तर्यामिणमेव महेश्वरं मायाधिष्ठातारं निमित्तकारणं जानीयात् । अस्य मायिनो महेश्वरस्यावयवभूतैरंश रूपैश्चात्मकैर्जीवैः कृत्स्नमिदं जगद्व्याप्तमित्यस्याः श्रुतेरर्थः ।

१. *सि० शि० १०/९ पृ० १८९ ।*

२. *पञ्चदशी चित्रप्रदीप प्रकरणम् श्लोक २३ पृ० सं० १५९ ।*

जगत्सृष्टिसम्बन्धः

इदं दृश्यमानं जगत् कैः कैः तत्वैः निर्मितं वर्तते, एषां तत्वानां किमस्ति पौर्वापर्यम्, सृष्टेरारम्भः कदाभूत्, कथमभूत् जगत्सृष्टेः क्रियन्ति सर्वाणि जातानि प्रलयः कदा भविष्यति कथं च भविष्यति इत्यादीनां रहस्यात्मकप्रश्नानां यथार्थमुत्तरं विश्वस्य कस्मिन्नपि पुस्तके नोपलभ्यते, किन्तु आगमेषु निगमेषुच समुपलब्धग्रन्थेषु जगद्विषये शास्त्रकारैः नैकानि मतानि प्रतिपादितानि दृश्यन्ते । विविधविधान-विचाराणामवलोकनेन् विविधमतानि दृश्यते । पुराणेषुउपनिषत्सु आगमादिशास्त्रेषु आधुनिक विज्ञानेषु स्वस्वमतानि तत्र स्थापितानि सन्ति । सृष्टेरारम्भविषये यत्र वर्तमानविज्ञानमिदानीं यावत् सृष्टिः प्रायः पञ्चसहस्रावर्षादारभ्य त्रिंशकोटिपर्यन्तं गता विद्यते । तत्र पौराणिकी सृष्टिः प्रायः अर्वुदद्वयपर्यन्तमनुगच्छति । यदि आधुनिकं विज्ञानं शनैःशनैः समुन्नतिं कर्वाणं तिष्ठेत् तर्हि मन्ये कियद्वर्षानन्तरं पौराणिकं सृष्टिसिद्धान्तमुपगच्छेदिति ।

पुराणेषु सृष्टिप्रकरणमतिगहनं विद्यते । सर्गावगतरहस्यज्ञाना-नन्तरमेव दृश्यमानरहस्यज्ञानं भवितुमर्हति ।

सत्वगुणाधिदेवो भगवान् विष्णुर्यदा योगानिद्रानिगूढनयनो भवति, तदा रजागुणाधिदेवो ब्रह्मा तदीयनाभिकमलतो जागृतो भूत्वा प्रादुर्भवति, ततश्च तमोगुणाधिदेवो भगवान् महेशस्तयोरेव देहयोरलक्षित-

रूपेण तिष्ठति । अस्यमेवदशायां ब्रह्मैव सृष्टिचक्रं चालयति विस्तारयति च । पूर्वकल्पानुसारं नवीनकल्पे योगयुक्तान्तःकरणेन ब्रह्मणा यदा "धाता यथापूर्वमकल्पयन्" इति ऋग्वेदानुसारं समाधिबुद्धिभावानुसारेण ऋषीणां मानसी सृष्टिः क्रियते, तदेव भगवतो ब्रह्मणोऽन्तकरणतः ऋषीणामन्तःकरणे आनन्दानुगतसमाधिद्वारा श्रवणात् श्रुतीनां वेदानामाविर्भावो भवति । विचारानुगतसमाधिद्वारा च पूर्वकल्पीयगाथानां भावरूपेण पुराणात्मना प्राकट्यमपि विज्ञानांसिद्धमेव। तत्र वेदा यथा-वच्छन्द द्वारा पुराणानि च भावद्वारैवाविर्भावयन्तीति सर्वसिद्धान्तसिद्धः पन्थाः । तत्रैतावान् भेदो सृष्टिबाहुल्येनोपलभ्यते किन्तुं मृत्युलोके मानवपिण्डेषु प्रतिकल्पनवीनायां सृष्टौ जायमानायां देवासुरराक्षसात्मिका द्विविधा लौकिकी विचित्रता समुदेति । यद्यपि सप्तसु अधोलोकेषु अधराणां निवासः । सर्वलोकेषु देवानां निवास इति देवासुरयोर्निवासभेदो लक्ष्यते, तथापीमौ द्वावपि देवासुरौ देवसृष्टेरेवान्तर्गता इति असुरा अपि देवयोनिषत्वम् अविसन्ति ।

ब्रह्मणा निर्मितस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः इदं वैशिष्ट्यं विद्यते यत् पूर्वकल्पे येषां यः स्वभावः यादृशी प्रवृत्तिः यादृशं च कर्म भवति तानि सर्वाणि तैः तादृशान्येव प्राप्यन्ते ।

(ख) जगद्विषये कार्यकारणत्वस्वरूपविमर्शः

जगत्कारणत्वव्यस्थापनपक्षे ब्रह्मैव जगत्कारणमिति प्रदर्शनाय विवर्तवादस्य समर्थनं प्रदश्र्यते । यथा- "उपादानत्वाभिमत-वस्तुषसत्वाकोऽन्यथा भावो विवर्तः ।"

यद्वा कारणत्वाभिमतवस्तोभेदं विनैव तद्व्यतिरेकेण दुर्वचं कार्यं विवर्तः । तदुक्तं पन्चदश्याम् -

स घटो न मृदो भिन्नो वियोगः सत्यनिक्षणात् ।

नाप्यभिन्नपुरापिण्डदशायामनवेक्षणात् ।।[१]

ब्रह्मसूत्रेऽपि- 'तदन्यत्वमारम्भाणशब्दादिभ्यः'[२] इति ।

"तस्माद्ब्रह्मणोऽधिष्ठानात् प्रपञ्चस्यारोपितस्यानन्यत्वं पृथक्सत्ताराहित्वं कुतः आरम्भणशब्दादिभ्यः । एकेविज्ञानात्सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं दृष्टान्त उपन्यस्तः यथा- "सोम्यैकेन मुत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।"[३]

इत्यत्र विकारो घटादिकार्यवर्गः, वाचा घटशरावादिरस्ति इत्यादिशब्देन अरभ्यते=व्यवह्रियते । वाच व्यवह्रियत एव वस्तुतोऽस्ति विकारः । तस्य दुर्निरुपत्वादिति भावः । कथं तर्हि "मृद्वस्तुनः

१. पञ्चदशी १३-१५ पृ. (५१४) अद्वैतानन्द प्रकरणे.

२. ब्र. सू. २.१.१४.

३. छा. उ. ६.१.४.

सकाशात् घटादिर्जातः'' इति कार्यकारणयोः भेदव्यवहारः । इत्यत आह- नामधेयम् । भेदव्यवहारो नाम मात्रम्- अर्थशून्यम् । यथा ''राहोःशिरः'' ''पुरुषस्य चैतन्यम्'' इति व्यवहारः । कार्यवत् तद्भेदोऽप्यनिर्वचनीय इति भावः । किं तर्हि सत्यम् ? तत्राह- मृत्तिकेति । मृत्तिका इत्यनेन मृत्तिकात्वेन रूपेण घटशरावादिविकारेषु प्रतीयमानं कारणरूपं वस्तुसत्यम् । कार्यसत्यत्वमेवकारेण व्यपदिश्यते । अर्थात् मुत्तिकमात्रमेवोपकारस्य परमार्थिकं स्वरूपमिति तस्मिन्ज्ञाते वस्तुतो घटादिर्ज्ञातो भवतीत्युक्त्वा विकारः कार्यवर्गो मिथ्या । कारणन्तु सत्यमित्ययमर्थो दृष्टान्तवाक्ये सिद्धस्तथादार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रपञ्चसत्ता नास्तीति तदन्यत्वम् । सूत्रस्थादिशब्देन ''ब्रह्मैवेदं सर्वम्'' ''वासुदेवः सर्वम्'' ''भगवपमखिलं नान्यद्वस्त्विह किञ्चन'' इत्यादि तदन्यत्वप्रतिपादकं गृह्यते । इदमत्र बोध्यम्- मृदादेरवान्तकारणस्य तत्तत्कार्यपिक्षया सत्यत्वे सिद्धेऽपि परमार्थसत्यत्वं नोपेयते । यथा- ''अतोऽनयदार्तम्'' ''सत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जयः'' ''निषेधशेषो जयतादशेषः'' इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणवचनैर्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैव द्वैतप्रपञ्चस्य बाधितत्वावगमात् ब्रह्मणः सर्वात्मनः एवैकस्य परमार्थसत्यत्वं सर्वात्मना बाधशून्यत्वात्, यथा- ''सत्यस्य सत्यम्''[१] ''सत्यं परं धीमहि''[२]

---

१. वृ. उ. २.३.६.

२. भागवते. १.१.१.

इत्यादि शास्त्रैरवगम्यते । अपि च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति यत्प्रत्यन्त्यभिसंविसन्ति तद्ब्रह्म" ।[१]

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ।"[२]

"अहमादिश्चमध्यञ्च भूतानामन्त एव व"[३] तथा च श्रीमद्भागवतेऽपि -

त्व मायया त्रिगुणयात्मान दुर्विभाव्यं,

व्यक्तं सृजस्यवसि लुम्पसि तद्गुणस्थ ।।[४]

एवम् -

स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः ।

प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ।।"[५] इति ।

इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणवचनर्ब्रह्मणोऽभिन्ननिर्मित्तोपादान-कारणत्वमधिगतम् ।

भगवत्पादेनापि जगत्कारणत्वप्रसङ्गे सुप्रसिद्धा आख्यायिका प्रस्तूयते, यथा- "गुर्वैवारुणिः वरुणं पितरमुपससार, अथीहि भगवतो

---

१. तै. उ. ३.१.

२. मु. उ. २.१.३.

३. भागवत. ११.६.६.

४. भागवत. ११.७.४७.

५. गीता १०.२०.

ब्रह्मेति''[१] इत्युपक्रम्याह- यतो वा इमानि भतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यसंविशन्तीत्याश्रुतिवाक्यादिप्रसंगे ब्रह्मैव जगत्का-रणमिति प्रमाणं करोति ।

श्रीभामतीकारेणाऽपि यथा- रज्वज्ञानसहितरज्जूपादानाधारा रज्वां सत्यामस्ति रज्वामेव व लीयते, एवमविधा सहितब्रह्मोपादनं जगत् ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव न लीयत इति, इत्येनानऽपि समस्तजगतोत्पत्तिः स्थितिर्लयादिकारणं ब्रह्मैवावगतमिति । साधु ।

जगत्कारणत्वलक्षणविचारः -

उपरोक्तप्रकरणे समस्तप्रपञ्चस्योत्पत्तिः स्थितिर्लयस्य कारणं ब्रह्मैव भवतीति प्रसिद्धम्, तत्र ब्रह्मणः परिणामोपादानकारणताऽभ्युपगम्यते येत् तदास्माभ्निः पृच्छ्यते यत्, किं निरवयवं ब्रह्म परिणमते अथवा सावयवं परिणमते ? आद्ये- साकल्येन जगदाकारेण ब्रह्मपरिणामस्याभ्युपगमे विकाररूपजगदतिरिक्तविशुद्धब्रह्माभावः, कैवल्यमोक्षाभावः, दुर्विज्ञानत्वश्रुतिविरोधश्च प्रसज्येत । कार्यस्य प्रत्यक्षत्वात्, एकदेशेन परिणामे निरवयवत्वप्रतिपादकश्रुत्यादि वचनविरोधः प्रसज्येत । सावयवस्य परिणतस्य ब्रह्मणाऽभ्युपगमे दध्यादि तत् तस्यानित्यत्वादिकं प्रसज्य । अत एव रज्वादेः सर्पाद्युपादानत्ववत् विवर्तोपादानत्वं ब्रह्मण उपेयते ।

१. ब्र. सू. शा. भा. १.१.

अतः परिणामपक्ष समुद्भासिता दोषाः अत्र न प्रसज्यन्ते।

अस्मिन् प्रसङ्गे भगवता कृष्णद्वैपायनमहर्षिणा ब्रह्मसूत्रे- "आत्मनि वैवं विचित्राश्च हि"[१] इति सूत्रेण ब्रह्मणो विवर्तवादाभिप्रायेण निर्विकारे निरवयवे गायवा वियदादिसृष्टिरुपद्यते, इति सिद्धान्तितम्। यथा- स्वप्नद्रष्टरि जीवात्मनि निद्रादिदोषेण विचित्रा रथादिसृष्टयो जीव-चैतन्यंस्वरुपोपमर्दं विनैव प्रतिभासमात्रैवस्वरुपा भवन्ति न वास्वविक्यः स्वप्नावस्थानिवृत्तयनन्तरमपि बुद्ध्यादिसाक्षितया जीवचैतन्यस्य यथापूर्व-मवस्थानात् । एवं ब्रह्मण्यधिष्ठाने तत्स्वरूपप्रच्युतिं विनैव माययाऽनिर्वाच्याा .विचित्राः वियदादिसृष्ट्याः प्रतिभामितात्रैकस्वरूपा भवन्ति न पारमार्थक्यः तथा च उक्तं कल्पतरुकाराः ।

"अधिष्ठानं विवर्तानामाश्रयो ब्रह्मशुक्तिवत् ।
जीवा विद्यादिकानां स्यादिति सर्वमनूकुलम् ।।"[२]

इत्यस्य भामतीव्याख्याने, एवं शंकासमाधानाभ्यामपि

तैरुक्तम् - शंकापक्षे-

"परिणामविवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते ।
चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते ।।"[३]

समाधानपक्षे -

१. ब्र.सू. २.१.२०.

२. ब्र. सू. १.२.२८.

३. ब्र. सू. १२.२१. पृ. १८७ (भामती).

विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्य पेक्षते ।।[१] इति ।

इत्यस्य भामतीव्याख्याने आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण निदितम्।

अपितु - "इन्द्रो मायानिः पुरूप ईयते"[२] "मायांन्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" ।

तथा च स्मृतिरपि -

"ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमार्थतः ।

तदेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ।।"[३]

एवमेव -

"यदिदं मनसा वाचा चक्षुभ्यां श्रवणादिभिः ।

नश्वरं गृहमाणं च विद्धिमायामनोमयम् ।।"[४] इति ।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभागवतादिशास्त्रेषु द्वैतप्रपञ्चसृष्टेर्मायामयत्वंप्रतिपादनं ब्रह्मणो विवर्तस्वरूपम् एव संगच्छते ।

दृष्टान्तानुरोधेन "सन् घटः सन् पटः" त्वादिप्रतीतिवलाद् प्रागविचारदशायां परमार्थतया दृतस्य कार्यकारणात्मना विभक्तस्य ब्रह्मणि माययाऽध्यारोपितस्य निखिलस्य द्वैतप्रपञ्चस्य परमार्थसत्यत्वं निराकरोति । आधिष्णनस्यैवैकस्य ब्रह्मणः परमसत्यत्वन्तु ज्ञापयति।

१. *ब्र. सू. १२.२१. पृ. १८८ (भामती).*

२. *ऋग्वेदसंहिता १.४७.१८.*

३. *विष्णुपुराण १५.४४.*

४. *भागवत ११.७.७.*

अत एवेयं द्वैतप्रपञ्चसृष्टिः ब्रह्मविवर्तरूपाविचारितस्यैव मूढानां प्रतिभासते । तथा च सृष्टिप्रतिपादकवाक्यानां न सृष्टौ तात्पर्यमपितु अध्यारोपापवादन्यायेन- प्रत्यगविभिन्नाद्वयब्रह्मबोध एव तात्पर्यम् । यदाहुः- वार्तिकाकाराः श्रीसुरेश्वराचार्या अपि -

अविचारितरम्यातः सृष्टिरात्मनिकल्पिता ।

तथाप्यात्मैक्यबाधाय श्रुत्यासृष्टिरुदीयते ।। इति ।

अत एव दृशपरिच्छिन्नजडोऽनिर्वचनीयः जगतोऽनाध निर्वचनीयाविधैव मायाख्याकारणम् । न ब्रह्म तस्य कूटस्थस्याद्वयस्य कार्यकारणविलक्षणत्वात् । कथयति श्रुतिः- ''यदेत ब्रह्म, अपूर्वमन- परमनन्तरमबाह्यसर्वानुभूः''[१] इति श्रीमद्भगावतेऽपि भगवता श्रीकृष्णस्य ब्रह्मस्वरूपता प्रतिपादनप्रसंगे ब्रह्मणो रूपं गायति यथा -

न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ।

पूर्वापरं बहिश्चान्तर्जगतो यो जगच्चयः ।।[२] इति ।

अत एव सर्ववेदान्तसारभते पुराणशिरोमणौ श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धेऽपि स्पष्टतः द्वैतप्रपञ्चस्य जन्मादेकारणमविद्यैव प्रतिपादिता सति महानुभावानां वेदान्ताचार्याणां पूर्वोक्तम् । तं यथार्थतया समर्थयति-

श्रीमुनिश्वरः शुकदेवस्वामीपादापि महाराजा परीक्षितं प्रति अद्वैतब्रह्मोपदेशं कुर्वन्ति । यथा -

१. बृ. उ. २.५.११.

२. भागवत १०.९.१३

"अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।

एवं समीक्षनात्मानमात्मन्यथाय निष्फले ।।"[१] इति ।

पञ्चदशीकारा अपि -

संसारः परमार्थोऽयं संलग्नः स्वात्मवस्तुनि ।

इति भ्रान्तिरविद्या स्याद्विद्यवैषानिवर्तते ।।[२] इति ।

अत एव समस्तप्रपञ्चकारणत्वं ब्रह्मण श्रुतिस्मृत्यादिशास्त्रेषु प्रसिद्धम् तस्माद् ब्रह्मैव जगत्कारणं साधु भवति वेदान्तपरिभाषायामपि- "जगति नामरूपांशद्वय व्यवहारस्तु अविद्यापारणामात्मक नामरूप सम्बन्धात् तदुक्तम् -

"अस्ति भाति प्रियं रूपं नामवेत्यंशपञ्चकम् ।

आद्यं वयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततोद्वयम् ।।"[३] इति ।

इति जगत्कारणत्व लक्षणविचारः ।

---

१. *भागवत १२.६.११.*

२. *पञ्चदशी. ६.१०.*

३. *वेदान्त परिभाषा. पृ. १२९.*

(ग) शक्तेः कर्तृत्वं पुरुषस्य वेति विचारः

ननु मुख्यं शिवे सृष्ट्यादिकर्तृत्वं, तान्निर्वाहकत्वमात्रं यदि शक्तेः, तर्हि मुख्यजगत्कर्तृत्वनियान्तृत्वादिशिवनिष्ठम् । इयं च सहकारिणी । तथां सति मुख्यत्वः शिवः- एवोपास्यः न शक्तिः, इति चेत् शृणु । क्षित्यादि कार्यजातं कारणमन्तरेणानुपपन्नम् इत्यनुपपत्यैव हि शिवस्य शक्तेर्व कल्पनम् । न हि चर्मचक्षुषा शक्तिं शिवं पश्यामः। एवं कल्पयितमारम्भे अत्र वेदान्तिनः- 'परस्य चिद्रूपस्य ब्रह्मणः धर्मो माया, सैवाविद्या जडस्वभावा, सैव जगदुपादानं, परं ब्रह्म तु विवर्तोपादानम्, अत एव जडोपादानत्वात् जगदपि जडस्वभावं, मायो-पादानत्वा मित्थ्यात्वं च'- इति प्राहुः । तं पक्षं तान्त्रिकाः न क्षमन्ते तथा हि या मायाऽविद्याप्युच्यते सा चिद्धमोऽन्यधर्मो वा, आद्ये धर्म धर्मिणोरभेदस्य वेदान्तिनामभ्युपतत्वेन चिद्धर्मस्य जडत्वानुपत्तिः। अचिद्धर्मत्वे अद्वैतहानिः, मायां तु प्रकृति विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति प्रमाणविरोधश्च । अतः गत्यभावात् चिद्धर्मम् इत्यवश्यं वाच्यम्। तथा सति जडत्वं दूरतीनिरस्तम् । न च चिदतिरिक्ता शक्तिः नास्ति इति वाच्यम्, ब्रह्मणोतादात्म्यभावत्वात् । परं तु पृथिवीव्यतिरिक्तगन्धा-भावेऽपि धर्माधर्मी- इति व्यवहारानुरोधेन ईषद्भेदः कल्प्यते, एव द्वयो चिद्रूपत्वेऽपि ईषद्भेदो व्यवहारार्थः कल्प्यः । एवं च जगदुपादानत्वं

द्वयोरपि न संभवति जडस्वभावात् जगतः । न हि प्रकाशात् तयो भवितुमर्हति । अतः चिति जगत् सूक्ष्मरुपेण बीजे वटवृक्षवत् सर्वथा अस्त्येव । तदवयशैथिल्यपूर्वकविस्तारसंकोचकर्तृत्वमेव चिति न तु उपादानत्वं, यथा वणिजः प्रभाते त्रयवस्तूनां प्रसारणं रात्रौ संकाचः तादृशं कर्तृत्वं चितः । तत्सहकारिणी चिच्छक्तिः ।

ननु चिदतिरिक्ता ईषद्भेदवती तन्निष्कर्तृत्वनिवाहिका शक्तिः किमित्यङ्गीक्रियते चित्येव तत्कर्तृत्वमास्ताम् अन्यथा तुल्ययुक्तय कुलालादिष्वपि घटकर्तत्वाश्रया । एका शक्तिः सिध्येत् इति चेन्न, श्रुतिस्मृतिलोकव्यवहाराणां सत्वात् । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इति श्रुतिः ।

देवीभागवतेऽपि -

शक्तिः करोति ब्रह्माण्डं सा वै पालयतेऽखिलम् ।
इच्छया संहरत्येषा जगदेतच्चराचरम् ।।
न विष्णु न हरः रात्रो न च ब्रह्मा न पावकः ।
न सूर्यो वरुणः शक्ताः स्वे स्वे कार्ये कथञ्चन ।।
तया युक्ता हि कुर्वन्ति स्वानि कार्याणि ते सुराः ।
कारणं सैव कार्येषु प्रत्यक्षेणावगम्यते ।।
वस्तुजालं शक्तिहीनं शक्तं कर्तुं न किञ्चन ।
शक्तं तु परमेशानि शक्त्या युक्तं यदा भवेत् ।।

तथैव-

एवं सर्वगता शक्तिः सा ब्रह्मेति विविच्यते ।

सगुणा निर्गुणा चेति द्विधोक्ता सा मनीर्षिभिः ।।

सगुणा रागिभिः सेव्या निर्गुणा तु विरागिभिः ।

धमार्थकाममोक्षाणां स्वामिनी सा निराकुला ।

ददाति वाञ्छितानर्थानर्चितान् विधिपूर्वकम् ।।

एवमुक्तप्रमाणयुक्तिकलापैः उपास्या पराशक्तिः परशिवश्च निर्गुणः । तद्विषयिणी वृत्तिस्तु परमपुरुषार्थत्वात् अम्बोपासनासाध्यत्युपपन्नं. सिंहासनेश्वरीत्वम्, सर्वज्ञत्वम् ।

एवं शिवनिष्ठायां तदभिन्नायां तद्धर्मरूपायण तन्निठकर्तृत्वनिर्वाहिकायां सिद्धायां सैवोपाश्या । इति ।

●●●

षष्ठोऽध्यायः

क. मोक्षस्वरूपविमर्शः

मोक्षकामो ब्रह्मसाक्षात्कारेण निवर्तितोपाधितया जीर्णजीवभावः सन् ईश्वरतादात्म्यमापद्यते विशुद्धचैतन्यम् आत्मना वा अवतिष्ठते इति आशङ्कायामुत्तरे जीवस्यैकत्वाने कत्वपक्षभेदेन भिन्न भिन्नं प्राप्यते । तथाहि यदि जीव एक एव, तदीयाज्ञानादेव जीवभेदस्य, ईश्वरस्य अन्यस्य च समग्रस्य जगतः कल्पनेति मतमास्थीयते, तदोक्त प्रश्नस्येदमुत्तरं यद् ब्रह्मविद्याया विलीनोपाधितया मुक्तो जीवः स्वं जीवत्वं त्यक्त्वा निर्विशेष ब्रह्मात्मनां अवतिष्ठते, न तस्य ईश्वर तादात्म्यमुक्तै तस्मिन् ईश्वरकल्पकस्य तदीयाज्ञानस्याभावेन ईश्वरस्यैव तन्मुक्तिदशायामभावात्।

जीवस्यनेकत्वपक्षेऽपि प्रतिबिम्बवादाभासवादावच्छेदकवाद-भेदेन बहुविध इति तत्पक्षे उक्त प्रश्नस्योत्तरमपि बहुविधमतमालम्बते। तथा हि यदि जीव ईश्वश्चेत्युभावेव विशुद्धस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बभूतौ, जीवश्च प्रतिबिम्ब ग्राहकस्य अन्तःकरणस्य व्यष्टिभूताज्ञानस्य वा भेदाद् भिन्नः बद्धः मुक्तव्यवस्था भाजनञ्च, तदा यस्य जीवस्य यदा ब्रह्मसाक्षात्कारोदयः तथा समुच्यते तदज्ञान नाशे तदज्ञानकृतस्य

प्रपञ्चस्य विलयात्, यस्य च न ब्रह्मसाक्षात्कारः स स्वाज्ञानेन तत्कृतेन प्रपञ्चेन च बद्धः । किन्तु यो मुच्यते, स नेश्वरभावमापद्यते, प्रतिबिम्ब-ग्राहिण उपाधेर्विलये प्रतिबिम्बस्य प्रतिबिम्बभावप्राप्तेरेव दर्शनेन तस्य बिम्बभूत विशुद्धब्रह्मभावापत्त्या विशुद्ध ब्रह्मात्मना अवस्थानस्यैव तस्य तन्मुक्तिदशायां युक्तम् ।

परन्तु यदि जीवो न विशुद्धब्रह्मण प्रतिबिम्बः किन्तु ईश्वरस्य प्रतिबिम्बः, तदा मुक्तस्य ईश्वरभाव एव भवति न तु ब्रह्मभावः । बद्ध-जीवात्मकप्रतिबिम्बानुरोधेन ईश्वरात्मकबिम्बस्य जीवैक्यमुक्तावपि सत्त्वात्, सति च बिम्बे प्रतिबिम्बस्य उपाधिविलये बिम्बभावप्राप्तेरेवौं-चित्यांत् । यदा च सर्वे जीवा मुक्ता भविष्यन्ति तदा अज्ञानसमष्टि नाशेन ईश्वरात्मकप्रतिबिम्बग्राहिण उपाधेरभावेन ईश्वरस्य निवृत्त्या जीवानां बिम्बस्यासत्त्वेन सम्पद्यत इति ।

अद्वैतवेदान्तमते मुक्तिः द्वैविध्यम् -

मुक्तिः द्विविधा जीवन्मुक्तिः विदेहमुक्तिश्च, या मुक्तिर्जीवते पुंसो जायते सा जीवन्मुक्तिः, या च मुक्ति विगतदेहस्य पुंसो जायते सा विदेहमुक्तिः, तथाहि ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारे दार्ढ्यमुपेते यदा अविद्यायाः तत्कार्यस्य सम्पूर्णसंसारस्य च निवृत्तिर्जायते तदैव यदि प्रारब्धकर्मक्षयो काकतालीयन्यायेन निष्पद्यते तर्हि अविद्याः तत्कार्य संसारः नाशकाल एव मुमुक्षोर्देहपातो भवतीति सद्य मुक्तिर्जायते, इयमेव मुक्तिः विदेहमुक्तिः

देहविगमेन सह सम्पद्यमानत्वात्। यदा पुनः ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारसमये प्रारब्धकर्म न क्षीयते तदा तत्क्षयपर्यन्तं शरीरस्यावस्थित्या सदेह एव मुमुक्षुः मुक्तसंसारो भवतीत्येषा मुक्तिर्जीवित एव जायमानतया जीवन्मुक्तिरूच्यते। न च जीवन्मुक्तौ न किञ्चिन्मानमिति वक्तुमहम्- "तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते"[१] "तस्य तावेदव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये"[२] "प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्"[३] "प्रकाशं च प्रवृत्तिञ्च भयञ्चाभयमेव च"[४] इत्यादिश्रुति-स्मृतिश्च प्रमाणत्वात्।

किञ्च यदि जीवन्मुक्तिर्न स्यात् तदा व्यासादिप्रणीतमोक्ष-शास्त्रस्य श्रद्धाऽऽस्पदत्वं नोपपद्येत, यतस्ते शास्त्रप्रणयनकाले न मुक्ताः, अतो न तैः तत्त्वज्ञानस्य मोक्षोपाधायकत्वं दृष्टम्, यतो मोक्षशास्त्राणि तत्त्वज्ञानस्य मोक्षोपधायकता अविद्या अज्ञानाद्यपरंपर्यायाम् अनादिभूतः पदार्थः, सा ब्रह्मैव विषयीकृतब्रह्मण्येव तिष्ठति, सृष्टेः प्रागन्यस्य कस्याप्यभावात्। यथोक्तं संक्षेपशारीरके आश्रयत्व "विषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला। पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्यो भवति नापि गोचरः जीवादेरविद्यामूलकया ततः पूर्ववर्तिन्या अविद्याया आश्रयत्वं

१. बृहदारण्यकोप. ४/४/७.

२. छान्दोग्योप. ६/१४/२.

३. श्रीमद्भगवद्गीता - २/५५.

४. श्रीमद्भगवद्गीता - १४/२२.

विषयत्वं वा तस्य न सम्भवति, परन्तु अनादिभूतायास्तस्य आश्रयत्वं विषयत्वञ्च अनादेः ब्रह्मण एव युक्तियुक्तं भवितुमर्हति ।

अविद्या चेयं भावाभावविलक्षणा संत्त्व रजस्तमोरूपत्रिगुणोपेता। मलिनसत्त्वप्रधानतय उपहितं ब्रह्म जीवः, विशुद्धसत्त्वप्रधानतया उपहितं ब्रह्म ईश्वरः । सम्पन्ने च जीवेश्वरविभागे अविद्यासहायेन ब्रह्मणि ज़गतो रचनामाकरोति । जगतो रचना च जीवानां पूर्वजन्मार्जितपुण्यपापात्मक-कर्मानुरूपा भवति । जगति मनुष्ये लब्धजन्म मानवः पुण्यविशेषः परिपाकवशात् सत्सङ्गं प्राप्य सतामुपदेशो जगतो दोषवक्षं मोक्षस्य गुणवक्षं व मोक्ष-साधनम् जिज्ञासते । आचार्यमुखाद् वेदान्ताध्ययनद्वारेण मोक्षसाधनः अवगत्य तदात्मसाक्षात्कारणाय प्रयतते । उपार्ज्य च मोक्षसाधनानि यथाकालविद्यात् प्रपञ्चात् मुक्तिं लभते । सा च मुक्तिः कं इति जिज्ञासायां वेदान्तविद्या ब्रूवन्ति यदज्ञान निवृत्त्युपलक्षितं जीवात् परमार्थतो भिन्नः सच्चिदानन्दब्रह्मैव मुक्तिः तत्र उपलक्ष्यभूतं सच्चिदानन्दं ब्रह्म तु जीवात्मनो नित्यप्राप्तं किन्तु अज्ञान निवृत्तिरेव पूर्वतोऽसिद्धतया जीवप्रयत्नेन साध्येति मोक्षकामंपुरुषः अज्ञाननिवृत्त्य सर्वात्मना जायते ।

मनुष्य यदा काम्यानि निषिद्धांनि च कर्माणि वर्जयन् नित्यनैमित्तिककर्मणामनुष्टानाभ्यासने निष्पापचेता जायते तदा संसारस्य विविधदोषग्रस्ततां निश्चित्य ततो विरक्तो जीवनस्य किमपि सांसारिकदोष-स्पर्शरहितलक्ष्यः जिज्ञासमानो ब्रह्मनिष्ठस्य गुरोः समीपमुपसृत्य

तच्चरणयोः स्वात्मानं समर्प्य आत्मोद्धारं प्रार्थयते, स च त्वं वेदान्तशास्त्र-मध्याप्य श्रवणमनन निदिध्यासनसाध्यं ब्रह्मात्मदर्शनं सर्वानर्थमूलाज्ञान-निर्वतकतयोपदिशति । स चाचार्यदर्शित दिशा जीवनयापयनश्रवणमनन निदिध्यासनैः ब्रह्मदर्शनप्राप्यते प्रयस्यति। तत्र श्रवणं नाम समग्र वेदान्त वचसामद्वैत ब्रह्मणि तात्पर्यनिश्चयः ।

मननं नाम हेतुभिः श्रुतस्य ब्रह्मणो निर्धारणमनुमितिरूपम्, एतत्श्रुति ब्रह्मणि सम्भाविता अश्रद्धाया असम्भावना या विपरीतभाव-नायाः संशयात्मकिया बुद्धेश्च उन्मुलनाय अपेक्ष्यते । श्रुतस्य मतस्य च ब्रह्मणोऽविच्छिन्नध्यानधाराविषयीकरणम् । अस्य सम्पत्त्ये पातञ्जलस्य योगस्याश्रय आवश्यकः, आसनसिद्ध्यादि विना निदिध्यासनस्य दुर्घटत्वात् । परिनिष्पन्ने च निदिध्यासने आचार्योक्तेन 'तत्त्वमसि' इति महावाक्येनापरोक्षं ब्रह्मदर्शनमुत्पाद्यते । इदञ्च ब्रह्मदर्शनमविद्यायां तत्कार्याणि च अविषयीकृत्य ब्रह्ममात्रं विषयीकुर्वञ्जायते । अस्मिन् समुत्पन्ने ब्रह्मगोचरं विषयीकुर्वञ्जायते । अस्मिन् समुत्पन्ने ब्रह्मगोचरं मूलाज्ञानं सह समग्रेण स्वकार्यं जातेन निर्वतते इति । अज्ञान निवृत्त्या घटदर्शनस्य ब्रह्मदर्शननान्तरीयकतया ब्रह्मदर्शनात्मनो घटदर्शनादपि, कृतश्रवणादे मुमुक्षोरान्ननिवृत्तिः स्यादेव, न च तत्र घटज्ञानमेव वृत्तिरूपं ब्रह्मज्ञानं तु न वृत्तिरूपं, ब्रह्माकारवृत्तिं विनापि घटाकारवृत्त्या ब्रह्मावरणमग्रे ब्रह्मणः स्वतः एव स्फुरणादिति वाच्यम्,

जडघटे आवरणकृत्याभावेन तस्याज्ञानविषयत्वोपगमानौचित्येन घटावच्छिन्नचैतन्यस्यास्यैवाज्ञानविषतया तद्गोचरवृत्तिस्वरूपं ज्ञानं विना, घटाकारषं या विभिननविषयवृत्त्या घटावच्छिन्नचैतन्यविषयकाज्ञानस्य निवृत्ति सम्भवेन घटस्यैव तदवच्छिन्न चैतन्यास्यापि वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमावश्यकत्वात् ।

अत्रेदमुत्तरम् - चैतन्यं हि चक्षुरयोग्यतया चक्षुर्जन्यान्तःकरणवृत्तिविषयो न भवितुमर्हति, किन्तु घट एव तादृशवृत्तिविषयो भवति, घटाकारवृत्त्यापि आवरणनिवृत्तिः सम्भवत्येव, घटं न जानामि इति प्रतीत्त्या घटस्यापि आवरकाज्ञानगोचरत्वसिद्धेः । न च घटे आवरणं न भवितुमर्हति, यत आवरणस्यकार्य प्रकाशस्य प्रतिषेधः, प्रतिषेधश्च प्रसक्तिपूर्वकः, घटस्य च सहज जडतया प्रकाशो न प्राप्त इति तत्र तत्प्रतिषेधस्य दुर्घटतया तत्रावरकाज्ञानविषयत्वं न युज्यत इति वाच्यम्, घटस्य चैतन्येऽध्यस्ततया तत्र चैतन्यसम्पर्कस्य सप्तसमविद्यमानतया सततं प्रसक्तस्य तत्प्रकाशस्य प्रतिषेधाततदवच्छिन्न चैतन्यस्याज्ञानविषयत्वोपगमावश्यकत्वेन परम्परया तस्यापि अज्ञान विषयत्वसम्भवात् परम्परया अज्ञानवृत्तं यत् तद्गोचर ज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वसम्भवेन चैतन्याविषयकेनेति दिग् ।

ख. शाक्तदर्शने मोक्षस्वरुपम्

ब्रह्मणो वस्तुगत्या एकत्वम्, सर्वरूपत्वन्तु सर्वेषां तत्राध्यासात्, अतस्तत्र यः खलु परिकल्पो विकल्पमानो धर्मः स विरुद्धरूपत्वेनाभिमतेभ्यः परिकल्पान्तरेभ्यो न भिद्यते। सर्वेषां विकल्पानां तत्र कल्पितत्वात्, आश्रयेणैक्यात्। सर्वाश्रयकारणभूतब्रह्मैव स्वीकर्तुं शक्यते। तत् ब्रह्म परिज्ञानाय अनेकानि दर्शनानि उपलभ्यन्ते तेषां मध्ये उपासनाख्य शाक्तदर्शनमेव। शाक्तदर्शने शक्तिरेव मुख्योपास्यतत्त्वमङ्गीक्रियते। उपासनं तु "यथाशास्त्रसमर्थितं किञ्चिदालम्बनमुपादाय तस्मिन् समान चित्तवृत्तिसन्तानकरणं तद्विलक्षणप्रतययानन्तरितमिति विशेषः"[१]। भगवत्पाद वचनात् परमावश्यकमेव। उपासना द्विविधा- वाह्याऽऽभ्यन्तरी चेति। तत्र बाह्यैः पदार्थैः गन्धपुष्पादिभिः स्वेष्टदेवतासमाराधनं बाह्योपासना, भावनाप्रवणेन चित्तेन च स्वेष्टदेवतासमाराधनमान्तरोपासनमुच्यते। तन्त्रान्तरोपासनं विना निष्फलं भवति बाह्यमुपासनम्। अत एवान्तरोपासनं प्रथमं कार्यमिति प्रतिपादितं तन्त्रेषु। तद्दुपासनायगुरुसमीपेगत्वाआत्मदर्शनार्थं प्रयासकर्तव्यम्। 'आनन्द ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्थितम्' इति वचनात् तत् प्राप्त्यर्थं दीक्षाग्रहणकर्तव्यम्। दीक्षायाः पुलं तु अनन्तकोटिजन्मसंचितं यत् पापरूपं मलं तन्नाशः' एव। "इह

१. *छान्दोग्योपनिषदभाष्यभूमिका शा. भा.*

सलानर्थनवर्हणपरमानन्दावाप्तिमूलप्रत्यक्चैतन्याभिन्नपरात्परतरब्रह्मात्मिकायाः पराम्बायास्साच्चित्सुखरूपायाः साक्षात्कृतावुपास्तौ च दीक्षाऽपेक्षिताः'' ।[१]

''दीयते ज्ञानमत्यन्तं क्षीयते पापसञ्चयः ।

यथा दीक्षेति संप्रोक्ता परलोकप्रदायिनी'' ।[२]

इति दीक्षानिर्वचनात्, 'मतिमान दीक्षेत' इति परशुरामसूत्रात् ''आचार्यवान् पुरुषोवेद'' इति श्रुतेश्च । दीक्षामन्तरा पुस्तकस्थान् मन्त्रान् दृष्ट्वा यो जपति, स प्रत्यवैति ।

तत्र दीक्षास्त्रिविद्या- मान्त्री शाक्तीशाम्भवीश्चेति ।

तत्रसर्वप्रथमतः एवान्तस्करणशुद्धर्थं साधकानां कृते दीक्षा आवश्यकविधिः । गुरुर्दीक्षया शिष्यं साधनायोग्यंकरोति । सा दीक्षा मन्त्रद्वारा दीयते । मन्त्रावर्णमयाः । स्तुतौ वर्णा वर्णानि च पदानि प्रयुज्यन्त इति मन्त्राणां साथैकयम् । चिरकालपर्यन्त शास्त्रोक्तविधिमङ्गीकृत्य जापानुठठानेन मन्त्र चैतन्यं भवति । चैतन्यमन्त्रमेव आणवमलशोधानर्थ स्थूलदेहे परिशोधनाय समर्थो भवति ।

मन्त्रचैतन्यपश्चाद् शाक्ती दीक्षाकार्यं भवति । शाक्तदीक्षा फलरूपेण कुण्डलिनी शक्तिः प्रबोधो भवति । अर्थात् कुण्डलिनीजागरणं षट्चक्रभेदश्च पूर्णहन्तावाप्तयेद्वारभूते । मन्त्रस्य जपः कुण्डलिनीबोधे

१. *श्रीविद्यारत्नाकरः पृ. सं. ६.*

२. *श्रीविद्यारत्नाकरः पृ. सं. ६.*

सहायकः । षट् चक्राणां क्रमस्त्वित्थम्-अस्मिन् पिण्डदेहे पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यादीनि तत्तत्स्थाने स्थितानि सन्ति । कुण्डलिनी प्रबोधानन्तरं मूलाधारेस्थितजीव तस्या सह षट्चक्राणि मित्वा सहस्रारस्थितपरशिवेन सह तादात्म्य भावं प्राप्तयित्वा तत्रैव जीवत्वं विनश्यति । जीवत्वनाम अज्ञाने नष्टे जीवे ज्ञानमयपूर्णऽहन्तानुभवानन्तरं सः साधकजीवन्मुक्तो भवति । व्यष्ठिशरीदात् समष्टिशरीरानुभवात् मायिकमल परिशुद्धति। तदनन्तरं गुरु शाम्भवी दीक्षां दत्त्वा तस्यं कार्मिकमलमपि कारण देहात् परिशोधनपूर्वक शुद्धज्योतिस्वरूपरूपेणानुभवं कृत्वा प्रारब्धवशात् जीवनयापनं करोति । अज्ञानमेव जगत् कारणम् । अपरोक्षानुभूति एव ज्ञानम् । सः साधकस्वस्य जीवनं परित्यक्तः सन् शिवत्वमाप्नोति। स मुक्तः संज्ञकः ।

मुक्तिस्तावत्पञ्चविधा-सालोक्य-सामीप्य-सारूप्य-सायुज्य-कैवल्यञ्चेति । उर्ध्वरेतसांस्वाश्रमोक्तकर्मानुष्ठानवतां चन्द्रलोकप्राप्तिः सालोक्यरूपं, प्रतीकोपासनया स्वस्वामिभावेनोपासनायाऽहंग्रहोपासनाया सामीप्यादि त्रिरूपाऽऽदित्यप्राप्तिः, निर्गुणोपास्तिरूपब्रह्मज्ञानवतां तु कैवलरूपब्रह्मपदप्राप्तिरिति रहस्यम् ।

ग. अद्वैतदर्शने मोक्षस्वरूपम्

श्रीमच्छङ्कराचार्यः अद्वैतवेदान्तस्य प्रतिष्ठापकः सर्वे दार्शनिका मन्यन्ते । अयमाशयो विद्यते यद् उपनिषद्रूपवेदान्त एव वेदस्वरूपं तया सर्वश्रेष्ठं प्रमाणम् । तदनुसारेण ''एकमेवाद्वितीयम्''[१] नेहनानास्ति किञ्चन्'' ''आत्मैवेदं सर्वम्''[२] ''तत्त्वमसि'' इत्यादिवचनबलात् सच्चिदानन्दस्वरूपमेकं ब्रह्मैव परमार्थभूतं वस्तु, सत्पदेन ब्रह्मणः त्रिकालाबाध्यत्व लक्षणं सत्त्वं बोध्यते, ब्रह्म क्वापि काले कुत्रापि बाधितं न भवति । निसर्गनित्यत्वात्, चित्पदेन तस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वं वेद्यते, ब्रह्म हि ज्ञानस्वरूपं स्वप्रकाशञ्च, स्वप्रकाशत्वञ्चावेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वम् । 'साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म' इति श्रुत्या तस्यापरोक्षव्यवहारयोग्यता सिद्ध्यति । अवेद्यत्वञ्च 'अयं घट एतद्घटत्वविशिष्टवेद्यत्वानधिकरणान्यः घटत्वाद्, घटान्यतंरवद् इत्यनुमानात् सिद्ध्यति ।

अयमाशयः एतद्घटान्यत्वविशिष्टवेद्यत्वस्यानधिकरणत्वं द्विधा भवितुमर्हति, वेद्ये एतद्घटान्यत्वस्याभावात्, यथा एतद्घटो वेद्यः परं न एतद्घटान्य इति एतद्घटे एतद्घटान्यत्वविशिष्ट वेद्यत्वस्याभावेन एतद्घटः एतद्घटान्यत्वविशिष्टवेद्यत्वानधिकरणं भवति, परं तदन्यत्वमेतद्घटभिन्नेषु भवति । नैतद्घटे, एवमेतद्घटभिन्ने

१. छान्दोग्योप. ६/२/१.

२. छान्दोग्योप. ६/१५/३.

वेद्यत्वस्याभावाद् एतद्घटभिन्नः पदार्थः एतद्घटान्यत्वविशिष्टवेद्यत्वस्यानिधकरणं भवितुमर्हति । स चात्र एतदंघटान्यत्वविशिष्टवेद्यत्वानधिकरणशब्देन ग्राह्यस्तदन्यत्वस्यैव पक्षभूतं एतद्घटे सम्भवात् । तदित्त्थमनेनानुमानेन सिद्ध्यति यदवश्यमेव किमपि वस्तु विद्यते, यद् अवेद्यतया एतद्घटान्यत्वविशिष्टवेद्यत्वस्यानधिकरणं भवति, यदन्यत्वमेतेनानुमानेन एतद्घटे साध्यते । तदेवमवेद्यत्वस्य सिद्धतया अवेद्यत्वे सति अपरोक्ष व्यवहार योग्यत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वं ब्रह्मणः सिद्ध्यति ।

वेद्यत्वञ्च वेदान्तमते द्विविधं वृत्तिव्याप्यत्वं फलव्याप्यत्वञ्च, वृत्तिर्नाम अन्तःकरणस्य अविद्यायाः वा विषयाकारः परिणामः । एषावृत्तिः ज्ञानपदस्य गौणोऽर्थः ब्रह्मण एव ज्ञानपदस्य मुख्यार्थत्वात् । फलञ्च वृत्तिबिम्बितं चैतन्यम् । एतद्फलव्याप्तिः ब्रह्मभिन्नेषु एव पदार्थेषु भवति । न तु ब्रह्मणि यतो हि ब्रह्मभिन्नाः घटादयः पदार्थाः तदैव प्रकाशन्ते यदा तदाकार या अन्तकरणवृत्त्या तदधिष्ठानचैतन्य गते आवरणमपसार्यते । वृत्तिप्रतिबिम्बं तेन निरावरणचैतन्येन विषयीक्रियत च, तेषां स्वप्रकाशत्वाभावेन प्रकाश सम्बन्धं विना आवरणापसारणमात्रेण प्रकाश सम्भवात् । दृश्यते यथा तमश्चछन्न देशे स्थितः पटादिना आवृतो घटादिः केवलं पटाद्यावरणस्य निवृत्तिमात्रेण न प्रकाशते, परन्तु आवरणनिवृत्यन्तरं प्रदीपप्रकाशसम्पर्कसत्येव

प्रकाशते, परं प्रदीपस्तु स्वावरणापसारणमात्रेणैव प्रकाशते, तस्य प्रदीपान्तरानधीन प्रकाशत्वात्, तथैव घटादयस्तु वृत्तिमात्रेण न प्रकाशयन्ते किन्तु प्रकाशात्मकेन वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येन प्रकाश्यन्ते । परं ब्रह्म स्वप्रकाशरूपतया आवारकस्याज्ञानस्य वृत्त्या अपसारणे जाते स्वप्रकाशाय वृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं नापेक्षते, किन्तु वृत्तिमात्रे सत्येव अपसृते आवरणे स्वयमेव प्रकाशते । अतो वृत्तिव्याप्यं तु मन्यते फलव्याप्यं न मन्यते । अतस्तत्र विद्यमानमवेद्यत्वं न वृत्तिव्याप्यत्वरूप-वेद्यत्वस्य विरोधिभूतं वृत्तिव्याप्यत्वाभावरूपं तत्राधिसितं किन्तुफलव्याप्यत्व लक्षणस्य वेद्यत्वस्य विरोधिभूतं फलव्याप्यत्वाभावलक्षणमवेद्यत्वमेव तत्राभिमतम्, तदेव चोक्त स्वप्रकाशत्वं लक्षणे प्रविष्टम् ।

आनन्दपदेन ब्रह्मणः सुखस्वरूपत्वं विज्ञाप्यते । ब्रह्मपदेन च अपरिच्छिन्नत्व लक्षणं व्यापकत्वं प्रत्यायते । अपरिच्छिन्नत्वञ्च त्रिविध परिच्छेद शून्यत्वम्, त्रिविधः परिच्छेदः कालकृतः किञ्चित्काला-वृत्तित्वलक्षणः, दिक्कृतः किञ्चिद् दिङ्निष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपः, किञ्चित्वस्तुनिष्ठभेद प्रतियोगित्वरूपश्च । वस्तुकृतः परिच्छेदोऽपि त्रिविधः सजातीयः निष्ठभेदप्रतियोगित्वरूपः, विजातीयः निष्ठभेदप्रति-योगित्वरूपः स्वगतनिष्ठभेदप्रतियोगित्वरूपश्च । प्रथमो वस्तुकृतः परिच्छेदो यथैकस्मिन् वृक्षे अपरवृक्षभेदमूलकः, द्वितीयो वस्तुकृतः परिच्छेदो यथा वृक्षे पशुप्रभृतिभेदमूलकः तृतीयो वस्तुकृतो भेदो यथा वृक्षे

तदंशभूतशाखादिभेदमूलकः । ब्रह्मणि उक्तपरिच्छेदेषु कोऽपि परिच्छेदो न भवति । तथा च ब्रह्म न कुत्रापि काले वृत्ति, कुत्रापि काले वृत्ति, कुत्रापि दिशि वा अवृत्तिकूतोऽपि भिन्नं वा, न किमप्यस्ति तत्सजातीयं यदन्यत्वं तत्र स्यात्, न वास्ति किमपि विजातीयं यतस्तद् भिद्येत, न चापि कश्चित् यतस्तदतिरिच्यते इति दिक्कालवस्तुभिरनवच्छिन्नम् इति ।

ननु ब्रह्मसाक्षात्कारो ब्रह्मगोचरो या मूलाविद्याया नाशकः, मूलाविद्यैव च समग्रस्य जगत उपादानं, तथा चोपादानं नाशे उपदेयस्य स्थित्यसम्भवेन ब्रह्मसाक्षात्कारादेव अविद्याया इव तत्कार्यभूतस्य सर्वप्रपञ्चस्यापि युगपदेव नाशोऽभ्युपेयः अथवा ब्रह्मसाक्षात्कारजनित अविद्यानाशादाविद्यभूतस्य निखिलस्य जगतो नाशः स्वीकार्यः । अविद्यानाशोत्पत्तिक्षणमात्रकाले अविद्याभूतजगतो न्यायवैशेषिकनये घटादिनाशजन्यनाशः प्रतियोगिनो घटादिरूपस्य घटादिनाशोत्पत्ति क्षणमात्रकाले स्थितवान् स्थितेः सम्भवात् । एवञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारान्तर-विद्याया मूलकस्याखिलस्य प्रपञ्चस्यावश्यं नश्वरतया देहादीनां स्थिति असम्भवेन जीवन्मुक्तिरनुपपन्ना, जीवन्मुक्तिबोधकोत्तु श्रुत्यादिस्तु मोक्ष-साधनस्य श्रवणादेः स्तावकतया अर्थवादस्वरूपा न तु यथाश्रुतार्थे तात्पर्यवती, श्रवणादिस्तावकत्वोक्तः श्रुत्यादेः श्रवणादिकमतिप्रशस्तं जीवतोऽपि मुक्तिसाधकत्वादित्यर्थबोधकत्वरूपम् । यद्यपि नास्ति जीवन्मुक्तिः तथापि तत्कल्पनया प्रशसितः सम्भवत्येव अतो जीवन्मुक्ति-

रुक्तिरयुक्ता वेति चैन्न, प्रारब्धकर्मणा साकल्येनाविद्यास नाशं प्रति प्रतिबन्धकतया ब्रह्मसाक्षात्कारेण नाश्यमानाया अविद्याया लेशतो अवस्थितिसम्भवेन तद्वशात् प्रारब्धकर्मणः तद्भोगोपयिक देहादीनाञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारान्नन्तरमपि अवस्थिति सम्भवति ।

न च "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनः"[१] इति स्मृतेः प्रामाण्येन ब्रह्मसाक्षात्कारादेव प्रारब्धकर्मणोऽपि नाशसम्भवेन नोक्तयुक्तिकमिति वाच्यम्, नारब्धं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि इति प्रमाणवचनान्तरानुरोधेन उक्तवचसि सर्वशब्दस्य प्रारब्धेतरसर्वपरत्वस्यावश्यकत्वात् । प्रारब्धकर्मणा विनश्यदवस्थायामेव तत्त्वज्ञानमुदेतित्यत्र प्रमाणाभावात् ।

ननु अविद्याया अकार्यत्वेन निरवयवत्वमवश्यं स्वीकार्यमन्यथा सावयवस्य कार्यत्वनियमेन तस्या अनादित्वहान्यापत्तेः, तथा च अविद्याया अवयवरूपस्य लेशस्याभावेनाविद्याया लेशतोऽवस्था न ब्रह्मसाक्षात्कारोत्तरमपि सम्भवति कथमसम्भवमिति चेन्न लेशशब्देन अविद्याया विक्षेपशक्तेर्विवक्षिततत्वात् । तथाहि अस्ति अविद्यायाः शक्तिद्वयम् आवरण शक्तिः विक्षपशक्तिश्च, आद्यं ब्रह्मणः स्वल्पमावृणोति, द्वितीयं लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तं समग्रं जगत् सृजति । ब्रह्मसाक्षात्कारो हि आवरणशक्ति नाश्यति न तु विक्षेपशक्तिः अतो ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं विक्षेपशक्तयात्मक लेशतः अविद्याया अवस्थानं सम्भवत्येव । न चैवं विक्षेप शक्तिः

१. श्रीमद्भगवद्गीता ५/३७.

शाश्वती स्यात्, प्रारब्धकर्मणि विद्यमाने तत्प्रतिबन्धकेन तदनाशात्, प्रारब्धकर्मनाशं यावद् ब्रह्मसाक्षात्कारस्याननवर्तनेन तदुत्तरं नाशकाभावेन तन्नाशोऽसम्भवादिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकस्य प्रारब्धकर्मणो नाशे सति ब्रह्मसाक्षात्कारेण पूर्वमेव भग्नोऽऽवरणस्य ब्रह्मचैतनयस्यैव विक्षेपशक्तेर्नाशकत्वात् ।

न च प्रारब्धकर्मणः साकल्येनाविद्या नाशं प्रति प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति वाच्यम्, उक्तजीवन्मुक्तिप्रतिपादकश्रुत्यादेरेव मानत्वात् जीवन्मुक्ति प्रतिपादकत्वेन प्रतिभा समानस्य उक्तश्रुत्यादेरर्थवादत्वेऽपि कल्पिता जीवन्मुक्तिमाश्रित्यार्थवादत्वकल्पनापेक्षया जीवन्मुक्ति-मादाय तत्कल्पनस्यौचिततरत्वेन तस्य स्वार्थजीवन्मुक्ति परत्वस्यापि स्वीकृतेरावश्यकत्वात् ।

ननु मुक्तस्य जीवे 'अयं मुक्त' इत्येवं कुतो न ज्ञायते लौकिकेनेति न शङ्कनीयम् । बुधैः शुभाशुभकर्मोदासीन्यलक्षणेन ज्ञायमानत्वात्। यथोक्तम् -

निराशिषमनगरम्भं नमस्कारमस्तुतिम् ।

अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।।

देवाः, बुधाः, ब्राह्मणं ब्रह्मदर्शिनं जीवन्मुक्तम् ।

घटविषयकवृत्त्यात्मकज्ञानेन तदावरणनिराकरणसम्भवात्। न चैवं मूलाज्ञानस्यापि घटविषयकतया घटदर्शनादपि मूलाज्ञाननिवृत्ति

प्रसक्तिरिति वाच्यम्, अज्ञानतत्कार्यभिन्नो यो मूलाज्ञानविषयः शुद्धचैतन्यं तद्गोचरस्यैव ज्ञानस्य मूलज्ञाननिवर्तकत्वाभ्युपगमेन दोषाभावात् ।

घटाद्याकरवृत्त्येव जीवगोचरतया अहंकारवृत्त्यापि मूलज्ञानस्य नाशो न सम्भवति अहमाकारवृत्तेरपि अन्तःकरणावच्छिन्न चैतन्यविषयकत्वेनान्तःकरणरूपस्य अचैतन्यस्यापि विषयीकरणेन तस्यापि चैतन्यमात्र विषयकत्वाभावात्। 'योऽहं रात्रो स्वप्ने महादेवमन्वभुवं स एवाहं प्राप्तः जागृतः तं स्मरामि' इत्येवं विधया अहमर्थप्रत्यभिायाऽपि चैतन्यलक्षणे अहमर्थे पूर्वापरकाल वैशिष्टरूपं तदितरकालसम्बन्धमपि गृह्णातीति तस्याऽपि चैतन्यमात्रगोचरत्वेन न ततो मूलाज्ञानस्य विनाशो युक्तः ।

केचित्तु-तत्त्वमस्यादि वाक्यजन्यस्य जीवब्रह्मणोभेदगोचरज्ञानस्यैव मूलाज्ञाननिवर्तकत्वं मन्यन्ते । अतः चक्षुरादिजन्यज्ञानस्य चैतन्यगोचरत्वेऽपि न ततो मूलाज्ञाननिवृत्तिः । सम्भावयितुं शक्या, तज्ज्ञानमपि तत्त्वम्पदार्थं घटकविशेषणांशपरित्यागेन चैतन्यस्वरूपविशेष्यमात्रगोचरतैव जीवब्रह्मभेदगोचरं न तु तयोरभेद सम्बन्धिविषयकतया तद्गोचरमिति तस्य चैतन्यमात्रविषयकतया ततस्तन्मात्र विंषयकस्य मूलाज्ञानस्य निवृत्तौ न कश्चन प्रत्युहः ।

न च ब्रह्मज्ञाननिवर्तकत्वं न युक्तं तस्य मूलाज्ञानकार्यतया कार्यकारणयोश्च समकालवर्तित्वेन मूलज्ञानसमकालवर्तित्वात्

निवर्तकत्वस्य च निवर्त्यसहवर्तित्वासहिष्णाविव न्यायत्वादिति वाच्यं पटकार्यस्य पटाग्निसंयोगस्य क्षणैकं पटस्य सहावस्थानसहिष्णोरपि पटनिवर्तकत्वात् क्षणैकं मूलाज्ञानसहवर्तित्व सहिष्णोरपि ब्रह्मज्ञानस्य मूलाज्ञानंनिर्वतकत्वसभवादिति ।

ब्रह्मज्ञाननिवृत्तिप्रकारः -

ननु अज्ञानतत्कार्यान्तराविषयकस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्याज्ञान-निर्वतकत्वेऽपि आशङ्कानतराभावेन ब्रह्मसाक्षात्कारनाशस्यासम्भवान्न केवलं ब्रह्मात्मना जीवस्य सद्भावलक्षणो मोक्षो भवितुमर्हति अज्ञान नाशक्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारसयैवानुवर्तमानत्वेन ब्रह्मणः कैवल्यासम्भवात्, इति चेन्न प्रथमतो जलसंयुक्तरजसो निवर्तकस्य जलप्रक्षिप्तरजसः स्वनिवर्तकत्वस्यैव, तप्तेऽयोपिण्डे प्रक्षिप्तस्य तद्गततापनिवर्तकस्य जलकणस्य स्वनाशकत्वस्यैव इन्धनानि नाशयतोऽनलस्येन्धभावे स्वनाशकत्वस्यैव मूलज्ञाननाशकस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि स्वनाशकत्व-सम्भवात् । न चेदमयौक्तिकत्वं ब्रह्मसाक्षात्कारनाश्यतावच्छेदकस्य मूलाज्ञानतत्कार्यानतरत्वस्य तत्रापि सत्त्वेन ब्रह्मसाक्षात्कारेण स्वस्य नाशे विरोधाभावात् ।

अथवा वृत्त्यात्मको ब्रह्मसाक्षात्कारो न मूलाज्ञानस्य तन्मूलकस्य प्रपञ्चस्य च नाशकः, अज्ञान तमसः प्रकाशनाश्यत्व नियमात्, वृत्तेश्च प्रकाशानात्मकत्वात्, परन्तु ब्रह्मात्र वृत्त्यारूढं ब्रह्मचैतन्यमेवाज्ञानादि निवर्तकमिति ।

घ. मोक्षकारणम्

धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः । धर्मेण अर्थकामयोः प्राप्तिर्भवितुमर्हति । अर्थकामाभ्याञ्च क्षणिकविषयजन्यसुखप्राप्तिर्भवितुमर्हति किन्तु त्रैकालिकशाश्वत-सुखप्राप्तये मोक्षस्यैव आवश्यकता भवतिं । स च ज्ञातात्मारूपो मोक्षः ब्रह्मज्ञानदेव भवति । ब्रह्मज्ञानी पुरुषः विछेहकैवल्यप्राप्त्यनन्तरं पुनरस्मिन् संसारे बावतते । न स पुनरावर्तते तरति शोकमात्मवित् तमेव विदित्वति मृत्युमेति नाव्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, विद्वान्नाम-रूपाद्विमुक्तः ब्रह्मविदाप्नोति परम् ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति, यदा चर्मावदाकाशं वेष्ट्यस्यन्ति मानवाः तदा देवमभिज्ञाय दुःखस्यान्तं भविस्यति इत्यादिश्रुतिभिः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरूतेऽर्जुन न हिं ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते, ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात् ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्म् अचिरेणाधिगच्छति इत्यांदि-स्मृतिभिश्च मोक्षस्य आत्मज्ञानरूपता प्रतिपादिता । अत्रोच्यते कोऽय मोक्षपदार्थः ? तत्र वार्तिककारः वदति अविद्यास्तमयो मोक्षः इति । भ्रमादुत्पन्नमिद् प्रपञ्चभूतमिदं जगत् दैहिकदैविकभौतिकसुखदुःखादीनां निमित्तम् । भ्रमोत्पत्तिनिमित्तञ्चाज्ञानम् । तदेव भ्रमोत्पत्तिनिमित्तम् अज्ञानम् अध्यास इति पदेन व्यवह्नीयते । अस्यैव अध्यासस्य निवृत्तौ सत्यां

मोक्षप्राप्तिर्भवितुमर्हति । अध्यासस्वरूपं ख्यापयता भगवता शंकराचार्येण निगदितं ब्रह्मसूत्र भाष्ये "स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः अध्यास इति अन्यच्च अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति, एवमेव वेदान्तसारेऽपि "असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोपवद् वस्तुन्यवस्त्वारोपः अध्यारोपः इत्थम् अध्यारोपदशब्देन अध्यासस्वरूपमेव प्रतिपादितम् तद्ग्रन्थकारेण ।

अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपम् -

ननु मूलाज्ञानस्य तज्जनित् प्रपञ्चस्य च निवृत्त्यादिध्वंसस्तदा जन्यतया तन्नाशोऽपि नूनमुपेतव्यः, अन्यथा तस्यैव अवशिष्टतया ब्रह्मणः कैवल्यं न स्यात् । यदि च तन्नाशोऽपि भवतीति मन्येत तदाध्वंसाध्वंसे ध्वंसप्रतियोगिनः मूलाज्ञानस्य तज्जनितप्रपञ्चस्य च पुनः उन्मज्जनेन मोक्षो दुर्घट एव जायते । इति चेन्न मूलाज्ञानादिनिवृत्ते ब्रह्मरूपतया तन्नाशासम्भवेन दोषाभावात् । न च ब्रह्मरूपत्वे मूलाज्ञानादिनिवृत्तेरपि ब्रह्मण इव नित्य सिद्धतया तदर्थं ब्रह्मज्ञानप्राप्ति प्रयासो व्यर्थ इति वाच्यम् अग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यदभावे च यदभावः' तत् तस्य साध्यम्' इति नियमानुसारेण ब्रह्मज्ञाने सति तदग्रिमक्षणे ब्रह्मस्वरूपस्याज्ञानादिध्वंसस्य ब्रह्मज्ञानसाध्यत्वसम्भवेनोक्त दोषाभावात् ।

अथवा अज्ञानादिनिवृत्तिः ब्रह्मभिन्नैव, स च असति, अद्वैतहान्यापत्तेः, नापि असतो ज्ञानोत्पाद्यत्वानुपपत्तेः, नापि सदसद्रूपा

सत्त्वासत्त्योर्मिथो विरोधेन एकत्र तदुभयासम्भवात्, नापि अनिर्वाच्या, आदिमतोऽनिर्वाच्यस्य अज्ञानजन्यत्व नियमेन मोक्षोऽपि तदनुवृत्त्यापत्तेः, परन्तु कथितकोटिचतुष्टयमुक्तम्, अतो न कश्चिद् दोषः तथाभूताया अज्ञानादिनिवृत्तेः मोक्षकाले सत्त्वेऽपि ब्रह्मणः कैवल्यस्य अक्षुण्णत्वात्, सदसद्भ्याम् असम्पृक्तत्वलक्षणस्य तस्य तत्रोक्तविधया अनादिनिवृत्तेः सत्त्वेऽपि निर्वाधत्वात् ।

अथवा अज्ञाननिवृत्तिः अनिर्वाच्यैव, सा च स्वभावादेव क्षणिकेति ने मोक्षो तस्यास्तदुपादानस्य अज्ञानस्य वाऽनुवृत्त्यापत्तिः। न च तस्याः क्षणिकत्वे तदुपलक्षितस्य ब्रह्मात्मनो मोक्षस्यापि क्षणिकत्वापत्तिरिति शङ्कितुं शक्यमविधमानत्वेऽपि तस्या उपलक्षणत्वे विरोधाभावात् ।

वस्तुतस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारो न मूलाज्ञानादीनां नाशकः, परन्तु तस्य मूलज्ञानादिपूर्वत्वाभावनियमः, अतो ब्रह्मदर्शनात् न मूलाज्ञानादिकं नश्यति, किन्तु तस्य मूलाज्ञानादिपूर्वं न भवति, ननु मूलाज्ञानादीनाम् नाशे तत्पूर्वत्वमपरिहार्यमिति चेन्न, मूलाज्ञानादिपूर्वस्य मूलाज्ञानादिमत्कालपूर्ववर्तित्वरूपस्य मूलाज्ञानाद्यनाशेऽपि उत्तरकाले तदसत्त्वेन ब्रह्मसाक्षात्कारे उक्तस्य तत्पूर्वस्य सम्भवात्, न च मूलाज्ञानादीनामनाशे उत्तरकाल तदसत्त्वेमेव दुर्घटमिति वाच्यम्, उत्तरकालाभावेन तत् सम्भवात्, उत्तरकालाभावश्चानुत्पत्तेः अनुपपत्तिश्च तस्य ब्रह्मसाक्षात्कार प्रतिबध्यत्वादिति।

ङ. मोक्षविषये समीक्षा

चार्वाकमतानुसारेण मोक्षस्वरूपम् -

चार्वाकदर्शनं विश्वस्य सर्वतः प्राचीनं प्रायेण सर्वजनप्रसिद्धञ्च लोकवितत्वादेव तद् लोकायतमित्युच्यते । तन्नये मनुष्यस्य मरणमेव मोक्षः, मरणञ्च देहाभ्यन्तरदेशतः प्राणवायोः वियोगः । एतस्मिन् दर्शने पुरुषो नाम न देहेन्द्रियादि संघातादि व्यतिरिक्तः कश्चित् । किन्तु स प्राणः देहेन्द्रियादिरेव जीवितो मनुष्यः, देहेन्द्रियादिभ्यः प्राणस्य विघटनमेव मरणम् । स एव अपवर्गः । अपवर्गान्तमेव मनुष्यस्य जीवनम् । एतद्दर्शनानुसारेण मनुष्योऽधिकाधिकं जीवितुं वैषयिकं भोक्तुञ्च कामयते । यः पूर्णमायुजीर्वित्वा आजीवनं सुखं भुक्त्वा च अक्लेशेन म्रियते स मुक्तो मन्यते ।

यश्च विविधैः जीवनसाधनानामभावैः,

दुःखप्रदैः रोगादिभिश्च निपीडितां म्रियते ।

अकाले वा म्रियते स मृत इत्युच्यते, तदेवं चार्वाकनये मनुष्यस्य द्विविधं मरणं, दुर्मरणं सुमरणञ्च, तत्र दुर्मरणं मृत्युमात्रं सुमरणञ्च मोक्ष इति ।

बौद्धदर्शने मोक्षः -

बौद्धदर्शनेषु चतुर्षु सम्प्रदायेषु मध्ये वैभाषिकाः बाह्यार्थप्रत्यक्ष-

वादिनः, सौत्रान्तिकाः बाह्यार्थानुमेयवादिनः, योगचाराः विज्ञानवादिनः, माध्यमिकाश्चशून्यवादिनश्चेतिः ।

बौद्धमते अपवर्गे निर्वाणशब्देन निर्दिष्टो विद्यते । निर्वाणस्वरूपस्य साकल्येन आकलनाय उक्तानां चतुर्णां सम्प्रदायानां क्रमशः निर्वाणमुच्यते।

वैभाषिकमते निर्वाणम् -

वैभाषिकमते विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारेति स्कन्धपञ्चकव्यतिरिक्तस्यात्मन अभाव अपवर्गस्स्वरूपं नित्य आत्मवादिनां मत इव निरूपयितुं न शक्यते । अपितु स्कन्धपञ्चकान्तर्गतस्य विज्ञानस्य यः सन्तानः अनादिकालाद् धारात्मानो प्रवर्तमानो विद्यते । तस्य निरोधस्वरूपं निर्वाणमेव एतन्मते अपवर्गरूपं मन्तव्यं भवति । निर्वाणदशैव एतन्मते चरमः पुरूषार्थः । सैव निरतिशयायाः शान्तेः स्थानम् । तत्प्राप्तिश्च भगवतो बुद्धस्य उपदेशानुसारेण प्रवर्तमानस्य सुतरां सुलभा ।

सौत्रान्तिकमते निर्वाणम् -

सौत्रान्तिकमते वैभाषिकमताद् अस्त्येको महान् विशेषः, वैभाषिकाः ज्ञेयः ज्ञानयोः उभयोः अस्तित्वं प्रत्यक्षयोग्यत्वञ्च स्वीकुर्वन्ति। "निर्विषयां चित्सन्ततिं सौत्रान्तिकां मुक्तिमाहुः" एतद् वचनानुसारेण इदं प्रतीयते यद् एतन्मते निर्वाणं मुक्तिर्नास्ति, परन्तु ज्ञानसन्ततेर्विषयसम्बन्ध वैधुर्यमेव मुक्तिः । संसारदशायां हि चित्सन्ततयो विविधैः सांसारिकैः विषयैः समाश्लिष्टा एव प्रवर्तन्ते । किन्तु यदा भगवता बुद्धेन उपदिष्टं पन्थानमाश्रित्य

सत्प्रयत्नो निष्ठया श्रद्धया अविच्छेदेन च विधीयते तदा चित्सन्ततयो विषयसम्पर्कमालिन्यतो मुक्ताः स्वछीभूयप्रवहन्ति, एष विषये विनिर्मुक्तायाः चित्सन्ततेः अनवरूद्धः प्रवाह एव मुक्तिः। न हि मुक्तावस्था नितान्त-निवृत्तिर्भवति, या निंर्वाणपदेन मुक्तिरूपतया व्यपदेष्टुं शक्यते ।

योगाचारमते निर्वाणम् -

योगाचारमते सर्वानुभवसिद्धतया ज्ञानमेव पारमार्थिकं सत्, तद्भिन्नतया प्रतीयमानाः सर्वे पदार्थाः तस्यैव आकारविशेषाः, ज्ञानञ्च चित्तमनो विज्ञप्ति प्रभृतिशब्दैरप्युच्यते ।

तच्च ज्ञानं द्विविधं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानञ्च । प्रवृत्तिजनकं ज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानमुच्यते, तद्धि घटपटादि विभिन्नविषयाकारेण परिस्फुरति। प्रवर्तमानं मुक्तमित्युच्यते । तदेवमेतन्मतेऽपि न समूलं निर्वाणं किन्तु ज्ञाने विषयोपप्लवस्य लयमात्रमेव निर्वाणम्, तदेव मोक्षः ।

माध्यमिकमते निर्वाणम् -

माध्यमिकमते शून्यवादशब्देन व्यपदिश्यते । तन्नये शून्यमेव पारमार्थिकं तत्त्वम् । तच्च न भावरूपं नाभावरूपं तदुभयरूपं न वा न तदुभयरूपम् इति भावाभावादिचतुर्विधकोटिशून्यं निर्विशेषम् । निर्वाणशब्देन व्यपदिश्यमान अपवर्गो माध्यमिकमते शून्यतास्वरूपतो नातिरिक्तः । यथोक्तम् -

''धर्मं समासतो हिंसा वर्णयन्ति तथागताः ।
शून्यतामेव निर्वाणं केवलं तदिहोभयम्''[१] ।।

एकत्र शून्यताया निर्वाणरूपत्वमित्थं निरूपितम् -

''तदेवाशेष प्रपञ्चोपशमशिवलक्षणं शून्यतामागम्य यस्मादशेषकल्पनाजलप्रपञ्चविगमो भवति, प्रपञ्चविभागाच्च विकल्पनिवृत्तिः, विकल्पनिवृत्तिश्च अशेषकर्मक्लेश निवृत्तिः, कर्मक्लेशनिवृत्त्या जन्मनिवृत्तलक्षणसत्त्वात् निर्वाण पदमुच्यते''[२] ।

जैनमते मोक्षः -

जैनदर्शने सप्तविधाः पदार्थाः, जीवः, अजीवः, आस्रवः, बन्धः, संवरो, निर्जरा मोक्षश्चेति । जैनमते उपयोगलक्षणो जीवः, स च द्विविधः संसारी मुक्तश्च । द्रव्यबन्धरूपेण भावबन्धरूपेण च संसारेण

आलयभूतं विज्ञानम् आलयविज्ञानम् । एतद्धि आत्मनः प्रतिनिधिभूतम् । अत्रैव क्लेशोत्पादकधर्माणां निमित्तानि सञ्चितानि तिष्ठन्ति । सुखदुःखादय इदमेव आश्रयन्ते । इदं हि सर्वेषां धर्माणामाश्रयतया सर्वैः धर्मैः आश्लिष्टतया सर्वधर्माणां हेतुतया च आलयविज्ञाननाम्ना व्यपदिश्यते । योगाचारमते निर्वाणस्वरूपम्- एतन्मतेऽपि निर्वाणं विज्ञानस्य निराकारतया प्रवर्तनमेव, तच्च वासनानाम् आत्यन्तिकक्षये सम्पद्यते, विज्ञानं हि विषयाकारारोपप्लवतो निर्मुच्य सहजेन स्वरूपेण

१. *चतुःशतकम् १२/२३.*

२. *माध्यमिकवृत्तिः ३५१.*

विशिष्टो जीवः संसारी, तदरहितश्च मुक्तः । जैनमते मोक्षः अनन्तज्ञान-दर्शनसुखवीर्यात्मना, आत्मनः अवस्थानं मोक्षः । यथोक्तं प्रभाचन्द्राचार्येण-तस्मात् प्रकारान्तरेण अशेषज्ञत्वासिद्धेः आवरणोपाये एव अशेषविषयं विज्ञानं, तच्चात्मन एवेति परीक्षादक्षैः प्रतिपादितम् । तच्च विज्ञानमनन्त-दर्शनसुख वीर्याविपाकांभावित्वाद् अनन्तचतुष्टयस्वभावमात्मनः प्रसाधय-तीति सिद्धौ मोक्षो जीवस्य अनन्तचतुष्ट्य स्वरूपलाभलक्षणः, तस्यापेत प्रतिबन्धकस्यात्मस्वरूपतया जीवन्मुक्तिवत् परममुक्तावप्यभावसिद्धेः"[१]।

तत्त्वार्थधिगमसूत्रे तु "कृस्नकर्मक्षयो मोक्षः"[२] इत्युक्तम् । कर्मञ्चाष्टविधं ज्ञानदर्शनावरणमोहमीय वदनीयनाम गोत्रायुष्कान्तरायभेदात्, एषु आद्यानि त्रिणि चरमञ्चेति चत्वारि घातिकर्माणि, वेदनीय, नाम, गोत्रा, युष्कसंज्ञकानि चत्वारि चाद्यातकर्माणि, एषां सर्वेषां क्षये सति मोक्षः सिध्यति । जैनदर्शने मोक्षो न्यायमत इव केवलदुःखनिवृत्तिरेव न भवति अपि तु आनन्दोऽपि भवति । न च तत्र आनन्द सद्भावे किमपि प्रमाणं नास्ति प्रत्युत तत्रतद्भाव एव मानं वर्तते । यथा मोक्षो न सुखमयः सुखस्वरूपो वा धर्मजन्यत्वाभावात् सुखसामान्ये धर्मजन्यत्वनियंमात्, धर्मं विना सुखस्य दुर्घटत्वात् इति, ननु नित्यं "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"[३] इति श्रुत्या मोक्षे सुखं सिद्धं, ब्रह्मपदबोध्यस्यात्मनस्त्रिकालावाध्य-

१. प्र०क०मा० पृ० - २६६.

२. तत्त्वार्थ सू. सं. ३.

३. बृहदारण्यकोप. ३/९२४.

त्वरूपानित्यत्वस्य परानपेक्षप्रकाशत्वात्मकविज्ञानरूपत्वम् आनन्दरूपत्वस्य च तथा बोधनात्, तच्च सुखं संसारदशायां नोपलभ्यते परन्तु मोक्षावस्थायामेवोपलभ्यत इति तदुपलम्भकामनयैव मोक्षस्य सर्वस्पृहणीयतायास्तदुभयानुष्ठाने मोक्षप्राप्तिसम्भव इति ।

सांख्यमते मोक्षस्वरूपम् -

सांख्यमते पुरुषस्य कैवल्यं मोक्षः, कैवल्यं नाम कैवल्यस्य अवस्थानम् । कैवलत्वञ्च प्रकृतिसंसर्गराहित्यम् । इदमेव द्रष्टुः स्वरूपेण अवस्थानमुच्यते, पुरुषो हि निसर्गतो नित्यचैतन्यरूपतया द्रष्टा, तस्य स्वं रूपं प्रकृतिसंसर्गराहित्ये सति चेतनत्वं तेन रूपेण पुरुषस्यावस्थानमेव मोक्षः ।

अयमाशयः - सांख्यमते जीवः पुरुषपदेन व्यपदिश्यते, पुरुषस्य आत्मा, तथा च जीवात्मापुरुषशब्दाः पर्यायाः । यः पुरुषः स एव आत्मा स एव जीवः, स चानन्तः, विभुः नित्यश्च न तत्र कार्यत्वं न वा कारणत्वम्, स हि अद्वैतवेदान्तीनां मत सर्वथा निर्धर्मकः, किन्तु न तदिव एकोऽद्वितीयश्च, किन्तु सांख्यमते तस्य बहुत्वं प्रतिपादितम्। यथोक्त ईश्वरकृष्णेन सांख्यकारिकायाम् -

''जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुपत्प्रवृत्तेश्च ।

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव''[१] ।

१. *सा. कां. स. - १८.*

अस्यां कारिकायां जननस्य, मरणस्य, करणवर्गस्य च प्रतिनियमेन युगपत्प्रवृत्त्यभावेन त्रैगुण्यविपर्ययेण च पुरुषस्य बहुत्वं समर्थितम् । तत्र जननं नाम शरीर विशिष्टैः अपूर्वैः देहेन्द्रिय मनोऽहङ्कार बुद्धिवेदनादिपुरुषस्य अभिसम्बन्धः, इदमेव पुरुषस्य जन्म, न तु परिणामलक्षणं तदीयजन्म कुटस्थनित्यतया परिणामायोगात्, निकायो नाम देहादीनां भोगानुकूलः अन्योन्य सम्बन्धः, स च तत्तत्पुरुषीय भोगसम्पादकत-त्तत्पुरुषीयाबुद्धिगतादृष्टवेदनीयधर्माधर्मप्रयुक्तः । अयं भावः-सांख्यमते पुरुषः अकर्ता, तदीया बुद्धिः सत्त्वांन्ताकरणादिनामभिव्यपदेश्या महत्तत्वापरनाम्नी या मूलप्रकृतेः आद्यपरिणामभूता, सैवकर्त्री तत्रैव धर्माधर्मौ तिष्ठतः, तौ धर्माधर्मौ भाविनौ भोगस्य सम्पादनार्थं देहादीनि स्वरूपेणोत्पाद्य तेषामन्योन्यसम्बन्धञ्च निवर्त्य तेन सह पुरुषस्य तादृशं सम्बन्धं प्रादुर्भावयन्ति, यद्वशात् तैः मिलितैः बुद्धौ उत्पाद्यमानं सुखदुःखादिकं पुरुषनिष्ठतया प्रतीतं भवति ।

सुखादिनां पुरुषगततया प्रतीतिरेव पुरुषगतो भोग इत्यभि-धीयते । एतच्च जननं प्रतिनियतम्, न हि कश्मिश्चिदेकस्मिन् जायमाने सहैव सर्वं जायन्ते, किन्तु कश्चित् कदाचित् जायते, कश्चिच्च कालान्तरे जायते, यदि पुरुष एक एव स्यात् एकस्यैव तस्य सर्वे देहादयो जायेरन् । सर्वैश्च तैरेकदैवपुरुषस्य अभिसम्बन्धो भवेत्, परमित्त्थं न भवति, । क्रमेण विभिन्नानां देहादिसंघातानां प्रादुर्भावः, क्रमेण च

तैः सह पुरुषस्य सम्बन्धः अतो नूनमेव पुरुषस्य बहुत्वमङ्गीकार्यम्, अन्यथा यदि एकस्यैव पुरुषस्य देहादिसंघातैः अनेकैः सह अभिसम्बन्धो भवति, तदा कुतो हेतोस्तदीयानां देहादि संघातानां प्रादुर्भावः क्रमः कुतश्च तेन सह तस्य सम्बन्ध क्रमो भवेत्, एवं मरणं नाम देहादिसंघा-तेन सह तस्य सम्बन्ध वियोगः, इदं मरणमपि समेषां युगपन्न जायते, क्रमेणैव जगतिजनानां मरणं दृश्यते, यदि पुरुष एक एव भवेत् तदा तस्मिन् मृते सर्व एव म्रियेरन्, परमेव न भवति अतो मरणस्य प्रतिनियमा-दपि पुरुषस्य बहुत्वमावश्यकम्, करणं नाम इन्द्रियः वर्गः सोऽपि प्रतिपुरुषं नियतः । सर्वेषु देहेषु एकस्यैव पुरुषस्य सत्त्वे तस्य च देहचालनाय प्रयत्न-मानत्वे प्रयतमानस्य च सन्निधेः सर्वत्रदेहे योगपद्येन विद्यमानत्वात् अयुगपत् प्रवृत्तेश्चेति । सत्त्वरजस्तम त्रैगुण्यविपर्यादपि पुरुषभेदस्वीकारो इति । सः पुरुषो नाना स च बुद्धितोऽन्यत्वेन दृश्यमानतया बुद्धिगत-धर्मवत्त्या गृह्यते, बुद्धिधर्मवत्त्या गृह्यमाणत्वमेव पुरुषस्य बन्धः, बन्धस्य नाश एव पुरुषस्य कैवल्यः क्षणो मोक्षः सर्वविधदुःखाना-मत्यन्तिकनिवृत्तिः इति ।

निकृष्टं सांख्यरीत्या मोक्षस्येदं स्वरूपम् -

पुरुषेषु प्रकृतेः विवेकस्य भेदस्य अज्ञानमेव बन्धः तन्निवृत्ति-रेव मोक्षः, तत्साधनञ्च प्रकृतिपुरुषयोः विवेकग्रहः साक्षात्कारलक्षणः, तदुपायश्च सांख्योक्तानां पञ्चविंशतितत्त्वानां ज्ञानम् -

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसेत् ।

जटी, मुण्डी, शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः[१] ।।

पञ्चविंशतिः तत्त्वानि च प्रकृतिः बुद्धिः, अहंकारः, शब्दस्पर्श-रूपरसगन्धाभिधानि पञ्च तन्मात्राणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियात्मकं मनः पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि पुरुषश्चेति दिग् ।

योगदर्शने मोक्षस्वरूपम् -

पातञ्जलयोगदर्शनानुसारेण पुरुषार्थशून्यानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं वा चितिशक्तिरिति, अयम्भावः- सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः, साम्यञ्च तेषां सजातीयपरिणामनसंयुते च यदा मिथ उत्कर्षापकर्षा भजन्तो विजातीयपरिणमनं प्रारभन्ते, तदा तेषां यः प्रथमः परिणामो भवति, स महतत्त्वं, बुद्धि, सत्त्वमित्यादि शब्दैः व्यपदिश्यते । सांख्य इव योगदर्शनेऽपि सत्कार्यवादाभ्युपगमेन सत्त्वमिदं सूक्ष्मतया प्रथमत एव प्रकृतौ तिष्ठति, तेन सह पुंसो विवेकः अनादिः, अयमविवेक एव संसारस्य मूलभूतं बन्धनञ्च । एतन्निवर्तिकासत्त्वपुरुषयोः विवेकख्यातिः । विवेकख्यातिर्नाम उभयोः भेदस्य साक्षात्कारः । स च योगसाध्यः योगश्च चित्तवृत्तिनिरोधः । चित्तवृत्तिश्च- "प्रमाणविपर्य्य-विकल्पनिन्द्रा स्मतयः"[२] पञ्च, आसां निरोधो "अभ्यासवेराग्याभ्यां साध्यः, यथोक्तं व्यासेन "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः"[३] इति सूत्रभाष्ये ।

१. *सांख्य. का. गौडपादभाष्य पृ. १.*
२. *यो. सू. सं. १/६.*
३. *यो. सू. सं. १/१२.*

चित्तनदी नाम उभयतो वाहिनी या वहति कल्याणाय, वहति पापाय च, विवेकविषय कल्याणवहा, अविवेकविषय पापावहा, तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते, विवेक दर्शनेनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यते, इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तत्राभ्यासो नाम पुरुषव्यतिरिक्तवस्तुभ्यश्चित्तं प्रत्याहृत्य पुरुषा-काराकारितायास्तद्वृत्तेः प्रवाहमानसिद्ध्ये योगाङ्गानामनुष्ठानम् । योगाङ्गानि च योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणस्य उपायाः, ते च "यमनियमासनप्राणाया-मत्प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि"[१] इत्यष्टौ । यमाश्च अहिंसा सत्यास्तेय ब्रह्मचर्यापरिग्रहाः पञ्च, नियमाश्च शोचसन्तोषतपः स्वाध्याये-श्वरप्रणिधानरूपाणि पञ्च । आसनं च निश्चलं सुखावहं च शरीरस्य अवस्थानम् । श्वासप्रश्वासयोः गतिविच्छेदः प्राणायामः । विषयेभ्यश्चित्तस्य निवृत्त्या सिध्यन्ति इन्द्रियाणामपि तेभ्यो निवृत्तिः प्रत्याहारः क्वापि नियते दशाविशेषे दृढ़तया चित्तवृत्तैः प्रवर्तनं धारणा, चित्तेन आलम्ब-नतया गृहीते वस्तुनि तदाकारप्रत्ययधारायाः प्रत्यान्तरपरित्यागेन प्रवर्तनं ध्यानम् । ध्यातारं ध्यानं चापि परित्यज्य ध्येयमात्रं गोचर अन्तः चित्तवृत्तेः प्रवाहः समाधिः । एतेषां योगोपायांनामनुष्ठानेन चेतसः अशुद्धि परिक्षीयते, ज्ञानं च दीप्यते विवेकस्य सिध्यति ।

वैराग्यञ्च अशेषेभ्यो दृष्टानुविवेकविषयेभ्यो वैतृष्ण्यम् ।

---

१. यो. सू. सं.- २/२९.

एतच्च तथा वर्धनीयं यथा विवेकस्यातितोऽपि पुरुषो विरज्यते, यतस्तन्नान्तरीयकं कैवल्यं मोक्षाभिधं सिध्यते । एतद्दशापन्नः समाधिरभिधीयते । उक्तं हि भगवता पतञ्जलिना "प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः"[१] । एतस्मिन् सिद्धे अविद्यादयः क्लेशः समूलकाषं कषिता भवन्ति ।

कुशलाकुशलाश्च कर्माशयः समूलघातं हता भवन्ति, क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् मुक्तो भवति, सर्वावरणमलयुक्तज्ञानमान्त्यमापद्यते, समुद् भासते च तदा पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठावाचिन्तिशक्तेः, एषैव मोक्षावस्था पुंस इति ।

मीमांसादर्शनि मोक्षस्वरूपम् -

मीमांसादर्शनं पूर्वोत्तरमीमांसाभेदेन द्विविधम्, पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा च । तत्र पूर्वमीमांसायां धर्मो सम्बन्धि प्रतिपादितम्, उत्तरमीमांसायाञ्च ब्रह्मसम्बन्धि प्रतिपादितम् । अतः पूर्वमीमांसा धर्ममीमांसा कर्ममीमांसा च उच्यते, उत्तरमीमांसाब्रह्ममीमांसा कथ्यते । सैव वेदान्तोपनिषदादिशब्दैरपि व्यपदिश्यते । तदेवं वेदान्तस्यापि मीमांसा-त्वेऽपि पूर्वमीमांसा एव मीमांशब्देन दार्शनिके जगति प्रसिद्धाः, अस्मिन् सन्दर्भे पूर्वमीमांसासम्मतमेव मोक्षस्वरूपं चर्चिष्यते ।

पूर्वमीमांसायाः त्रीणि प्रस्थानानि प्रसिद्धानि, कुमारिलप्रस्थानम्- भाट्टप्रस्थानम्, प्रभाकरप्रस्थानम् अथवा गुरुप्रस्थानम्,

मुरारिप्रस्थानम् अथवा मिश्रप्रस्थानञ्च, त्रयाणामप्येषां प्रस्थानानामुपजीव्यं जैमिनिप्रणीतं मीमांसासूत्रम्, यज्जैमिनिसूत्रम् अथवा मीमांसासूत्र नाम्नाऽभिधीयते । जैमिनिदर्शने द्वादशलक्षणानि, मीमांसाप्रभृतिशब्दैः सुप्रसिद्धम्, यदधिकृत्य शबरेण मुनिना भाष्यं रचितं तत् शाबरभाष्य-नाम्ना सुविख्यातम्, इदं खलु मीमांसादर्शनं चतुष्पादोपैतेषु द्वादशा-ख्यायेषु विततम् ।

मीमांसादर्शने वेदानामपौरुषेयत्वमभ्युपगतम् । वेदा एव अपौरुषेयत्वेन पुरुषकर्तृत्वप्रयुक्तनिखिलवाक्यदोषराहित्येन सर्वमूर्धन्य-प्रमाणभावं दधाना मानवजातेमार्गदर्शकर्य हिताहितविधिप्रतिषेधबोधकाः सन्तस्तस्य अद्वितीयाः सुहृदः ।

उक्तेषु त्रिषु प्रस्थानेषु भाट्टप्रस्थानस्य सर्वप्राचीनतया सर्वप्रधान-तया च तदभिमत एव मोक्षो मुख्यतया मीमांसाभिमतमोक्षत्वेनात्र वर्णयितुमभीष्टः । तत्र शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिमिश्रेण जैमिनिदर्शनस्य प्रथमोऽध्याये प्रथमपादे पञ्चमसूत्रव्याख्या सन्दर्भे मोक्षवादो विस्तारेण प्रतिपादितः ।

कः पुनरयं मोक्षो नाम ? इत्येवं मोक्षविषयकं प्रश्नं प्रस्तुत्य बौद्धदर्शने प्रसिद्धं शुद्धसंवितमात्रेणावस्थानं लक्षणं ज्ञानसन्तानस्योपर-मलक्षणं निर्वाणनामकञ्च द्विविधं मोक्षम् । शाङ्कर अद्वैतवेदान्ते सम्मतं प्रपञ्चविलयरूपं मोक्षः मुख्यतया निराकृत्य प्रपञ्चसम्बन्ध विलयो

मोक्ष इति सिद्धान्तिमतम् । उपपत्तिश्चैतस्य एतैः शब्दैः कृता, त्रेधा हि प्रपञ्च पुरुषं बध्नाति भोगायतनं शरीरम् । भोगसाधनानि इन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषया इति । भोगञ्च सुखदुःखविषयो परोक्षानुभव उच्यते । सः त्रिविधस्यापि बन्धनस्य आत्यन्तिको विलयो मोक्षः, किमिदमात्यन्तिकत्वं पूर्वोत्पन्नानां शरीरेन्द्रियाणां विनाशः, अनुत्पन्नानानाञ्चात्यन्तिंक अनुत्पादः । कथमत्यन्तानुत्पत्तिः उत्पादकयो धर्माधर्मयोः निःशषयो परिक्षयात् । सोऽयं प्रपञ्चसम्बन्धो बन्धः, तद्विमोक्षस्य मोक्ष इति ।

रामानुजाचार्यमते मोक्षस्वरूपम् -

रामानुजाचार्यः श्रीवैष्णवसम्प्रदायस्य प्रधानाचार्यत्वेन प्रसिद्धः, तेन उपनिषदां ब्रह्मसूत्रस्य च विशिष्टाद्वैत परं व्याख्यानं विधाय विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य प्रतिष्ठा कृता विशिष्टयोः अद्वैतमिति व्युत्पत्त्या निष्पन्नो विशिष्टाद्वैत इति । सुक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मणः स्थूलचिदचिद् विशिष्टब्रह्मणश्च परस्परमद्वैतं बोधयति । सूक्ष्मचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारण ब्रह्म कथ्यते स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्म च कार्यब्रह्म उच्यते । तथा हि तन्मते पदार्थस्त्रिविधः चित्, अचित् प्रकृतिः जडरूपा, ईश्वरः अन्तर्यामि चैतन्यतत्त्वं ब्रह्मरूपम् । ईश्वरो हि जीवं जडं जगच्च व्याप्नोति । स हि तयोरन्तः स्थित्वा तयोर्नियामकत्वादन्तर्यामि उच्यते, जीवो जगच्चोभयमीश्वरस्य शरीरम् । ईश्वरः कदापि ताभ्यां शून्यो न भवति,

ईश्वरेण सह तयोरपृथक् सिद्धि सम्बन्धात् । सृष्टेः अप्राकट्यदशायां जीव जगच्चोभयमेव सूक्ष्मरूपेण तिष्ठति । सृष्टेः प्राकट्यकाले च तदुभयं स्थूलरूपं विभर्त्ति । तदेवमीश्वर इव जीवो जगदित्युभयमेव नित्यम् । तयोः सूक्ष्मरूपेणावस्थानकालः प्रलय उच्यते, स्थूलरूपेण चावस्थानकालः सृष्टिरुच्यते ।

ईश्वरो भक्ताननुगृहीतुं विश्वं परित्रातुं च परः, व्यूहः, विभवः, अन्तर्यामी, अर्चावतार इति पञ्च रूपाणि धत्ते ।

अचित् शुद्धसत्त्व, मिश्रसत्त्व, सत्त्वशून्यभेदात् त्रिविधा भवति, तत्र सत्त्वशून्यः कालः मिश्रसत्त्वं रजस्तमोभ्यां मिश्रं, तज्जगत् उपादानम्, शुद्धसत्त्वं रजस्तमोभ्याममिश्रं नित्यविभूत्यपरपर्यायम् । ततो भगवतो मुक्तजीवानां च शरीरं, साकेत लोकः, तत्रंत्याः भोग्यपदार्थाश्च सृष्टा भवन्ति, सृष्टिश्च भगवदिच्छया जायते ।

मोक्षस्वरूपम् -

एतन्मते वैकुण्ठलोके भगवतः किङ्कररूपेणावस्थानं मुक्तिः, तत्प्राप्तिश्च ज्ञानकर्मभ्यां साध्यया भगवत्प्रपत्तिलक्षणया भक्तया जायते। भगवत्प्रपत्तिश्च भगवतः शरणागतिः, तथाहि वेदविहित कर्मणामनुष्ठानेन चित्ते निष्पापे सति ब्रह्मजिज्ञासा जायते, ततो ततोगुरूपगतिर्भवति, गुरूपदेशेन च ज्ञानं जायते, ततः कर्मज्ञानयोरुभयोः सम्पन्नत्वे भगवत्प्रपत्ति लक्षणा भक्तिः समुदेति ।

भक्तिपूर्णचेतस्कं जीवं भगवान् अनुगृह्णाति, तद्वशाच्च जीवस्य भगवतोऽपरोक्षानुभवः सम्पद्यते, ततः प्राकृतिके देहे विगते सति भगवदिच्छया तस्य शुद्धसत्त्वनिर्मितस्य देहस्य लाभो भवति। तेन देहेन जीवो भगवत् सादृश्यमासाद्य साकेतलोकमुपेतो भगवतः कैङ्कर्यं लभते । तदेवं भगवत्कैङ्कर्यं लाभ एव जीवस्य मुक्तिः, यां प्राप्य जीवः सर्वविधैः दुःखैः पुनर्जन्मप्रापकैः कर्मभिश्च मुक्तो भूत्वा भगवत्स्वरूपानन्दमनुभवन् कृतार्थतां लभते । एतन्मते जीवन्मुक्तिर्न भवति, किन्तु विदेहमुक्तिरेव जायते । परन्तु मुक्तिदशायामपि जीवः अप्राकृतेन देहेन युक्तो भवति ।

माध्वमते मोक्षस्वरूपम् -

माध्वो अनन्दतीर्थस्य प्रसिद्धं नाम, तेन उपनिषदां ब्रह्मसूत्रस्य च आख्यानेन यन्मतं प्रतिष्ठापितं तदेव माध्वमतं माध्वदर्शनं माध्ववेदान्तो वा कथ्यते । एतन्मते विष्णुः, ईश्वरः, लक्ष्मी ईश्वरस्य शक्तिः, जीवः प्रकृतिश्चेति चत्वारो मुख्याः परस्परं भिन्नाः पदार्थाः, विष्णु अप्राकृतेन नित्यदेहेन निरन्तयुक्तः अनन्तकल्याणगुणैः, सुसम्पन्नः सर्वज्ञः सर्वव्यापकः परमकृपालुश्च वर्तते । स भक्तानामनुग्रहाय जगतस्त्राणाय च मत्स्यावतारान् धारयति । अवतारोऽपि स सर्वथा अन्यूनज्ञानः अन्यून शक्तिश्च भवति ।

लक्ष्मी:विष्णोः शक्तिरपि प्राकृतेन परम सुन्दरेण शाश्वतशरीरेण सम्पन्न भगवत् सदृशगणैरुपता व्यापिका च भवति सा सदैव भगवन्तं सेवते, जगतामुत्पादनादौ तस्य साहाय्यमाचरति, जीवस्य भगवदनुग्रहप्राप्तौ सा माता पुत्रस्येव जीवस्य साहाय्यं करोति ।

जीवः अज्ञः स्वकर्मानुरूपं संसरणशीलः संसारः सर्वथा परमेश्वराधीनो भवति । तस्य मुक्तियोग्यः नित्यबद्धः तामसश्चेति त्रयो भेदाः सन्ति । आद्यः देवः, ऋषिः पिताः चक्रवर्ती, श्रेष्ठो, मानवश्चेति पञ्चविधो भवति । नित्यबद्धः कदापि कर्मभिर्न विभुज्यते, स स्वकर्मवशादुच्चावच योनिषु जन्ममरणे प्राप्नेवन् कदापिं मुक्तो न भवति । तामसो जीवः दैत्यः, राक्षसः, पिशाचः अधममनुष्यश्चेति चतुर्विधो भवति । अधममनुष्यः दैत्यः न्यूनवलो न्यूनं दुष्टः, निरन्तरं पापकर्मपरायणतया स्वर्गतो विमुखो भवति ।

प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमः गुणात्मिका लक्ष्म्याऽधिष्ठिता, सा एव जगतः उपादानकारणं, विष्णुश्च निमित्तकारणम्, जगतो वैषम्ये जीवानां पूर्वोपार्जितं कर्मजातं सहकारि ।

मोक्षस्वरूपम् -

भगवतो विष्णोः विग्रहे अन्तः प्रविश्य तदीयेनाप्राकृतदेहेन आनन्दस्यानुभवो मोक्षः भगवत्सायुज्यरूपा, एषा च सालुक्य, सामीप्यसारूप्यक्रमेण लभ्या, सालोक्यादिकं च अर्चिरादिमार्गेण प्राप्यम्, स

च प्राकृतदेहतो जीवस्य उत्क्रान्त्या लभ्यः, उत्क्रान्तिश्च कर्मक्षयसाध्या, कर्मक्षयश्च भगवदनुग्रहेण प्राप्यः । स च वेदविहितकर्मणामनुष्ठानेन भगवत्स्वरूपज्ञानेन च लक्ष्म्या भगवद्भक्त्या साध्यः ।

एवं चैतन्यमतानुसारेण मुक्तियोग्यो मनुष्यो यदा वेदविहित-कर्मानुष्ठानेन निर्मलीकृतमनसा भगवत्स्वरूपमनुध्यायति तदा प्रीतो भगवान् तं प्रथमो मोक्षः, ततः क्षीण कर्मणः कर्मक्षयलक्षणं मोक्षप्राप्तस्य जीवस्य प्राकृताद् देहादुत्क्रामति । उत्क्रीन्तीनां पुनः प्राकृतदेहान्तरालाभाय विद्यमानप्राकृतदेहत्यागः । इयमुत्क्रान्तिः द्वितीयो मोक्षः, अयं मोक्षः प्राप्तस्य जीवस्य अर्चिरादिमार्गेण भगवतो वैकुण्ठलोकेन प्रस्थानम् । अयं तृतीयो मोक्षः, सः प्राप्तस्य वैकुण्ठं गच्छतो जीवस्य भगवती लोके प्राप्तिर्भवति। इदमेव भगवत्सालोक्यम्, भगवतो लोकः प्राप्तस्य भगवतः सामीप्यं भगवन्निकटे उपस्थितिर्भवति, इदमेव भगवत्सामीप्यम् । भगवत्सामीप्यं गतस्य भगवत्सारूप्यं भवति। भगवत्सारूप्यं प्राप्तो जीवो भगवतो वहिर्नावतिष्ठते किन्तु भगवतः शरीरे प्रवेशं लभते । तत्र निरशेषोपद्रवमवस्थाय स्वीयमाप्राकृत-देहेन भगवान् इव आनन्द-मनुभवति । एषैव परमा मुक्तिः ।

निम्बार्कमते मोक्षस्वरूपम् -

एतन्मते जीवः, जडः, परमात्मा चेति त्रिविधः पदार्थः, जीवः प्रकृतिश्चेत्युभयं परमात्मनः शक्तिः, जीवः अणुः विभुः ज्ञानगुणेन युक्तः कर्तृस्वभावः अनादिकालतः कर्मणाबद्धः ईश्वराधीनश्च, जडः

प्राकृतः अप्राकृतः कालश्चेति त्रिविधः, प्राकृतः स त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृते जीयते, यथेदं समग्रं जगत् । अप्राकृतः स प्रकृत्या पूर्णसंस्पृष्टो नित्यो यथा वैकुण्ठादिलोकः, कालः सर्वकार्याणां जनने निमित्तं जगत्कर्तृ ईश्वरस्य सहकारिभूतः, ईश्वरो नित्यः नित्यानन्तसद्गुणगणालयः नित्यविग्रहो नित्यलोको जीवजगतोः कालस्य च नियन्ता सर्वशक्तिमान् जगतः कर्ता जीवानुग्रहीता च ।

मोक्षस्वरूपम् -

जीवस्य भगवद्भावापत्तिः जीवस्य मोक्षः, भगवद् भावापत्तिर्नाम जगत्र्कृत्वव्यतिरिक्तानां भगवतो धर्माणां लाभः । एषः सिद्धिः प्रेम अपरपर्याय या रागात्मिकया भगवतो भक्तया सम्पद्यते । स च भगवतः कृपया निष्कामकर्मानुष्ठानपूर्विक भगवतः शरणागतिं सिद्ध्यति।

वल्लभमते मोक्षस्वरूपम् -

दाक्षिणात्ये समुत्पन्नः वल्लभाचार्यः अस्य मतस्य प्रतिष्ठापकः। मतमिदं शुद्धाद्वैतनाम्नः विख्यातम् । लोलालोलमनाः सच्चिदानन्दलक्षणंः शृङ्गाररसप्रधानस्वरूपः राधाऽऽराध्यमानाधरो नदनन्दनो यशदोत्सङ्गशायी श्रीकृष्ण एव परब्रह्म, जगदिदं ततो वस्तुतो विभन्नं तस्यैव लीलामात्रं शाश्वतम् । जीवस्तस्यैव समुद्रस्य वारिविन्दुरिव हुतभूज; स्फुलिङ्ग इव तस्यैवांशः । तन्मते ब्रह्मणः त्रविध्यं स्वीक्रियते आधिदैविकम्, आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकञ्च । तत्र प्रथमं परब्रह्मस्वरूपं, द्वितीयं

अक्षरब्रह्मरूपम्, तृतीयं जगद्रूपम् । सर्गप्रलयो ब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य लीलारूपम्, तेन स्वेच्छाशक्तया जगद् रचयति, जगत् तु एतन्मते ब्रह्मणः अविकृतपरिणामरूपं स्वरूपेण शाश्वतमाविर्भाव तिरोभावशीलम्, संसारो जगतः पृथक् पञ्चपर्वा विद्यासहकारेण जीवकल्पितः ममत्वरूपः पदार्थः । अविद्यायाः पञ्चपर्वाणि स्वरूपज्ञानं, देहाध्यासः । इन्द्रियाध्यासः, प्राणाध्यासः अन्तःकरणाध्यासश्च, जीव जगदीश्वराणां वास्तवस्वरूपज्ञाने सति अविद्यायाः नाशात् संसारो नश्यति, परन्तु जगत् ब्रह्मणः परिणाम-रूपतया न क्षीयते परन्तु भगवदिच्छया सञ्जिहीर्षारूपतया तस्य यथाकालं तिरोभावो भवति ।

मोक्षस्वरूपम् -

अन्यथाभावं विहाय आनन्दात्मनाऽवस्थानं मोक्षः, एष भगवता स्वस्वभाववशात् स्वयं जीवस्य सम्पाद्यते भगवतः स्वरूपा-पत्तिशब्देन व्यपदिश्यते च, नायं सम्पाद्यमानो भगवता स्वसम्पत्तौ जीवस्य ज्ञानं कर्म वा अपेक्षते किन्तु तदीयभक्तिमात्रमपेक्षते, भक्तिश्च द्विधा मर्यादाभक्तिः पुष्टिभक्तिश्च, मर्यादा नाम शास्त्रवर्णिता पद्धतिः परमात्मनश्च-रणारविन्दमकरन्दमिलिन्दायमानत्वप्रधाना । पुष्टिभक्तिश्च अनवरतं श्रीकृष्णमुख चन्द्रचकारायमानतौपयिकी भगवत्प्रतिरूपा भंगवदनुग्रहै साध्या, प्रथमा भगवत्सायुज्यजननी, द्वितीया च जीवे भगवदभेदानुभवाभिव्यञ्जनी । तदेवं भगवदनुग्रहाहिततदनन्यप्रीतिपरिणतिरूपा परमेश्वरस्य पुरूषोत्तमः

अपरनाम्ना राधारमणस्यानन्दघनस्वरूपप्राप्तिः स्वरूपां मुक्तिमासाद-यन्नवसन्ननिखिलानिष्टांहरति जीवो मुक्त इति आख्यायते ।

चैतन्यमते मोक्षस्वरूपम् -

पश्चिमवङ्गप्रदेशान्तर्गत नवद्वीप जनपदे लब्धजन्मः महप्रभुः चैतन्यदेव, अस्य मतस्य उद्भावकः एतदीयः सिद्धान्तः अचिन्त्यभेदाभेदनाम्ना प्रसिद्धः । उपनिषत्सु जीवेश्वर जगतां परस्परं भेदाभेदयोरुभयोरेव बहूनि वचांसि प्राप्यन्ते । तत्र सर्वस्यैव वचसः श्रौततया समानमानत्वेन केषाञ्चिद् वचनानां मुख्यत्वमितरेषु गौणत्वकल्पनायां विनिगमनाविरहाद् भेदाभेदयोरुभयोरेवाभ्युपगमो न्यायः, भेदाभेदयोः मिथः परिपन्थितया कथं तयोः सामानाधिकरण्यसम्भव इति न शङ्कनीयं यत्र सर्वेषां विरोधानां समन्वयः स भगवान् इत्येवं भगवत्स्वरूपोऽभ्युपगमेन तदीयाचिन्त्यशक्ति प्रभावः सम्भवात्, भगवतोऽचिन्त्यशक्तिमूलकत्वादेव अचिन्त्यभेदोऽ-वादोपगमात् ।

तथाहि तस्यायमाशयो यथा पाटलपादपस्कन्धशाखादिषु, काठिन्यो पत्रपुष्पयोः मार्दवस्य कण्टकेषु तैक्षण्यस्य पुष्पदलेषु कोमलस्पर्शस्य पत्रेषु हरित वर्णस्य पुष्पेषु रक्तः श्वेतादिवर्णस्य कषायादिरसस्य पुष्पेषु च सौरभगन्धस्योपलम्भेत तन्मूले तदीये बीजे एकत्रैव तेषामिक्षः प्रतिकूलानां गुणधर्माणां सत्त्वं स्वीकार्यं भवति अन्यथा कारणभूते बीजेऽविद्यमानानां तेषां तत्कार्येषु स्कन्दशाखापत्रपुष्पादिषु बीजेऽविद्यमानानां

तेषां तत्कार्येषु स्कन्दशाखापुष्पादिषु उत्पत्त्यासम्भवात् । तथैव जगति उपलभ्यमानानां परस्परप्रतिकूलानां भेदाभेदप्रभृतीनां समेषां सत्त्वं जगत्कारणे परमात्मन्यपि नूनमुपगन्तव्यमन्यथा तज्जनिते जगत्यपि तेषामुत्पादमुपपत्तेः। सर्वमिदं च भगवति तदचिन्त्यशक्तिप्रभावात् सुसम्भवम् । अचिन्त्यंनन्त-शक्ति सम्पन्ने भगवति किमपि दुष्करं कार्यम् असम्भवं न भवति, तथाहि भगवति मुख्या शक्तिः भेदसाधिका अभेदेऽपि भेदंव्यवहार परस्परं भेदः साध्यते । द्वितीयया च भगवतो जीवानां जगतश्च परस्परं भेदः साध्यते । द्वितीया च भगवतोऽभिन्नेष्वपि तदीयेषु ज्ञानसुखेच्छा-प्रयत्नादिगुणेषु ततः परस्परं च भेदव्यवहारः साध्यते । प्रथमाशक्तिः व्यावर्तिका शक्तिरुच्यते द्वितीया च विशेषशक्तिरुच्यते ।

एवमेव परमात्मनोऽपराऽपि तिस्रः प्रधानाः शक्तयः सन्तिः, स्वरूपशक्तिः तटस्थशक्तिः मायाशक्तिश्च । इमाः समुचित्य पराशक्तिशब्देन व्यपदिश्यन्ते, स्वरूपशक्तिस्तु भगवतः सच्चिदानन्दरूपत्रैविध्योपपादकतया त्रिधा कल्पतेसन्धिनी, संवित्, हलादिनी च एतासु प्रथमया परमात्मा स्वयं सत्त्वं दधानो जीवेषु जगत्सु च सत्त्वमाधत्ते, द्वितीयया स्वयं चैतन्यरूपतामश्नुवानो जीवेष्वपि चैतन्यं निधत्ते । तृतीयं स्वयमानन्दात्मा आनन्दोऽनुभविता च भगवान् जीवानामपि निखिलानान्दयति ।

तदेवं विविधशक्तिसमालिङ्गित्वात् परमेश्वरात् जायमानं जगत् सत्यमेव न मिथ्या नाप्यनित्यं किन्तु नक्तं वने निलीनं दिने च

ततो निर्गत्य चतुर्दिषु उच्चावचमुड्डीयमानं विहङ्गकुलमिव प्रलयकाले परमात्मकुक्षौ सूक्ष्मरूपेणावस्थितं जगत् सृष्टिकाले स्थूलरूपणाभिव्यज्य परितः प्रसरच्च चक्षुरादिगोचरतां गच्छति ।

मोक्षस्वरूपम् -

चैतन्यमते भक्ति द्वारा भगवतो वशीकरणमेव परममोक्षः। एष एव गौड़ीयवैष्णवदर्शनस्य सिद्धान्त इति । वस्तुतः इयं स्थितिः मुक्तेरपि महीयसी, मुक्ति हि शास्त्रप्रतिपादितानां मुक्तिसाधनानां स्वाधीनसम्पादनेन बाधकेभ्यः कर्मभ्यो वियुज्य केवलं सर्वविधैः दुःखैरत्यन्तं विमुक्तो भवति । आनन्दविज्ञानैकविग्रहः सर्वशक्तिसञ्जुष्टः परमेश्वरस्य वश्यो भवति । परं मुक्तया अपरितुष्यतो मानवस्य अनन्यप्रेम-लक्षणया भक्तया तु भगवान् तदधीनमङ्गीकरोति । भक्तो हि भगवन्तं यथाकालं विनियोक्तमर्हति । तदेवमेतन्मते भगवद्वशीकरणमेव मुख्य मुक्तिः भक्तिश्च भक्तजनसाध्या, सिद्धिरस्याः शास्त्रोदिततया साधनभक्त ज्ञानकर्मोभयगर्भया सम्पद्यत इति ।

रामानन्दाचार्यमते मोक्षस्वरूपम् -

रामानन्दाचार्यमते भगवान् रामो भगवती सीता च समग्रस्य जगतो मातापितरौ, तयोरावासस्थलं साकेतलोकः, त्रिणि इमानि शाश्वतानि तत्त्वानि, साकेतस्थित एव सीतासमेतो रामो जगत् सृजति रक्षति यथाकालं संहरति च, परन्तु यदा धर्मो ह्रासो भवति, अधर्मः

अभिवर्धते, भौतिकीं शक्तिसम्पदमपारमधिकृत्य दृष्टैः साधवः पीडयन्ते, गोद्विजादीनां जीवनं कर्म च दुर्वहं दुष्करं च जायते तदा भगवान् विभिन्नैः रूपैः अवतीर्य दुष्टदमनेन साधुरक्षणेन च जगतो धार्मिकीं सामाजिकीं च व्यवस्थां प्रतिष्ठापयति । एतदात्मप्रकृत्यनुसारेणैव भगवान् रामस्त्रेतायुगे राक्षसराजरावणोपद्रुपं जगत् स्वस्थीकर्तुम् अयोध्यायां कौशल्यादशरथयोस्तनयात्मना सपरिकरः अवतार रूपेणाविर्भवति जगज्जननी सीता च विदेहे राजर्षेः जनकस्य पालिता पुत्री वभूव, अयोध्या नारी च भगवतः साक्षात्सम्पर्कं प्राप्त्या 'साकेत' इति शब्दव्यपदेशं लेभे ।

मोक्षस्वरूपम् -

एतन्मतेऽपि ज्ञानकर्मजुष्टया सीतारामयोः समाधानरूपया भक्तया साकेतलोकं प्राप्य सोलाक्यं, सामीप्यसारूप्ययसायुज्यक्रमेण सीतारामपदारविन्द दास्यलाभ एव मुक्तिः यदा हि भगवान् मनुष्यं पूर्वजन्मानार्जितं सुकृतशतप्रभावादात्मामुखमुपजिगीर्षु पश्यति तदा तमनुगृह्णन् तदीययात्रां सुगमयितुं स्वनामस्मरणरूचिरूपमक्षययं तस्मै प्रददाति, स च तत्पाथेयप्रभावादात्मनो मोक्षयात्रां निर्वतयन् देहपाते सीतारामयोः सान्निध्यमधिगत्य तयोः सर्वानन्दपूर्णं सेवाभावमाश्रयन् धन्यधन्यो जायते ।

अभिवर्धते, भौतिकीं शक्तिसम्पदमपारमधिकृत्य दृष्टैः साधवः पीडयन्ते, गोद्विजादीनां जीवनं कर्म च दुर्वहं दुष्करं च जायते तदा भगवान् विभिन्नैः रूपैः अवतीर्य दुष्टदमनेन साधुरक्षणेन च जगतो धार्मिकीं सामाजिकीं च व्यवस्थां प्रतिष्ठापयति । एतदात्मप्रकृत्यनुसारेणैव भगवान् रामस्त्रेतायुगे राक्षसराजरावणोपद्रुपं जगत् स्वस्थीकर्तुम् अयोध्यायां कौशल्यादशरथयोस्तनयात्मना सपरिकरः अवतार रूपेणाविर्भवति जगज्जननी सीता च विदेहे राजर्षेः जनकस्य पालिता पुत्री वभूव, अयोध्या नारी च भगवतः साक्षात्सम्पर्कं प्राप्त्या 'साकेत' इति शब्दव्यपदेशं लेभे ।

मोक्षस्वरूपम् -

एतन्मतेऽपि ज्ञानकर्मजुष्टया सीतारामयोः समाधानरूपया भक्तया साकेतलोकं प्राप्य सोलाक्यं, सामीप्यसारूप्ययसायुज्यक्रमेण सीतारामपदारविन्द दास्यलाभ एव मुक्तिः यदा हि भगवान् मनुष्यं पूर्वजन्मानार्जितं सुकृतशतप्रभावादात्मामुखमुपजिगीर्षु पश्यति तदा तमनुगृह्णन् तदीययात्रां सुगमयितुं स्वनामस्मरणरूचिरूपमक्षययं तस्मै प्रददाति, स च तत्पाथेयप्रभावादात्मनो मोक्षयात्रां निर्वतयन् देहपाते सीतारामयोः सान्निध्यमधिगत्य तयोः सर्वानन्दपूर्णं सेवाभावमाश्रयन् धन्यधन्यो जायते ।

स्वामिनारायणमते मोक्षस्वरूपम् -

अयोध्यासविधे साम्प्रतं गोण्डानाम्ना जनपदे प्राप्तजन्मा हरिकृष्णपरनाम्ना स्वामीनारायणो भगवतः, श्रीकृष्णस्यावतारभूत आजन्म आजीवनं ब्रह्मचर्येण वर्तमानः कलिकाल कालुष्य कदर्थितान् मानवानुद्धर्तुं भावुकताप्रधानं गुर्जरदेशमुपैत्य तत्रत्या नरनारी यौग्यपात्राणि प्राप्य भक्तिमार्गमुपदिदिक्षुर्जनजीवनं परिश्चिकर्षुश्च शिक्षापत्री नामकं ग्रन्थरत्नं निबन्धो, ग्रन्थोऽयमेतत् सम्प्रदाये वेदसमानमाद्रियते। एतन्मते शक्तिमतः श्रीकृष्णाख्यब्रह्मणो जगदुत्पद्यते, स भगवतः परिणामतया भगवानिव सत्यमेव, नैतन्मते असतो जगतो जन्म सतश्च जगत एकान्ततो नाशः । किन्तु व्यक्ताव्यक्तभावेन सार्वकालिकम्। जीवाः परमात्मनो भिन्नास्तन्नियम्याश्च ।

एतन्मते ब्रह्मात्मभावं प्राप्तेन जीवेन गोलकाभिधे कृष्णधाम्नि क्रियमाणा कृष्णस्येव मुक्तिः । यथोक्तं शिक्षापत्र्याम् -

''मतं विशिष्टद्वैतं मे गोलोको धाम चेप्सितम् ।

तत्र ब्रह्मात्मना कृष्णसेवा मुक्तिश्च गम्यताम् ।।

तद्भाष्यमित्त्थम् -

विशिष्टाद्वैततम् मतं सिद्धान्तः । द्वैताद्वैतशुद्धाद्वैतविशिष्टद्वैतादीनि मतानि प्रसिद्धानि सन्ति, तत्र विशिष्टाद्वैतस्थं श्रीरामानुजाचार्यप्रवर्तितं मतं मे मतमस्तीति ज्ञेयम् ।

एतेन स्वसम्प्रदायस्य श्रीरामांनुजसंप्रदायमुलकत्वमपि सूचितमित्यपि ज्ञेयम् , तथा गोलोको ममेप्सितं धामास्तीतिं ज्ञेयम्। सर्वेषु वैकुण्ठश्वेदीपादिषु भगवद्धामसु मध्ये गोलोकाख्यं यद्धामस्ति, तन्मेष्टमित्यर्थः, गोलकस्वरूपं ब्रह्मवैवर्तपुराणस्थश्रीकृष्णजन्मखण्डात् स्कन्दपुराणस्थवासुदेवमहात्म्याच्च अवगन्तव्यम् । तथा तत्र गोलोके, ब्रह्मभावं प्राप्तो य आत्मा तेन रूपेण, कृष्णस्य सेवा परिचर्याचरणं। सैव मुक्तिः ममेप्सितां मुक्तिः न तु सालोक्यादि लक्षणेति चावगम्यताम्। सालोक्यादिमुक्तिभ्यस्तस्या एवातिदुर्लभत्वादेकान्तिक भक्तवान् कृतत्वादिति भावः'' ।

''अत्यन्तनाशे गुणसंहतेर्या स्थितिर्न भावत् कणभक्षपक्षे।

मुक्तिस्त्वदीये चरणाक्षपक्षे सानन्दसम्वित् सहिता विमुक्तिः ।।

इति, एतेन वैशेषिकमते अशेषविशेषगुणोच्छेदे सति आत्मनः स्वरूपेणावस्थितिर्मुक्तिः ? तद्दशायामात्मन आनन्दानुभवो नास्तीति च प्रतिपद्यते, न्यायमते मुक्तिदशायां सुखानुभूतिरस्तीति अतो वैशेषिक-मुक्त्यपेक्षया नैयायिकमुक्तिरतिविलक्षणेति श्रीमच्छङ्कराचार्यस्यात्राऽऽकूतं प्रतीयते, एतदेव मतं श्रीशङ्कराचार्यकृतित्वेन प्रसिद्धे सर्वदर्शनसिद्धान्त-संग्रहेऽपि निबद्धमुपलभ्यते । न्यायसारकारो भासर्वज्ञोऽपि नैयायिकमत-सिद्धमुक्तिमानन्दानुभूतिसहितामेव सूचयामासेति ।

किन्तु अस्य मतस्य न्यायदर्शनीयापवर्गभाष्येण निराकरणान्न शक्यते न्यायसिद्धान्ततत्वेन परिग्रहः कर्त्तुम् । उक्तं हि तत्र 'नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यते, तेनाभिव्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः सुखी भवतीति केचिन्मन्यन्ते । तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्ति'रिति । न्यायादिविविधतन्त्रनिष्णातमतिः श्रीहर्षो नाम महाकविरपि नैषधीय-चरितमहाकाव्ये गौतमीयन्यायतन्त्रसिद्धमुक्तेः पाषाणतुल्यतामुद्घोष्य तस्याः सुखानुभूतिरहितत्वमेव द्रढ़याञ्चकार । "अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत" इत्यादिश्रुतिवाक्यैरपि मुक्तेः सुखरहितत्वस्य प्रवेदनादनुपपन्न एव वैदिकदर्शनमूर्द्धन्यस्य न्यायदर्शनस्य मुक्तौ सुखसहितत्वस्वीकारः । असति सुखे च न तस्य साक्षात्कारः । परन्तु वयमत्र मन्यामहे शङ्करदिग्विजयग्रन्थे सर्वदर्शनसिद्धान्तसङ्ग्रहे तथा न्यायसारादौ नैयायिकमुक्तेः सुखानुभूतिसहितत्वसूचनात् कदाचिन्नैया-यिकैकदेशिनामिदं मतमासीदिति शक्यमुन्नेतुम् । शक्यञ्च कथञ्चित् तेनापि तदिदं वैमत्यमुपपादयितुमिति ।

●●●

उपसंहार

''आकीटाद् ब्रह्मपर्यन्तं, सर्वं शक्तिमय जगत् ।

शक्तिपूजनतो देवि, ब्रह्माण्डं पूजितं भवेत्'' ।।

शक्तिमन्तरा पुरुषस्य किमपि महत्वं न भवति । यतश्च पुरुषस्य सामर्थ्यं शक्तिरेव भवति । अतः काले-काले स्वाभ्युदयाय ऋषय एवञ्च श्रेष्ठजनाः शक्तेरूपासना चक्रुः । मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामोऽपि लोककल्याणाय स्वकीर्तिप्रसिद्धये च शक्तेः श्रीविद्याया चोपासनाञ्चकारः ।

यद्यपि एवं श्रूयते यत् शङ्कराचार्यस्य यद् अद्वैतमतं तत् ब्रह्मातिक्तसकलपदार्थस्य मिथ्यात्वबोधकम् । अतः केचर मन्यन्ते शङ्कराचार्याः शक्तिं न स्वीकरोति, अपितु तामेव पराशक्तिम् अविद्या-रूपेण सकलकारणभूतत्वञ्च स्वीकरोति । अतः शक्ति पदार्थः ब्रह्मा-तिरिक्तत्वेन मिथ्याभूतः । अतः यादृशं स्वरूपंशक्तेरन्यैराचार्यैः स्वीकृतं तादृशं स्वरूपं शङ्कराचार्यो न स्वीकरोति ।

परन्तु अत्र पक्षे तत्थ्यमिदं यत् सकलजगत्कारणभूता आदिशक्तिः सैव मायारूपा अविद्यारूपा वा अस्तीति भगवतः शङ्कराचार्यस्य राद्धान्तः । शङ्कराचार्याः शक्ते परमोपासकाः आसन् । तेषां सौन्दर्यलहरी ग्रन्थ एव प्रमाणभूतः । एवं भूतप्रपञ्चसारादय

उपसंहार

''आकीटाद् ब्रह्मपर्यन्तं, सर्वं शक्तिमय जगत् ।

शक्तिपूजनतो देवि, ब्रह्माण्डं पूजितं भवेत्'' ।।

शक्तिमन्तरा पुरुषस्य किमपि महत्वं न भवति । यतश्च पुरुषस्य सामर्थ्यं शक्तिरेव भवति । अतः काले-काले स्वाभ्युदयाय ऋषय एवञ्च श्रेष्ठजनाः शक्तेरूपासना चक्रुः । मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामोऽपि लोककल्याणाय स्वकीर्तिप्रसिद्धये च शक्तेः श्रीविद्याया चोपासनाञ्चकारः ।

यद्यपि एवं श्रूयते यत् शङ्कराचार्यस्य यद् अद्वैतमतं तत् ब्रह्मातिक्तसकलपदार्थस्य मिथ्यात्वबोधकम् । अतः केचर मन्यन्ते शङ्कराचार्याः शक्तिं न स्वीकरोति, अपितु तामेव पराशक्तिम् अविद्यारूपेण सकलकारणभूतत्वञ्च स्वीकरोति । अतः शक्ति पदार्थः ब्रह्मातिरिक्तत्वेन मिथ्याभूतः । अतः यादृशं स्वरूपंशक्तेरन्यैराचार्यैः स्वीकृतं तादृशं स्वरूपं शङ्कराचार्यो न स्वीकरोति ।

परन्तु अत्र पक्षे तत्थ्यमिदं यत् सकलजगत्कारणभूता आदिशक्तिः सैव मायारूपा अविद्यारूपा वा अस्तीति भगवतः शङ्कराचार्यस्य राद्धान्तः । शङ्कराचार्याः शक्ते परमोपासकाः आसन्। तेषां सौन्दर्यलहरी ग्रन्थ एव प्रमाणभूतः । एवं भूतप्रपञ्चसारादय

शक्तिप्रधानभूता ग्रन्था स्तोत्राणि च सन्ति । अथ च नैका शक्तिस्तुतयः शङ्कराचार्यविरचिता लोके प्रसिद्धिं गता एवञ्च शाक्तदर्शनेष्वपि शांकरसिद्धान्तस्य अतीव सामरस्यं वर्तते । श्रीविद्यापरम्परायाः शंकराचार्यसंप्रदाये गुरूपरम्परातः सम्प्राप्ताः । अतः शङ्कराचार्यसंप्रदाय, परमशाक्तसंप्रदायोऽस्ति । एतद्रहस्योद्घाटन अस्मिन् शोध-प्रबन्धे सप्रमाणमया प्रदर्शिता एवञ्च शाक्तदर्शने आचार्यशङ्करस्य योगदानं तस्य परम्पराऽपि प्रदर्शितं वर्तते ।

भारतीयदर्शनस्यादिबीजं वैदिकसंहितायां निगुढो वर्तते, अत एव वैदिकसाहित्य भारतीयदर्शनस्य मूलश्रोत एवास्ति । भगवत्पाद श्रीशङ्कराचार्याः समस्तदर्शनसंप्रदायस्य शिरोमणि वर्तन्ते ।

शोधप्रबन्धेऽस्मिन् दर्शनस्वरूपम् महत्वं शांकरमतम्, तस्यपरम्परा प्रसिद्धाचार्या मया निरूपितम् ।

श्रीविद्यायास्वरूपं तन्महत्व एवं शङ्कराचार्य संप्रदायपरम्परा मया प्रदर्शितम् । शक्तिस्वरूपविचारः शक्तिविषये प्रमाणम्, विविधमतानि एवञ्च शक्तिविषये शङ्कराचार्यमत द्वितीयोऽध्याये मयः प्रदशितम् ।

तृतीयोऽध्याये शाक्तदर्शन, शाक्तदर्शनेशक्तिमहत्वम्, शक्तिशक्तिमतोः सम्बन्धाविध विचार मया विहितम् । चतुर्थोऽध्याये शाक्तदर्शनेपुरुष स्वरूप एवञ्च शाङ्करमते ब्रह्मतत्त्वाविमर्शञ्च यथामति कृतमया ।

पञ्चमोऽध्याये - जगत् स्वरूपविषये विविध मतानुशीलन-पूर्वकंकार्यकारणभावोऽपि प्रदर्शितयस्ति । षष्ठोऽध्याये परमंपुरुषार्थ मोक्षविधेमतान्तरप्रदर्शनपूर्वक शाक्तदर्शने मोक्षस्वरूप एवञ्च अद्वैत दर्शने मोक्षस्वरूपकारणा च प्रस्तावितमया ।

अतः यथामति मया ''भगवत्पाद श्रीशङ्कराचार्याणां शक्ति-सिद्धान्तसमीक्षा'' प्रदर्शितम् शिवम् ।

●●●

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. अष्टोत्तरशत उपनिषद्		चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी	२००२
२. अग्निपुराण	डा० घनश्याम त्रिपाठी		
३. खण्डनखण्डखाद्यम्	श्रीहर्ष	चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी	१९९२
४. गायत्री महामन्त्र शाङ्करभाष्य	स्वा.काशिकानन्द	काशिकानन्द ट्रस्ट मुम्बई	१९९२
५. घेरण्ड संहिता			
६. तन्त्रसार	अभिनव गुप्त	वाराणसेय संस्कृत संस्थान	१९८६
७. दर्शन विन्दु संग्रह भाग-१,२	डॉ०हरिश्चन्दमणि त्रिपाठी	सं०सं०वि०वि०	१९९२
८. तत्वप्रदीपिका	चित्सुखाचार्य	चौखम्बा विद्या भवन	१९७४
९. देवी भागवत	रामतेज पाण्डेय:	चौखम्बा विद्या भवन	२००२
१०.प्रपञ्चसारतन्त्रम्	आचार्य शंकर	मोतीलाल बनारसीदास	१९३५
११.स्फोटदर्शन:	पं०रङ्गनाथ पाठक	विहार राष्ट्रभाषा परिषद	१९६७
१२.ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्यम्	आ.जगदीश शास्त्री	मोतीलाल वनारसीदास वारा.	२०००
१३.छान्दोग्योपनिषद शांकरभाष्य	गीताप्रेस	गीताप्रेस गोरखपुर	
१४.वृहदारण्यकोपनिषद्"		"	
१५.भारतीय दर्शन	डा० नन्दकिशोर	उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान	२००२
१६.मानसोल्लास	डा०सच्चिदानन्दमिश्र	दक्षिणामूर्तिमठ प्रकाशन	२००८
१७.वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम्	पं.रघुनाथ शर्मा	सं०सं०वि०वि०	२००६
१८.भारतीय संस्कृति और साधना	म.म.गोपीनाथकविराज	विहारराष्ट्रभाषा परिषद्	१९९६
१९.वेदान्त परिभाषा	विश्वनाथ धिताल	दक्षिणामूर्तिमठ प्रकाशनम्	२००८

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. अष्टोत्तरशत उपनिषद्		चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी	२००२
२. अग्निपुराण	डा० घनश्याम त्रिपाठी		
३. खण्डनखण्डखाद्यम्	श्रीहर्ष	चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी	१९९२
४. गायत्री महामन्त्र शाङ्करभाष्य	स्वा.काशिकानन्द	काशिकानन्द ट्रस्ट मुम्बई	१९९२
५. घेरण्ड संहिता			
६. तन्त्रसार	अभिनव गुप्त	वाराणसेय संस्कृत संस्थान	१९८६
७. दर्शन विन्दु संग्रह भाग-१,२	डॉ०हरिश्चन्दमणि त्रिपाठी	सं०सं०वि०वि०	१९९२
८. तत्वप्रदीपिका	चित्सुखाचार्य	चौखम्बा विद्या भवन	१९७४
९. देवी भागवत	रामतेज पाण्डेय:	चौखम्बा विद्या भवन	२००२
१०.प्रपञ्चसारतन्त्रम्	आचार्य शंकर	मोतीलाल बनारसीदास	१९३५
११.स्फोटदर्शन:	पं०रङ्गनाथ पाठक	विहार राष्ट्रभाषा परिषद	१९६७
१२.ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्यम्	आ.जगदीश शास्त्री	मोतीलाल वनारसीदास वारा.	२०००
१३.छान्दोग्योपनिषद शंकरभाष्य	गीताप्रेस	गीताप्रेस गोरखपुर	
१४.वृहदारण्यकोपनिषद्"		"	
१५.भारतीय दर्शन	डा० नन्दकिशोर	उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान	२००२
१६.मानसोल्लास	डा०सच्चिदानन्दमिश्र	दक्षिणामूतिमठ प्रकाशन	२००८
१७.वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम्	पं.रघुनाथ शर्मा	सं०सं०वि०वि०	२००६
१८.भारतीय संस्कृति और साधना	म.म.गोपीनाथकविराज	विहारराष्ट्रभाषा परिषद्	१९९६
१९.वेदान्त परिभाषा	विश्वनाथ धिताल	दक्षिणामूर्तिमठ प्रकाशनम्	२००८

२०.शांकर वेदान्त शब्दकोश:	डा.मुरलीधर पाण्डेय:	सं०सं०वि०वि०	१९९८
२१.श्रीपरशुराम कल्पसुत्रम्	आ.मृत्युञ्जय त्रिपाठी	चौखम्बा प्रकाशन	२००८
२२.श्रीविद्या रत्नाकर	स्वामी करपात्री	श्रीविद्यासाधनापीठ नगवा	२०००
२३.श्रीविद्यातन्त्रम्	श्रीभद्रशील शर्मा	कल्याणमन्दिर प्रयोग	
२४.श्रीतन्त्रालोक-अभिनवगुप्त	डा.परमहंस मिश्र	सं०सं०वि०वि०	१९९८
२५.तन्त्रसार १-६भाग		"	
२६.आचार्य सायण और माधव	वलदेव उपाध्याय	हिन्दीसाहित्यसम्मेलन प्रयाग	१९८४
२७.स्तुति सञ्चय	श्रीक्षिणफूति मठ		२००५
२८.सप्तशती सर्वश्वम्	पं.सरयू प्रसाद शर्मा	नवलकिशोर यन्त्रालय	१९३७
२९.शंकराचार्य:	डा.राममूर्ति शर्मा	साहित्यभण्डार मेरठ	१९६४
३०.रूद्रयामल भाग१-२	डा. सुधाकर मालवीय	चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली	१९९०
३१.लक्ष्मी तन्त्रम्	" "	" " वाराणसी	२००३
३२.त्रिक दर्शन	विजयपाल शास्त्री	क्लासिकलपब्लिसिङ कम्पनी दिल्ली	१९९६
३३.श्रीशङ्करा प्रागद्वैतवाद:	श्रीमुरलीधरपाण्डेय-	मोतीलाल	१९७१
३४.श्रीविद्यावरिवस्या	दत्तात्रेयनन्दनाथ	श्रीविद्यासाधनापीठ	२०००
३५.आदिशंकराचार्य जीवन और दर्शन	जयराम मिश्र	लोकभारती प्रकाशन	१९८९
३६.श्रीविद्या साधना	डा.श्यामकान्तद्विवेदी	चौखम्बा प्रकाशन	२००६
३७.सौन्दर्यलहरी द्वादशटीकोपेत	ए.कुप्पुस्वामी	नागप्रकाशन दिल्ली	

३८.सौन्दर्यलहरी	मैसुर वि०वि०	मैसुर	१९६९
३९.सुभगोदय स्तोत्रम्	गोविन्दपाद	काशिकानन्दगिरिफुटमुम्बई	१९८६
४०.सरश्वती सुष्मा	श्रीवलदेव उपाध्याय	सं०सं०विं०वि०वर्ष-२१अङ्क३-४	
४१.शंकराचार्य सर्वश्वम्	सदानन्द सरश्वती	श्रीविद्यामठ वाराणसी	२००८
४२.सूतसंहिता-भाग१-२	स्वयंप्रकाशगिरि	श्रीदक्षिणामूर्तिमठ प्रकाशन	१९९२
४३.ईशादिदशोपनिषद शा०भा०		गीताप्रेस गोरखपुर	
४४.अद्वैत सिद्धि	मधुसुदन सरश्वती	चौखम्बा	
४५.सिद्धान्तलेश संग्रह	अप्पयदीक्षित		
४६.विवरण प्रमेय संग्रह	विद्यारण्य स्वामी	भारतीय विद्या प्रकाशन वारा.	२००१
४७.पञ्चदशी	” ”	” ”	२००१
४८.वेदान्त परिभाषा	धर्मराजध्वरिन्द्र		
४९.वेदार्थ पारिजात	करपात्री स्वामी-		
५०.श्रीमद्भागवतमहापुराण	श्रीधरीटीका	मोतीलाल बनारसीदास	
५१.श्रीश्यामार्चन पद्धति	डा.रामाप्रय पाण्डेय	चौखम्बा प्रकाशन	

●●●

३८.सौन्दर्यलहरी	मैसुर वि०वि०	मैसुर	१९६९
३९.सुभगोदय स्तोत्रम्	गोविन्दपाद	काशिकानन्दगिरिफुटमुम्बई	१९८६
४०.सरस्वती सुष्मा	श्रीवलदेव उपाध्याय	सं०सं०विं०वि०वर्ष-२१अङ्क३-४	
४१.शंकराचार्य सर्वश्वम्	सदानन्द सरस्वती	श्रीविद्यामठ वाराणसी	२००८
४२.सूतसंहिता-भाग१-२	स्वयंप्रकाशगिरि	श्रीदक्षिणामूर्तिमठ प्रकाशन	१९९२
४३.ईशादिदशोपनिषद शा०भा०		गीताप्रेस गोरखपुर	
४४.अद्वैत सिद्धि	मधुसुदन सरस्वती	चौखम्बा	
४५.सिद्धान्तलेश संग्रह	अप्पयदीक्षित		
४६.विवरण प्रमेय संग्रह	विद्यारण्य स्वामी	भारतीय विद्या प्रकाशन वारा.	२००१
४७.पञ्चदशी	” ”	” ”	२००१
४८.वेदान्त परिभाषा	धर्मराजध्वरिन्द्र		
४९.वेदार्थ पारिजात	करपात्री स्वामी-		
५०.श्रीमद्भागवतमहापुराण	श्रीधरीटीका	मोतीलाल बनारसीदास	
५१.श्रीश्यामार्चन पद्धति	डा.रामाप्रय पाण्डेय	चौखम्बा प्रकाशन	

●●●